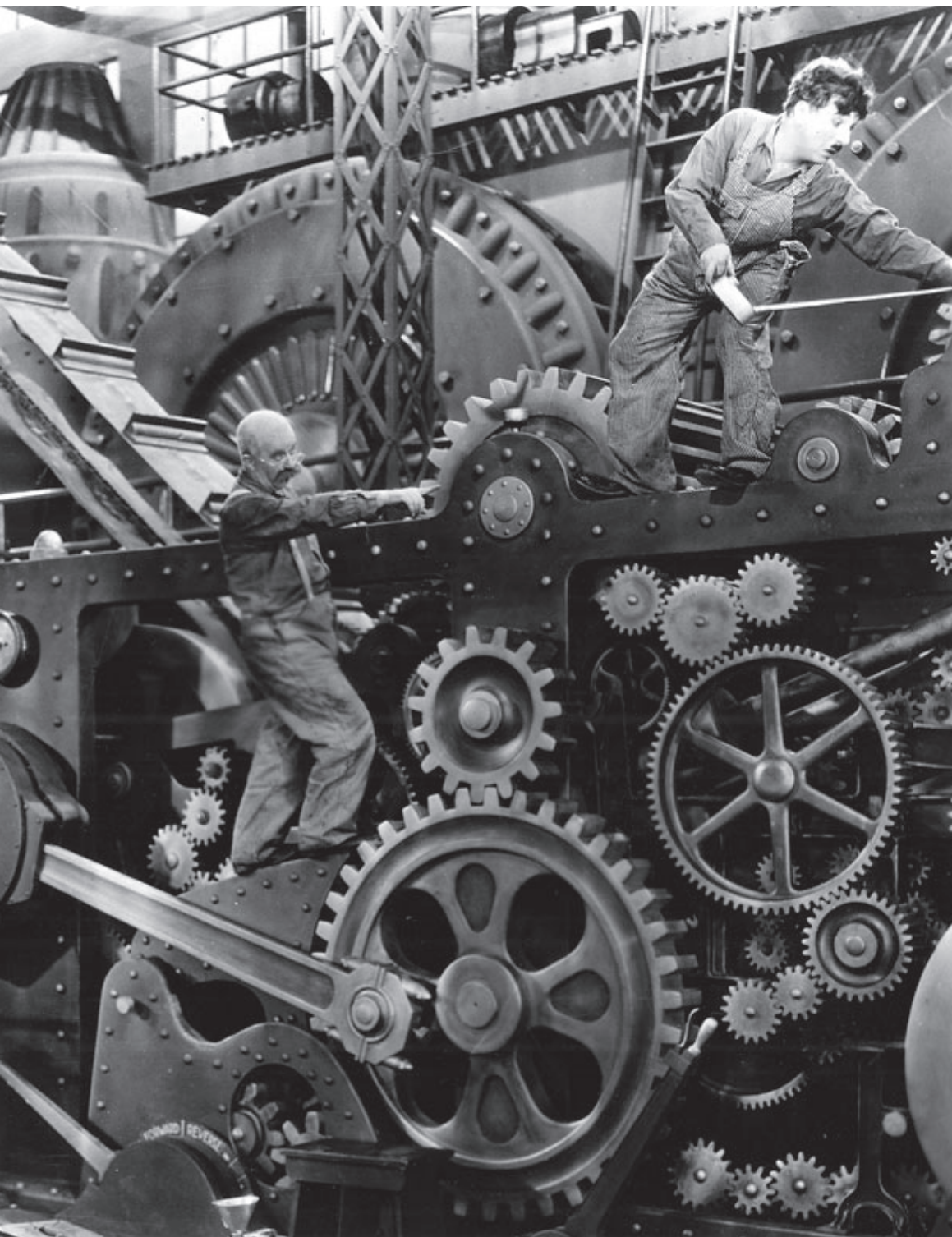

Ph.d.-afhandling

Miljøproblematikken i et identitets- og læringsperspektiv

BY og BYG

Statens Byggeforskningsinstitut
Danish Building and Urban Research

Miljøproblematikken i et identitets- og læringsperspektiv

Ph.d.-afhandling

Karsten Bruun Hansen

Titel	Miljøproblematikken i et identitets- og læringsperspektiv
Undertitel	Ph.d.-afhandling
Udgave	1. udgave
Udgivelsesår	2002
Forfatter	Karsten Bruun Hansen
Sprog	Dansk
Sidetotal	138
Litteratur- henvisninger	Side 134-138
Emneord	Miljø, læring, identitet
ISBN	87-563-1156-7
Pris	Kr. 275,00 inkl. 25 pct. moms
Omslag	Arkivfoto, Det Danske Filminstitut
Tryk	BookPartner, Nørhaven digital A/S
Udgiver	By og Byg Statens Byggeforskningsinstitut, P.O. Box 119, DK-2970 Hørsholm E-post by-og-byg@by-og-byg.dk www.by-og-byg.dk

Eftertryk i uddrag tilladt, men kun med kildeangivelsen: *Miljøproblematikken i et identitets- og læringsperspektiv. Ph.d.-afhandling, By og Byg 2002.*

Forord

Denne rapport er et resultat af et ph.d.-stipendiat gennemført af cand. scient. Karsten Bruun Hansen. Projektet er finansieret af Statens Samfundsvidenskabelige Forskningsråd

Forfatteren har under ph.d.-forløbet fra august 1999 til januar 2002 været tilknyttet Aalborg Universitet (AAU), Institut for Samfundsudvikling og Planlægning, som ekstern ph.d.-stipendiat, og til projektgruppen Byøkologi og bæredygtighed på By og Byg. Vejledere på projektet har været Professor Andrew Jamison, AAU, seniorforsker Ole Michael Jensen, By og Byg og seniorforsker Jeppe Læssøe, Danmarks Miljøundersøgelser.

Afhandlingen blev forsvaret ved en offentlig forelæsning den 11. september 2002 på Aalborg Universitet, og godkendt af et bedømmelsesudvalg bestående af Professor Michael Hård, Darmstadt Universitet, Professor P.O. Hallin, Lund Universitet og Professor Per Christensen, Aalborg Universitet, som var formand for bedømmelsesudvalget.

By og Byg (Statens Byggeforskningsinstitut) vil afslutningsvis takke ovennævnte parter for et godt samarbejde.

By og Byg, Statens Byggeforskningsinstitut
Afdeling for Byer og Boliger
Oktober 2002

Hans Kristensen
Forskningschef

Forfatterens forord

Jeg har i ph.d.-processen været stationeret ved Statens Byggeforskningsinstitut (By og Byg), som har administreret fondsmidlerne. Samtidig har jeg haft tilknytning til Aalborg Universitet som ekstern ph.d.-studerende.

Jeg skal - og vil meget gerne - takke en række mennesker, som har hjulpet mig med råd og vejledning gennem ph.d.-projektprocessen. Min hovedvejleder Andrew Jamison, har været en stor inspirationskilde og har åbnet mine øjne for en lang række forfattere og skribenter, som jeg ikke kendte meget til inden jeg gik i gang.

Mine to bivejledere Ole Michael Jensen, By og Byg, og Jeppe Læssøe, DMU, har også været uundværlige inspirationskilder i dette ph.d.-projekt. Uden dem alle ville det være blevet et helt andet projekt.

Jeg skal takke Sten Valling og Povl Markussen fra Agenda Center Albertslund og Astrid Munksgaard fra "Det grønne Kontor" i Kvarterløftcenter Nordvest, for undervejs – med stort engagement - at stille deres tid og viden til rådighed.

Endelig vil jeg sige tak til de ni børnefamilier, som velvilligt har besvaret alle mine nærgående spørgsmål. Uden deres deltagelse ville denne rapport have mistet jordforbindelsen.

Bibliotekarerne i By og Byg har udvist uendelig tålmodighed med alle mine forespørgsler, og de har utrætteligt hjemtaget og skaffet alle de bøger, som denne rapport bygger på. Stor tak til Lillian Nielsen og Connie Enevoldsen.

Endelig tak til alle kolleger i By og Byg for et godt arbejdsmiljø.

Hørsholm d. 31. januar 2002.

Karsten Bruun Hansen

Indhold

Miljøproblematikken	6
Indledning	7
Sammenfatning	10
1.0 Projektets udgangspunkt.....	12
1.1 Miljøproblematikken set fra forfatterens perspektiv	12
1.2 Ph.d.-procesforløb	13
1.3 Beslægtet forskning	15
1.4 Opsamling.....	17
2.0 Kollektive miljødiskurser.....	19
2.1 Den teknisk-økonomiske rationalitet.....	19
2.2 Opsamling.....	32
2.3 Miljøpolitik og miljøbevægelser	34
2.4 Opsamling.....	45
3.0 Teori om "Identitet" og "Læring"	47
3.1 Kulturel identitet	47
3.2 Opsamling.....	55
3.3 Individuel læring.....	57
3.4 Opsamling.....	69
4.0 Empiri	73
4.1 Selvførelstæelse	73
4.2 Opsamling.....	79
4.3 Interview med ni børnefamilier	81
4.4 Opsamling - første del af analysen.....	103
4.5 Fortolkning af interview.....	106
4.6 Opsamling.....	120
5.0 Sammenfatning og konklusion	122
6.0 Perspektivering.....	130
Litteraturliste	134

Miljøproblematikken

"Miljø" er blevet et dagligdags ord, uden at det har en klart afgrænset betydning. Ordet kædes ofte sammen med andre ord til; "miljø-problemer", "miljø-hensyn" eller "miljø-certificering". "Miljø" kan tillægges et væld af betydninger, lige fra at man bor i et godt miljø til at det er en betegnelse for forholdet mellem menneske og natur. Det kan også få helt andre betydninger sammenkædet med andre ord såsom: arbejds-miljø, tæppe-miljø eller miljøstation. En miljøstation hed tidligere en genbrugsstation. Miljø er blevet et plus-ord.

Modsat er det med ordet "Miljøproblematikken". Det er ikke et plusord, men et ord der mere end antyder at miljøproblemer er et kompliceret og et sammensat fænomen. Miljøproblematikken har vi ingen sikker viden om. Det er et begreb der betegner miljøproblemer som et samlet kompleks, af menneskeskabte påvirkninger af globale og lokale forhold. De enkelte miljøproblemer, f.eks. CO₂-emission, diskuteres intenst, og særlig erhvervsinteresser stiller spørgsmålstejn ved miljøproblemers oprindelse og farlighed. Alle miljøproblemerne tilsammen – ufortalt hvor mange der findes, og hvad der kan opnås enighed om - skaber et kompleks; miljøproblematikken.

Eksperter er uenige om miljøproblematikkens omfang og beskaffenhed. Nogle mener at menneskeheden står overfor massive selvskabte problemer, mens andre gradbøjer det eller postulerer det stik modsatte. Det, som nogen mener er menneskeskabte miljøproblemer, er andre sikre på, er naturlige fluktuationer som jævnlige finder sted på jordens lange rejse gennem rum og tid.

Ordene "miljø", "miljøproblemer" og "miljøproblematik" er med andre ord diffuse, og vanskelige at definere præcist.

Af den grund alene er entydige definitioner vanskelige at forestille sig. Jeg vil heller ikke på naturvidenskabelig vis forsøge at definere nøglebegreberne entydigt. Det bliver let til instrumentelle forsimplinger af komplekse og modsætningsfyldte begreber. I stedet vil jeg forsøge at styre udenom den dualistiske tænkning, som naturvidenskaben i høj grad bygger på, vel vidende, at det er noget nær en umulig opgave i et forskningsprojekt. Naturvidenskabens virkelighedsopfattelse har fra mit synspunkt ledt til mange af de miljøproblemer, kloden i dag står overfor. I stedet vil jeg bruge et samfundsvidenskabeligt perspektiv og et bredt spekter af kvalitative metoder til at belyse projektets problemformulering.

"Miljø" og "miljøproblematikken" vil i denne rapport i udgangspunktet være åbne fleksible begreber, ligesom familierne i kapitel fire opfatter dem. Miljøproblematikken omhandler i en løs definition 'følger af menneskets samfundsudvikling og naturpåvirkning'. Jeg vil ekspliciterer min opfattelse af miljøproblematikken i kapitel 1.1, velvidende at definitioner, vil variere alt efter historiske og sociale kontekster, og det perspektiv de anskues fra. En mere grundlæggende belystning af mine egne forforståelser findes i kapitel 4.1, hvor jeg i "selvforståelse" inddrager, i sammenhængen vigtige, aspekter af min biografiske baggrund, for at belyse problemstillingen og for at ekspliciterer mine egne forforståelser.

Dette har jeg bl.a. valgt fordi interviewene med børnefamilierne, som jeg hurtigt startede med, kun i begrænset omfang har kunne 'fange' dybereliggende handle-motiver. Det forsøger jeg i stedet at forklare og forstå i 'selvforståelsen'. Dagligdagens bevæggrunde og motiver bevidstgøres sjældent, hvilket jeg i en teoretisk sammenhæng skal komme ind på i kapitel 3.

Indledning

Før 1960'erne var miljøproblemer ikke noget den enkelte tænkte meget over i det daglige. I dag har det ændret sig til at miljøproblemer for mange er blevet en påtrængende del af hverdagen.

Dette skyldes, at miljøproblemerne er blevet mere synlige, og at de i højere grad eksponeres i medierne. Miljømyndigheder, -organisationer og græs-rødder har med voksende intensitet gjort en omfattende indsats for at skabe forståelse for sagens alvor, og påvirke den enkelte til at ændre holdninger og handle miljømæssigt mere forsvarligt – uden det store udbytte.

I midten af 1990'erne bliver der efter Rio-deklarationen i 1992 i Danmark efterhånden sat øget fokus på den enkeltes bidrag og ansvar for globale såvel som lokale miljøproblemer.

Denne afhandling vil belyse, hvorledes miljøproblematikken griber ind i og bliver en del af den enkeltes dagligdag – i det omfang den gør det.

Projektet har to sidestillede fokus-områder.

Dels fokuseres på, hvordan miljøproblemerne opstår i et historisk samfundsmæssigt perspektiv, og efterfølgende italesættes i slutningen af det 20. århundrede.

Dels belyses, hvordan miljø spiller sammen med den enkeltes bevidsthed eller mere præcist; identitet. Miljøproblematikken vil i forlængelse af dette også blive set i et individuelt læringsperspektiv. Teoretisk betyder det, at "identitet" og "læring" bliver centrale emner i projektet. Det beskrives, hvordan identitet og læring påvirkes og spiller sammen i den enkeltes hverdag i forhold til påtrængende miljøproblemer.

Empirisk vil projektet primært fokusere på børnefamilier, der i et moderat omfang har vist interesse for miljøproblematikken. Dvs. familier, der af den ene eller anden årsag er motiveret til at ændre adfærd i en miljømæssigt mere forsvarlig retning.

Intentionen med afhandlingen er, i en vekselvirkning mellem teori og empiri, at skabe forståelse for, hvordan miljøproblematikken påvirker den enkeltes identitet, og forstå hvorfor og hvordan den enkelte tilegner sig nye handlingsmønstre.

Dette leder frem til afhandlingens overordnede problemstilling:

- Hvordan påvirker miljøproblematikken den enkeltes identitet og hvad kan få den enkelte til at tilegne sig en mere miljøvenlig hverdagspraksis?

For at besvare problemstillingen har jeg i to områder gennemført fjorten interview med børnefamilier, Grønne Guider og Agenda-medarbejdere. I Albertslund er seks børnefamilier blevet interviewet. Desuden er to medarbejdere i Albertslund Agenda Center og en repræsentant fra den kommunale miljøforvaltning og miljøudvalgsformanden, blevet interviewet. Albertslund regnes for en af de kommuner i landet, som gør mest ud af arbejdet med at påvirke borgernes adfærd i en miljømæssigt mere bæredygtig retning.

Derudover har jeg interviewet tre børnefamilier i Kvarterløftområdet "Femkanten" i København Nordvest. I Kvarterløftcentrets "Det Grønne Kontor" arbejder to Grønne Guider, som er blevet interviewet. Kvarterløftcentret er valgt, da 'det grønne' er et prioriteret emne i byfornyelsesprocessen.

Alle børnefamilierne er udvalgt i samarbejde med Agenda Centret og Det grønne Kontor, der er blevet bedt om at udpege ikke de 'mørkegrønne' familier, men børnefamilier som i et moderat omfang har vist interesse for Agenda Centrets eller Det Grønne Kontors arbejde.

Projektets teoretiske del nærmer sig, som nævnt, problemstillingen ad to veje. Først tegnes et billede af dominerende politiske og økonomiske diskurser, og efterfølgende gives et kort rids af hvordan miljøpolitik og -forståelser opstår, med særlig fokus på Danmark. Afhandlingen fokuserer på den enkelte, men individet er i høj grad indlejret i samfundsmæssige og sociale strukturer, som har afgørende betydning for, hvilken adfærd den enkelte har og måske kan tilegne sig.

Derefter vil jeg indkredse problemstillingen ved at fokusere på og beskrive forskellige teorier om "Identitet" og "Læring", med særlig fokus på hverdagslæring. En del af lærings-teoriene bygger på Freud og Piaget. Dermed åbner der sig en bredere og dybere social-psykologisk forståelse for det enkelte individs forhold til miljøproblematikken.

Rapporten falder i tre dele; en del hvor miljøproblematikken ses i et historisk perspektiv, en del hvor miljøproblematikken ses i et læringsperspektiv og endelig en empirisk del, hvor miljøproblematikken søges indfanget blandt børnefamilier:

Kapitel 1: I dette kapitel forholder jeg mig reflektivt til min egen forståelse af begreberne miljø og miljøproblematikken. Efterfølgende beskrives kort ph.d.-procesforløbet. Dernæst omtales lignende forskning fra Norden, og jeg uddyber afslutningsvis hvordan dette projekt forholder sig til projektets emne i forhold til andres forskning.

Kapitel 2: I starten af kapitlet "Kollektive miljødiskurser", vil de historiske og samfundsmæssige rammer for udviklingen frem mod miljøproblematikken blive skitseret. Dette er valgt for at sætte nutidige miljøhandlinger og -forståelser ind i en historisk sammenhæng. "Fremskridtstroen" og "Den teknisk-økonomiske rationalitet" er centrale begreber i forståelsen af miljøproblemernes opståen i de kapitalistiske samfund, og vil blive præsenteret i kapitel 2.1 om "Den teknisk-økonomiske rationalitet".

"Miljøpolitik og miljøbevægelser i Vesten", kapitel 2.3, behandler den historiske og politiske udvikling miljøimperativet har gennemløbet på internationalt plan og dernæst – uddybet - i en dansk kontekst efter 1960. Dette handler om internationale miljøpolitikkers etablering, og miljøbevægelsen rolle i forbindelse med at bringe miljøproblemerne på den politiske dagsorden og dermed frem i den enkeltes bevidsthed. Her beskrives også hvorledes den teknisk-økonomiske rationalitet påvirker den nationale miljøpolitik. Kapitlet bygger på historiske og idehistoriske værker. Centrale forfattere er Lewis Mumford, von Wright og Lyn White. Deres epistemologiske udgangspunkt hører til omkring den tidlige Frankfurter-skole uden at tilhøre den stærkt teknologi-kritiske fløj. De kritiserer det moderne samfund for, at den teknisk-økonomiske rationalitet i så høj grad er blevet dominerende.

Kapitel 3: "Kulturel identitet" indeholder en beskrivelse af forskellige identitetsteorier. De sættes i forbindelse med miljøproblematikken og "det modernes kosmologi" i kapitel 3.1. Teorier om "læring" introduceres dernæst i kapitel 3.3 og sættes i relation til miljøimperativet og de forudgående kapitler.

Kapitlet om lærings-teorier, bygger hovedsagelig på en videnstilgang, som har sit udspring i den senere Frankfurter-skole, herunder Hannover-traditionen, hvor forskere som Illeris, Leithäuser og Ziehe i udgangspunktet befinder sig. Jerome Bruner, en anden vigtig inspirationskilde, må nærmest betegnes social konstruktivist på et epistemologisk plan, når det gælder hans senere publikationer, som jeg primært trækker på.

Kapitel 4: I kapitel 4.1 findes min "selvforståelse". Det er et selvbiografisk 'interview', gennemført på delvist samme grundlag, som interviewene med børnefamilierne. Den fremtrædende plads "selvforståelse" har, skyldes at det tidligt i ph.d.-processen blev klart, at børnefamilierne havde vanskeligt ved at ekspliciterer deres motiver og bevæggrunde. Jeg måtte erkende at det "normale", hverdagens rutinerede handlinger, ikke er noget familierne bevidst forholder sig til. Det betyder at interviewene med børnefamilierne kun i

begrænset omfang formår at indfange børnefamiliernes motiver og bevæg- grunde. Derfor bliver interviewene skubbet længere tilbage i kapitlet på be- kostning af "selvforståelse", hvor de dybereliggende motiver er bedre synlig- gjort.

Dernæst introduceres empiriområderne Albertslund og Kvarterløft Nord- vest. Interviewene med de udvalgte børnefamilier diskuteres og analyseres efterfølgende. Interviewene med Agenda 21-medarbejdere, Grønne guider ('forandringsagenterne') og miljøudvalgsformanden inddrages løbende med deres perspektiver på børnefamiliernes udsagn.

Kapitlet afsluttes med en kort fortolkning af de enkelte interview.

Kapitel fire bygger i teori og metode i væsentlig grad på Steiner Kvaes "InterView" (1998). Jeg trækker på hermeneutisk analyse, og til dels kritisk teoris dobbelte udgangspunkt i en både psykologisk og en sociologisk ind- faldsvinkel. En nærmere redegørelse findes indledende i kapitel fire.

Kapitel 5: I dette kapitel præsenteres projektets resultater og problemfor- muleringsens besvarelse findes her. Det vil blive besvaret om et identitets- og læringsperspektiv på miljøimperativet kan bidrage med ny viden, til en bedre forståelse af omstillingsprocesser og tilegnelse af adfærdsændringer i dag- ligheden.

Kapitel 6: "Perspektivering" opstiller et muligt scenarie i forlængelse af konklusionens resultater.

Sammenfatning

I projektets historiske del argumenteres for, at det kapitalistiske samfund opstiller en identitetsmodel centreret omkring materielt forbrug. Den enkelte oplever imidlertid i et eksistentielt perspektiv den materielle selvrealisering som meningsløs. Forbrugs- og vækstideologien i Vesten har skabt en høj materiel standard, men skaber ikke mening i den enkeltes tilværelse. Forbrugs-ideologien opfattes i rapporten, som en væsentlig årsag til globale og lokale miljøproblemer. Den enkelte vil opleve miljøproblemerne som ubehagelige og fundamentale spørgsmålstejn ved deres daglige adfærd og dermed indirekte ved deres identitet.

En kernemekanisme i det kapitalistiske samfund er den teknisk-økonomiske rationalitet, som over mange generationer har etableret økonomi og forbrug som det "normale". Det er blevet en grundlæggende rationalitet i den enkeltes liv, der ikke stilles spørgsmålstejn ved. Det betyder, at grundmekanismerne i det kapitalistiske samfund, rammerne om den enkeltes tilværelse, er usynlige - de italesættes eller bevidstgøres ikke.

Forfatterens "selvforståelse" bruges som eksempel til at vise, hvor vanskeligt det er at 'opdage' den grundlæggende rationalitet, og til at forklare børnefamiliernes manglende evne til at redegøre for deres motiver til at ændre adfærd.

Det teoretiske kapitel om læring og identitet peger på, at konkret erfaringsdannelse er en læringstilgang, som bør prioriteres højere. Konkret deltagelse i fælles miljøprojekter og afprøvning af forskellige former for miljøhensyn, f.eks. affaldssortering, medfører personlig erfaringsdannelse, der er en væsentlig form for læring for den enkelte. Det fastholdes imidlertid, at læring er flere ting. Alle har forskellige tilgange til læring. Med Kolbs læringsmodel, s.61, som centralt omdrejningspunkt, redegøres for to grundlæggende forskellige former for læring: tilføjende (assimilativ) læring og overskridende (akkomodativ) læring.

Interviewene med børnefamilier, 'forandringsagenter' og miljøudvalgsformanden i Albertslund viser, at konkret deltagelse og personlig erfaringsdannelse har givet gode resultater. Det ses f.eks. i Hyldebjergdets mange miljøprojekter, hvor deltagerne italesætter og forhandler miljøhensyn som det "normale", ved at engagere sig i *fælles* miljøprojekter.

Den enkeltes identitet og evne til at tilegne sig ny adfærd er kraftigt påvirket af det "normale" i omgangskredsen. Først når den enkelte oplever at miljøhensyn er etableret som det "normale" i omgivelserne vil vedkommende være tilbøjelig til at tilegne sig nye dagligdags praksisser. Kollektiv læring går forud for individuel læring.

Af min selvforståelse og i interviewene ses, at over en årrække sker der kontinuerligt små ændringer i dagligdagens adfærdsmønstre. En fortsat omstilling i en miljøvenlig retning vil fordre, at miljøproblematikken kontinuerligt italesættes, forhandles og iværksættes som det "normale" eller "sund fornuft" i den enkeltes socio-kulturelle fællesskaber. Det vil derfor ikke primært handle om, hvad den enkelte familie gør, men mere om hvad socio-kulturelle fællesskaber på alle niveauer, f.eks. lokale myndigheder, den danske stat og medierne etablerer som fælles opfattelser af det "normale". I den udstrækning disse mellem menneskelige forhandlinger på forskellige niveauer peger i samme retning, vil sandsynligheden for, at kulturelle normer og værdier kan drejes i en mere bæredygtig retning, vokse, afspejle det der etableres som "sund fornuft".

Læring, både tilføjende (assimilativ) og overskridende (akkomodativ), kan gå i retning af enten det konvergente eller det divergente. Miljøformidling har

hovedsagligt været praktiseret fra et konvergent perspektiv, i form af ekspert-baseret envejs-kommunikation.

Projektet konkluderer, at læring og formidling i højere grad bør anskues fra et divergent perspektiv – og dermed væk fra den instrumentelle konvergente tilgang. Et divergent perspektiv er mere procesorienteret og indtænker i højere grad kontekst, folks ikke-logiske dagligdag, det mangetydige og følelser.

Myndigheder, råd og centre bør nytænke, reformulere og opprioritere formidlings-aspektet i deres arbejde, og dreje kommunikationen i retning af et divergent perspektiv.

1.0 Projektets udgangspunkt

1.1 Miljøproblematikken set fra forfatterens perspektiv

Når jeg vælger at skriftliggøre mine egne synspunkter skyldes det, at de er en del af dette projekts indhold og resultater. Lige meget hvor 'objektiv' jeg ønsker og tror at være som ph.d.-stipendiat, kan man ikke se bort fra, at mine egne meninger kommer til at udgøre en vigtig, enten implicit eller eksplisit, del af dette ph.d.-projekts resultater.

De biografiske spørgsmål jeg har stillet til børnefamilierne i kapitel 4.3, vil jeg selv svare på i kapitel 4.1. Da jeg er far til 2 mindre børn, betyder det samtidig at min "selvforståelse", er blevet et af de mest reflekterede 'interview', til at belyse problemstillingen. Dette skyldes, at jeg i ph.d.-forløbet som en væsentlig del har forsøgt at reflektere over mit eget forhold til miljøproblematikken, for at forstå hvordan den har påvirket mig og min families hverdag. Et sådant koncentreret refleksionsforløb har jeg ikke kunnet finde – og heller ikke kunnet forvente - blandt de interviewede børnefamilier.

Her vil jeg i første omgang kort redegøre for mit syn på nøglebegreberne omtalt i indledningen.

Miljøproblematikken er for mig et mangetydigt begreb. Det er diffust og svært at forholde sig entydigt til. Miljøproblematikken er en samlet abstrakt betegnelse, omfattende så sammensatte og komplekse problemstillinger, at det er vanskeligt at bestemme dens indhold, både for ekspert og lægmand. I min forståelse omfatter miljøproblematikken iboende kerne-mekanismer i den teknologiske og materielle udvikling, som gennem de sidste 300 – 400 år har været et centralt omdrejningspunkt i de kapitalistiske samfunds udvikling. Denne udvikling bygger på menneskets udnyttelse af klodens natur og ressourcer. Naturen er blevet anskuet som en uendelig kilde og kraft, som kunne og skulle betvinges. Teknik og nye teknologier har udviklet bedre medicin, viden om hygiejne og en uendelig strøm af nye artefakter – automobil, elektriske apparater og nye byggematerialer f.eks. Det har medført et stadigt mere komfortabelt liv for mennesker i de industrialiserede lande. Udviklingen har været muliggjort af en fortsat specialiseret ekspertviden, som har skabt de – i de fleste tilfælde – kapital-, ressource- og energiintensive teknologier. På et overordnet plan gælder, at den materielle udvikling kun har været mulig på grund af menneskets fortsat intensiverede udnyttelse af Jordens mineraler og naturlige ressourcer. I et kritisk perspektiv har denne naturudnyttelse hovedsageligt været forbundet med snævre økonomiske hensyn, personlig vinding og magt-interesser, hvilket den ekstremt ulige fordeling af levevilkår mellem u- og i-lande peger på.

Denne udvikling har udnyttet og udvundet klodens globale økosystemer i en sådan grad, at de udgør en trussel mod netop klodens økosystemer – herunder også de humane livsformer. Solens stråler har fået en anden og farligere karakter, drikkevandet kan indeholde pesticidrester, oceanernes omfang vokser og marine fødekæder akkumulerer dioxin og tungmetaller, og atmosfærens luft indeholder sod og forsurende partikler, alt sammen forhold der er sundheds- eller livstruende for mennesker og særlig dyr overalt på kloden.

Jeg oplever samtidig de ovennævnte postulerede aspekter af miljøproblematikken som uvirkelige i dagligdagen. De er ikke umiddelbart sanselige og dermed ikke mulige at skabe kropslige erfaringer udfra. Det er et vigtigt

aspekt af den orienteringsusikkerhed, som også jeg oplever. Jeg har i den situation valgt at tro på de kritiske eksperter, som via medierne har formidlet 'data' til ovenstående skræmmende scenarium.

Miljøproblematikken er for mig at se reelt eksisterende, selvom det er svært at verificere. Der er ingen, som ved hvordan det kommer til at gå, eller som kan sige hvilke dele af den, der har en særlig farlig karakter – hvis det overhovedet er tilfældet. Jeg har valgt at tro på de kritiske klima-, glaciologi-, jordbunds- og oceanografi-eksperters udsagn om nuværende og forestående globale miljøproblemer. Denne personlige overbevisning bygger både på rationel viden og følelser. Jeg kender de pågældende fag-specialer grundlæggende fra mit universitetsstudium. Eksperternes udsagn virker derfor knap så fremmedartede på mig, som de måske gør på andre.

Jeg tror, at miljøproblematikken har et langsomt voksende omfang, og det vækker dyb bekymring. Her tænker jeg særlig i forhold til mine børns fremtid, men også i forhold til livsbetingelser for alle levende væsener i min levetid.

Hvis følgerne af den materielle udvikling skal imødegås, skal vi, for mig at se, hurtigst muligt ændre vores levevis på de felter, hvor vi tydeligst kan se en sammenhæng mellem miljøproblematikken og vores materielle leveformer.

Det står imidlertid i stærk kontrast til den nuværende dominerende globale diskurs, med ensidige målsætninger mod økonomisk vækst og udvikling. Vækst har længe været et mål i sig selv, og det har i høj grad været teknologiske innovationer, som har muliggjort den fortsatte vækst. De teknologiske innovationer har i et historisk perspektiv spillet tæt sammen med kapital-akkumulation, som jeg vender tilbage til i kapitel 2.1, og det kan delvist forklare væsentlige årsager til miljøproblematikkens opståen.

Mere end noget andet er bilen symbolet på denne udvikling. Bilen udgør i et miljø-perspektiv et stort dilemma. I lande som USA, Tyskland, Japan og Frankrig er bilproduktion en nøgleindustri, med millioner af ansatte. Alle ved at biler forurener, at CO₂-emissionen menes at bidrage til drivhuseffekten. Alligevel kører flere og flere biler, mere og mere på vejene overalt på kloden, med bl.a. lange bilkøer til følge. I Danmark findes ved årtusindeskiftet næsten 2 mio. personbiler, og tallet er fortsat stigende. I Danmark søges den tilstoppede biltrafik løst ved at udbygge motorvejsnettet, ikke ved at gøre den kollektive trafik mere attraktiv.

Jeg ved, at det er forkert, alle ved, at det er forkert, men bilen giver fleksibilitet mht. arbejdsplads, bopæl, børneinstitutioner og fritidsinteresser - og er samtidig et statussymbol - så vi lukker øjnene for miljøbelastningen. Bilen kan, i et tidsperspektiv, få vores hverdag til at hænge sammen. Bilen 'indhenter' lidt over 1 time om dagen i min lille familie, hvilket betyder at børnene er det mindre i institution. Endnu er bilkøerne ikke så lange, at vi eller andre godvilligt stiger ud af dem. Bilen er i de kulturelle diskurser et absolut gode, som ikke diskuteres. De fleste af os er blevet afhængige af den. Uden en bil ville vi ikke kunne nå de samme ting, som vi gør i dag. Det tror vi, men jeg er ikke sikker på, at den udregning holder. Måske fastholder vi i lige så høj grad argumentet, fordi bilen er komfortabel og nært forbundet med vores individuelle selvudfoldelses-muligheder, og dermed vores identitet. I et miljø-perspektiv er automobilen en stor trussel mod klodens øko-systemer - inklusive den humane. Alle ved det, men indtil videre lukker vi øjnene for det.

1.2 Ph.d.-procesforløb

Min interesse for projektets problemstilling udspringer af, at jeg i 2 år før ph.d.-projektet var ansat som forsker i Statens Byggeforskningsinstitut (SBI). Dér medvirkede jeg bl.a. til at udvikle og afprøve en model for "Grønt regnskab for boliger og boligområder". Baggrunden var, at interessen for konkrete værktøjer til lokalt miljøarbejde er vokset markant i de sidste 5 – 10 år.

Stat, kommuner, Grønne Guidere og Agenda 21-medarbejdere efterspørger værktøjer som kan anvendes i det daglige til at konkretisere miljøproblemerne og påvirke folks adfærd i en bæredygtig retning. "Grønt regnskab" er udviklet som et sådant værktøj, der kan fortælle det enkelte individ, hvor det står i verden, når det gælder dets miljøpåvirkning fra egen bolig, persontransport osv.

Ph.d.-projektet var oprindeligt tænkt som en analyse af SBI's "Grønt regnskab". Projektet skulle undersøge, hvordan "Grønt regnskab" anvendes, om det er et værktøj, der virker efter hensigten og påvirker den enkelte til at ændre dagligdagens praksis i en bæredygtig retning.

Ph.d.-projektet blev indledt i august 1999, og efter et par måneder stod det klart, at hvis man vil besvare spørgsmålet; "hvordan og hvorfor tilegner den enkelte sig nye hverdagsadfærd?", er det nødvendigt at starte et andet sted, end ved at analysere et instrumentelt "Grønt regnskab".

Det er nødvendigt at nærme sig en forståelse af, hvordan det enkelte individs identitet påvirkes af miljøproblematikken for at forstå, hvorfor man tilegner sig en ny praksis på baggrund af miljøproblematikken.

Der må etableres viden om, hvordan miljøproblematikken inkorporeres i familiers dagligdag, og hvordan den enkelte opfatter miljøimperativet og bruger sin viden om miljøproblematikken i dagligdagen.

Disse epistemologiske overvejelser betød at projektets problemfelt igen blev åbnet. For at belyse problemstillingen måtte to begreber blive centrale: "identitet" og "læreprocesser". Selvom det er beslægtede emner, er der tale om to store og meget forskellige specialer. "Identitet" og "læring" havde jeg et yderst begrænset kendskab til med en faglig baggrund som kulturgeograf. Jeg fandt det alligevel forsvarligt at inddrage emnerne, da de virkede meget relevante, og da et ph.d.-forløb bl.a. har til formål at skabe ny viden, og faktisk stiller tid og rum for ny erkendelse til disposition.

Indtil tre måneder før projekt-forløbets afslutning, skabte den radikale omformulering, et svimlende kaos. Der var meget ny fag-viden som skulle tilegnes, og sættes i perspektiv til miljøproblematikken. Det er først i de tre sidste måneder, at den endelige problemformulering og projektets perspektiv, falder på plads.

Ph.d.-forløbet har været et langt personligt refleksivt forløb, hvor jeg, dels har forsøgt at tilegne mig ny viden om miljøproblematikken og dels prøvet at forstå mine egne motiver for at ændre adfærd i hverdagen.

Min "selvforståelse" får i det sidste årstid en stadig større rolle i projektet. Jeg opdager, at den belyser problemstillingen på en måde som ingen af interviewene har kunnet. Som det vil fremgå i kapitel 4.1 er jeg langt henne i ph.d.-procesforløbet før jeg kan eksplicite mine motiver til at indtænke miljøhensyn i dagligdagen. Denne erkendelse som opstår pludseligt – efter at have skrevet selvforståelsen - får en stor betydning for fortolkningen af interviewene. Det tager lang tid for mig at 'se' at hverdagens adfærd er meget snævert forbundet med kollektive opfattelser af det "normale". Og ikke mindst at se hvad det "normale" er. Det forklarer også pludseligt det sparsomme udbytte i interviewene.

Pludselig forstår jeg at det samme må gøre sig gældende for børnefamilierne. Hverdagens motiver bevidstgøres sjældent. Og det gælder både hvis man afviser miljøimperativet eller har taget det til sig. Derfor har jeg stillet for store forventninger til interviewene, og ikke fået de svar som jeg havde håbet på - det er bl.a. baggrunden for at bruge min egen case så aktivt i projektet. Processen der beskrives i "selvforståelse" belyser vigtige aspekter af omstillingsprocesser i hverdagen, som jeg ikke har fået belyst i de andre interview.

Det samlede ph.d.-projektforløb har i et psykologisk perspektiv været belastende. Hvor andre aflaster bevidstheden ved ikke at tænke på miljøproblemerne i hverdagen, har jeg tænkt og forholdt mig intenst til dem, bl.a. ved at læse alt om miljø-spørgsmål i de 2 - 3 største aviser dagligt. Halvvejs i ph.d.-forløbet var jeg tæt på at springe fra, da jeg næsten ikke kunne udhol-

de at forholde mig til de psykisk belastende miljøproblemstillinger. Der var på det tidspunkt mange artikler om radikale klimaforandringer mange steder i Europa, med store mængder regn i bl.a. England og Sverige i år 2000. Jeg blev hele tiden konfronteret med mine egne spørgsmål: "smelter ismasserne ved polerne?", "er Golfstrømmen ved at ændre retning?", "skal mine børn undgå solens stråler?", "kan vi drikke postevandet?" og en hel række andre meget ubehagelige spørgsmål. Om natten drømte jeg om globalt kaos, vold og retningsløse folkevandringer væk fra oversvømmelser, kulde eller tørke. Jeg blev på det tidspunkt nødt til at distancere mig fra miljøproblemerne, for at kunne udholde at skrive ph.d.-projektet. Jeg har været meget optaget af projektets problemstillinger, men det har været en kvalfuld periode. Dette er interessant for den problemstilling jeg undersøger. Jeg vil gætte på at lignende processer gør sig gældende for mange andre. Særlig for børnefamilier, der bekymrer sig for deres børns fremtid, som jeg selv gør. Derfor forventer jeg at miljøproblematikken er et aspekt af hverdagen, som den enkelte i udgangspunktet nødt vil skulle forholde sig alt for meget til – men nu foregriber jeg kapitel tre og fire, som behandler denne problemstilling nærmere.

Som en konsekvens af at 'jeg' er en del af dette projekts indhold og resultater, fastholdes jeg-formen. 'Man'-formen er det mest almindelige i videnskabelige arbejder. Der kan være gode grunde til at foretrække 'man'-formen, bl.a. giver formen retorisk resultaterne en anden autoritet. Videnskaben har gennem århundreder brugt den objektiverende 'man'-form. Når forskere bruger 'man'-formen, er det delvist for at dække sig ind bag videnskabens ophøjede autoritet. Jeg har valgt at bruge 'jeg'-formen, for ikke at iklæde mig denne retoriske og autoritære brynje. 'Man'-formen distancerer, mens 'jeg'-formen er mere konkret og synligt tilstede.

'Jeg'-formen er bibeholdt for at understrege, at der bag projektets ophøjede videnskabelige status, findes et menneske, hvis værdigrundlag, som er formet af forhold i min fortid og omgivelser, i høj grad præger projektets resultater. Det ekspliciteres her og uddybes i kapitel 4.1.

Jeg tilstræber endvidere så vidt muligt at bruge almindelige dagligdagsord, som en naturlig konsekvens af projektets kritik af forskningsrapporters ofte distancerende form. Jeg håber dermed at være med til at skubbe videnskaben ned fra sin piedestal, hvorfra den skriver *om* verden i stedet for at vedkende sig, at den er *i* verden.

I min overordnede forståelse har den objektiverende videnskab i høj grad været medvirkende til miljøproblemernes opståen, som jeg vil redegøre for i kapitel 2.1.

1.3 Beslægtet forskning

Jeg vil nu kort referere til en række andre undersøgelser, der med udgangspunkt i miljøproblematikken analyserer dagligdagens forandringsprocesser fra et socio-kulturelt perspektiv.

Ron Eyerman og Andrew Jamison har med rødder i kritisk teori undersøgt identitets- og læreprocesser i sociale bevægelser. De beskriver bl.a. hvilken betydning bevægelserne har for etablering af nye kognitive praksisser, dvs. ny kollektiv viden og erkendelse, i bredere udsnit af samfundet.

Sociale bevægelser opstår i specifikke historiske og tidlige situationer. De dukker kun op, hvis de er i stand til at italesætte fundamentale modsætninger og spændinger i samfundet.

Ifølge forfatterne åbner sociale bevægelser nye offentlige rum, hvor en begyndende italesættelse af kulturelle forandringsprocesser kan ske. I disse kulturelle eksperimenter forhandles også ofte en fælles intern identitet. En social bevægelse er ikke én samlet gruppe. Det er som regel dynamiske rum, hvor der foregår en intensiv meningsudveksling mellem organisationer

eller grupper. Det er i kraft af disse interne spændinger, at midlertidige fælles kollektive identiteter, eller kognitive praksisser, i sociale bevægelser opstår (Eyerman & Jamison, 1998, s.18ff).

Den afgørende viden for nye kollektive identiteter, er ikke opstået på baggrund af individets genialitet eller strukturelt determineret i overordnede samfundsforhold. Viden er et socialt produkt, opstået af forhandlinger internt i nyetablerede kollektive lærings-rum, i dialog med det omgivende samfund. Dialogen foregår bl.a. i forhold til etablerede opponenter, der ved sociale bevægelsers opdukken, får en tilsvarende fremtrædende plads i medierne (Eyerman & Jamison, 1991, s.57).

Sociale bevægelser er fora, hvor der genfortolkes på hegemoniske kulturelle værdier. Bevægelserne har som regel en relativ kort politisk opblomstringsperiode, men efterfølgende ofte en markant kulturel effekt i hele samfundet. Sociale bevægelsers aktioner og genfortolkning af kulturelle værdier, fungerer som "eksemplarisk" eller "symbolsk" handling, som identifikationsmodeller for bredere befolkningsudsnit (Eyerman & Jamison, 1991, s.92-93). Bevægelsernes etablering af interne kollektive erfaringsstrukturer, bliver "eksemplarisk" for bredere befolkningslag i det omfang, de har succes med at blive eksponeret i medierne eller selv formidler deres nye viden. Sociale bevægelser skaber på den måde ikke kun ny viden, men påvirker kulturelle værdier og virkelighedsopfattelser.

Eyerman & Jamison's forskning er interessant for dette projekt, da det fokuserer på socio-kulturelle dimensioner i forandringsprocesser, men deres publikationer fokuserer primært på sociale bevægelser, og ikke på individuelle forandringsprocesser i et identitets- og læringsperspektiv, som jeg vil fokusere på i dette projekt.

Jeppe Læssøe har gennem 90'erne publiceret en lang række udgivelser, arbejdsrapporter og evalueringer om 'social-økologi', lokal borgerdeltagelse og folkeoplysning. Mange af publikationerne fokuserer og analyserer primært på lokalområde-niveau. Det teoretiske udgangspunkt har bl.a. været Hannover-skolen med bl.a. Thomas Ziehe og Oskar Negt - kombineret med hans eget faglige udgangspunkt som psykolog. I "Grønne familier" (Læssøe, 1995, s.136ff) – en sammenslutning udsprunget af "Vor fælles fremtid" konkluderes, at der ikke findes grundlag for at opdele familierne i klart adskilte typologier. "En grøn livsstil" er mange forskellige levemåder. Der er stor forskel på familiernes motiver til at vælge en grøn livsstil. Familiernes erfaringer med barrierer og muligheder for en grøn levevis er også meget forskellige. Mange familier har en 'modstrøms-oplevelse'. De oplever at økonomiske og strukturelle vilkår straffer dem for deres miljøvenlige og samfundsnyttige handlinger. Næsten ¼ af familierne oplever mangel på tid og kræfter, som et meget stort eller stort problem.

Flere beskriver den sociale påvirkning fra familie, venner og lokalsamfund, som en stor barriere, ligesom flere oplever en manglende stabilitet og udbud af økologiske fødevarer som et problem. På trods af den udtalte miljøinteresse er mere end halvdelen afhængige af bil.

I Læssøe's mere teoretiske udgivelser (f.eks. 1993, 1995) peges på, at livsstilsændringer skal ses i tæt relation til økonomiske, sociale, kulturelle og politiske tiltag, som ikke umiddelbart har til hensigt at påvirke livsstile. Læssøe mener at det politisk strategiske forståelsesgrundlag er for miljøcentrert, at mennesket og hverdagsaspekter glemmes.

Læssøe har beskæftiget sig med miljøproblemer på mange niveauer, men hovedvægten har været på 'det lokale' og 'folkeoplysning'. Læssøe har fokuseret på mødet mellem individ og system, i lokalområdet, i form af økologiformidlingscentre eller Grønne Guidere, der ses som proceskatalysatorer. Læssøe har primært fokuseret på disse mellemlid eller proceskatalysatorer, og ikke individet, som jeg vil her.

I "Miljøproblematikken i hverdagslivet" interviewer Trine Iversen (1996) 17 tilfældige yngre akademikere omkring ca. 30 år. De fortæller, at de foretager en afgrænsning af deres miljøvenlighed ved valg af fødevarer. Miljø opfattes

kun som relevant indenfor enkelte af dagligdagens handleområder. Det er meget forskelligt hvilket område informanterne fokuserer på. Miljøvenlighed opfattes som vanskelig af følgende prioriterede barrierer: 1) det er i modstrid med andre hverdagsinteresser. 2) flere oplever en magtesløshed overfor etablering af nye handlemåder. 3) et princip om tidsforbrugsminimering og besvær i en travl hverdag. 4) miljøvenlig praksis fragmenteres i afgrænsede områder. 5) individet foretager en symbolsk miljøvenlig praksis, som svækker informantens motivation til yderligere indsats. 6) Manglende taktile forbindelse mellem miljøproblematikken og de relevante kontekster for praksis.

I et teoretisk perspektiv undersøges motivation til at handle miljøvenligt. Her peges på at kontekstens aspekter har stor betydning for handlemotivation. Jo større berøringsflade desto større handlemotivation for miljøvenlige praksisser. Dette medfører at ændringer af kontekstens indhold og organisering er afgørende for etablering af individuelle miljøvenlige praksisser.

Iversen bygger teoretisk på psykologisk eller kognitiv antropologi, særlig en antologi om "*Human motives and Cultural Models*" (D'Andrade & Strauss, 1992). Iversens antropologiske magisterkonferens kommer tæt på dette projekts emne, men hun fokuserer på yngre forbrugere og på fødevarerproblematikken, og ikke på miljøproblematikken generelt eller på forandringsprocesser i et læringsperspektiv.

Bente Halkier (1999) undersøger, hvordan unge forbrugere forholder sig til miljøproblematikken igennem hverdagslivets forbrug af fødevarer. Halkier interesserer sig for socio-kulturelle mellem menneskelige forhandlinger og forståelser af forbrugernes handlinger. Hun undersøger hvordan det bliver en del af at søge mening i hverdagen. Et af Halkiers resultater er, at de unges praksis og symbolske håndtering af miljøhensyn er præget af ambivalens, sammensathed og flertydighed. De unge har ikke en generel miljøadfærd, som gælder for alle områder i dagligdagen, men at de kan have miljø-venlige handlinger på nogle områder og ikke på andre.

Halkiers forskning er relevant i denne sammenhæng, da hun fokuserer på de mellem menneskelige forhandlinger, men hun har primært fokuseret på fødevarerområdet. Halkier tager ikke udgangspunkt i den enkeltes identitet eller ser miljøproblematikken i et læringsperspektiv, som jeg vil her.

I Sverige har Lena Falkheden (1999, s.242) skrevet en ph.d.-afhandling om "Lokalområdet, som strategi for en bæredygtig byudvikling". Hun fokuserer på samme niveau som Læssøe – lokalområdet - og hendes eksempler er danske, bl.a. Hyldebjerg i Albertslund, som også indgår i dette projekt. Hun pointerer vigtigheden af at skabe netværk og forståelse, mellem både lokale forhold internt og lokale-globale forhold.

Teoretisk tager hun udgangspunkt i Becks og Giddens beskrivelser af "Risikosamfundet" og "Refleksiv modernisering", som i min forståelse er generelle beskrivelser af samfundsudviklingen i Vesten på et for højt abstraktionsniveau.

Falkhedens ph.d.-rapport omhandler lokalområdet som muligt afsæt for økologiske transformationsprocesser, dvs. at hun fokuserer på et mellem-niveau som bl.a. også Læssøe gør.

1.4 Opsamling

Jamison's begreb "kognitiv praksis" beskriver ny vidensproduktion og kollektiv identitetsskabelse i sociale bevægelser. Læssøe og Falkheden beskriver barrierer og potentialer for borgerinvolvering i miljøprojekter i lokalområder, og Læssøe peger på et behov for et uafhængigt mellemlid mellem borgere og myndigheder i lokalområdet. Han påpeger videre at behov, dilemmaer og ønsker i folks aktuelle levemåder skal inddrages i den miljøcentrerede indsats. Halkier beskriver mellem menneskelige norm- og værdi-forhandlinger

på fødevareområdet, lige som Iversen også beskæftiger sig med yngre mennesker og fødevarer.

Min tilgang i dette projekt er, i forhold til ovennævnte, at fokusere på det *individuelle* plan, og belyse hvordan miljøproblematikken bliver en del af den enkeltes bevidsthed og dagligdag. Jeg prøver at forstå, hvilke motiver børnefamilier har til at ændre adfærd i dagligdagen. Projektet vil belyse miljøproblematikkens indvirkning på det enkelte individs identitet, og forstå hvordan og hvorfor den enkelte tilegner sig ny adfærd i dagligdagen på baggrund af miljøproblematikken.

Jeg fokuserer ikke på fødevarer eller persontransport, men spørger til miljøproblematikken som en samlet abstrakt problemstilling, bl.a. for at finde ud af, om de forskellige aspekter udgør et samlet hele for den enkelte.

Jeg vil forsøge at mindske abstraktionsniveauet ved ikke at bruge modernitetsteoretikere som Giddens og Beck til andet end baggrundsviden, men i stedet historisk udforske den samfundsmæssige udvikling som baggrund for miljøproblemerne, og inddrage teori om "hverdagslæring", som kommer tæt på børnefamiliers dagligdag.

Samlet vil jeg, i modsætning til anden beslægtet forskning, fokusere på miljøproblematikkens samspil med individets 'ikke-kognitive' identitet, og belyse hvordan den enkelte tilegner – eller tillærer - sig ny adfærd i dagligdagen på baggrund af miljøproblematikken.

2.0 Kollektive miljødiskurser

Det er meget muligt at den kapitalistiske produktionsform styrer mod en katastrofe og kommer til at gå under. Men man kan med - til visshed grænsende sandsynlighed - spå at mekanismen for undergangen ikke kommer til at være den, som marxismens klassikere troede på: en voksende spænding i industrisamfundet mellem 'herrer' og 'arbejdere' ... Snarere end spændingen er det nu solidariteten mellem de to grupper, som er skæbningsvanger. (von Wright, 1986, min oversættelse)

For at skabe en nuanceret forståelse af nutidens miljøpolitik og miljødiskurser, vil kapitel 2.1 i et historisk rids udpege vigtige årsager til miljøproblematikkens opståen. Det er en udredning af nogle kernemekanismer i Vestens idehistorie - brede kulturelle udviklingsprocesser - som kan være årsag til vores tids miljøproblemer. Det overordnede begreb den "teknisk-økonomiske rationalitet" konkretiseres som bestående af: "nye tids- og rumopfattelser", "det kapitalistiske regime", "naturvidenskab" og "fremskridtstro".

At belyse den "teknisk-økonomiske rationalitet" er en meget stor ambition, som ikke kan opfyldes her. De fire begreber skitserer nogle elementer i rationaliteten, som har relevans for projektets problemstilling.

2.1 Den teknisk-økonomiske rationalitet

Bag de mange teknologiske opfindelser, som i de sidste 400 år radikalt har ændret fysiske, kemiske og biologiske forhold på kloden, ligger menneskets evne til at tænke systematisk og rationelt. Det er en evne, mennesket har udviklet for tusinder af år siden, hvilket tidligere civilisationer i Persien og Kina kan vidne om.

I antikken fortælles myten om Prometheus, som repræsenterer det systematiske og rationelle. Prometheus stjal ilden fra guderne og gav den til mennesket. Han lærte også mennesket at anvende ilden til at fremstille redskaber og våben. Alt, hvad mennesket kan, stammer ifølge myten fra Prometheus. Men det var tyvegods. Når den prometeiske ånd besjæler mennesket gribes han af *hybris*, dvs. overmod, og fristes til *metron* - overskridelse af tilbørlig levevis. Ligevægten i tingenes og verdens balance forstyrres. *Nemesis*, denne balances gud, vil efterfølgende genoprette ligevægten. Von Wright (1986, s.58) sammenligner "Den teknologiske rationalitet", med overmodet i Prometheus-myten.

I middelalderen vinder evnen til rationelt at udnytte teknisk viden og kunnen for alvor indpas i de europæiske lande. Det foregår længe inden den industrielle revolution accelererer i slutningen af det 18. århundrede. Mennesket lærer sig at udvikle teknik og mekanik på eksperimentel basis meget før dampmaskinen og elektriciteten sætter tryk på produktionen. Denne rationalitet udvikles fortløbende gennem hele middelalderen. Det er en målrettet, praktisk anvendelse af forstanden, til at udvinde og udnytte naturens ressourcer og kilder. Den kombination af viden og kunnen, som mennesket har udviklet over tusinder af år, kan betegnes den *teknologiske* eller *instrumentelle* rationalitet.

Kristendommen spiller i middelalderen en afgørende rolle i en udvikling, som gør, at civilisationsudviklingen i Europa kommer til at adskille sig markant fra tidligere samfundsdannelser i bl.a. Mesopotamien (Mumford, 1966, s.263).

Evnen til at tænke rationelt og logisk udvikles dramatisk i Europa fra det 12. århundrede og frem. Det foregår mange steder; i datidens klostre, på markedspladserne og i forbindelse med opbygning af slagkraftige hære.

Den teknisk-økonomiske rationalitet, udvikles ved hjælp af bl.a. "nye tids- og rumopfattelser", "det kapitalistiske regime", "naturvidenskab" og "fremskridtstro", som bliver afgørende for den overordnede samfundsudvikling i Vesten fra det 17. århundrede.

Nye tids- og rumopfattelser

En af de vigtigste forudsætninger for udviklingen af den teknisk-økonomiske rationalitet var opfindelsen af det mekaniske ur i 1200-tallet. Klokketårne rejstes i flere europæiske byer i løbet af 1300-tallet, måske først i den sydfranske by Caen i 1314, hvor den uhyre kostbare mekanik opsættes med følgende inskription:

Jeg giver timerne stemme/ for at glæde alt folket (Crosby, 1997, s.76, min oversættelse).

I middelalderens klostre var udmåling af tid allerede i 1100-tallet vigtigt for det ordnede og regulerede liv omkring religiøse og timelige ritualer og gøremål i munkenes hverdag. Benediktiner-munkene levede på dette tidspunkt i en art før-kapitalistisk samfund med en dagligdag centreret omkring bøn og arbejde. Det er måske i et af deres klostre, at det første mekaniske ur opfindes. Det er blevet udviklet som et nyttigt instrument i klosterlivet, til at organisere munkenes hverdag (Mumford, 1944, s.92ff). 100 år senere havde tidens købmænd og handelsfolk set de åbenlyse muligheder i, at menneskelige aktiviteter kunne inddeles i timer og dage, og denne nye reguleringsmetode vandt derefter hurtigt udbredelse i merkantile kredse i Europa.

Det mekaniske ur, og senere det mere præcise kronometer, er *maskinen*, som indvarsler det industrielle samfund. Dets målelige kvantitative produkt; sekunder og minutter, skaber en tro på en uafhængig matematisk verden ikke mindst for den naturfilosofiske virkelighedsopfattelse, som er ved at vinde fodfæste på det samme tidspunkt. I 1800-tallet bliver det standardiserede ur afgørende for den industrielle revolution. Med urets abstrakte tid kan produktion, arbejdskraft og transport for alvor sættes i system.

I den tidlige middelalders malerier ses den traditionelle virkelighedsmodels tidlige og rumlige relationer organiseret primært i forhold til kristne symboler og værdier. I malerierne fremstilles det vigtigste som det største, uden at det nødvendigvis er sat ind i sin sammenhæng. Tid og rum var i vid udstrækning adskilt. Relationer mellem begivenheder var af kosmisk eller religiøs art; mange fænomener i omverdenen kunne kun forklares som symboler, mirakler eller mysterier. Dette ændres langsomt i Europa fra omkring det 11. århundrede, og kædes bl.a. sammen med gotikken, som vinder indpas med indvandrede gotere fra sydøst.

Mellem det 14. og det 17. århundrede ændres opfattelsen af "rum" gradvist, fra at være organiseret hierarkisk til at blive organiseret i et dybdeperspektiv, hvor objekter relaterer sig til hinanden. Den symbolske relation mellem objekter blev gradvist en *visuel* relation, og det visuelle blev efterhånden en *kvantitativ* relation. I det nye verdensbillede var det ikke udelukkende vigtighed, men også afstand og dybde som var afgørende. I billeder skal objekter nu forbindes og skaleres i forhold til hinanden. Det afbillede skal korrespondere med virkeligheden, og dette nye verdensbillede afspejler en ny interesse for den fysiske verden. I de nye rumopfattelsers malerier kan øjet bevæge sig i billedets perspektiver. "Bevægelse" bliver en kilde til værdier, og denne nye rumlige opfattelse passer godt sammen med den nye mekaniske tidsangivelse (Crosby, 1997, s.105).

Som malerne brugte perspektivet i den nye rumopfattelse, sker det samme for tidens kartografer. I starten af 1400-tallet afbildes de første kort ved hjælp af længde- og breddegrader. Astronomen Copernicus viser - måske

som den første – på grundlag af *matematiske* beregninger, at solen befinder sig i centrum af universet og ikke jorden (Kuhn, 1973).

På baggrund af de nye verdslige tids- og rumopfattelser, opstår en forøget interesse for de fysiske omgivelser. Nye opfindelser, nye forbedrede byggemetoder, sikrere og bedre transportmuligheder gør, sammen med datidens forlydender om bl.a. Indiens guld, og "Det lykkelige Arabien", hvor ungdommens kilde skulle springe, at også fjerne lande kommer i fokus i merkantile kredse. Marco Polo's rejsebeskrivelser fra Mongoliet og Kina, skrevet i fangenskab i Genua, vækker stor opmærksomhed, og menes at have inspireret genoveseren Christoffer Columbus, der med sin rejse vestover mod Indien få årtier senere, indvarsler middelalderens afslutning og Vestens imperialisme og kolonialisme – og dermed globaliseringens komme.

"Eventyr-købmændenes" fortællinger og rigdom bliver et attråværdigt ideal, og der opstår nye bevidstheder, hvor tid og rum kan udnyttes til egen vinding. En slags erobrertrang af tid og rum opstår. Det ses f.eks. i tidens opfindelser af kanonen, maskingeværet, sekstanten, kompasset, pålidelige sø- og landkort og latinersejlet.

Opmærksomheden rettes mere og mere mod den fysiske verden og dens ressourcer.

Det kapitalistiske regime

En parallel udvikling til de nye tids- og rumopfattelser er kapitalismens opståen. I byerne erstattes bytteøkonomien af kapitalismens abstrakte pengeøkonomi fra 1400-tallet. Det dobbelte regnskab, eller debit-kreditregnskabet, bliver et dagligdags værktøj i de norditalienske havnebyers bankvæsen, hvorfra 'eventyr-købmændene' afgik. Kalkulation med værdier i kvantitative termer, synlige som abstrakte, bliver det nye afgørende kendetegn i det kapitalistiske samfund.

Det kapitalistiske regime værdisætter og kvantificerer middelalderens teknisk-økonomiske opfindelser, hvor maskiner som vind- og vandmøller omkring 1100-tallet, erstatter menneskelig arbejdskraft. Håndværkernes udvikling af teknik og forskellige maskiner, handler ikke kun om økonomisk nødvendighed eller personlig vinding, men også om at frisætte mennesket fra monotont og ensformigt arbejde, og få afskaffet det forkastelige slaveri (White, 1986, s.22).

Det at alt kan kvantificeres i penge eller guld, abstrakte værdier, bliver et mål i sig selv. Penge og guld bliver et universelt objekt, social prestige og magt afhænger af pengenes mellemkomst. I merkantile kredse kappes man om at opnå social prestige, dvs. tilegne sig penge. Penge er magt, og magt kræver profit fra produktion og handel (Marx, 1974, s.35ff). Fra 1400-tallet medfører en større demografisk mobilitet med deraf følgende tendenser til national og international handel, at penge får en stadig større betydning.

Det kapitalistiske regimes grundelementer er i en forsimplet fremstilling:

- 1 en rationel organisering af arbejdet
 - 2 en adskillelse af husholdning og produktion
 - 3 en rationel bogføring
 - 4 et varemarked der fungerer som en mekanisme, hvor priser og produktion regulerer sig selv
 - 5 en økonomisk aktivitet med maksimal profit for øje
- (Fromm, 1953, s.65).

Kapitalisme er ensbetydende med at tænke i kvantitative termer, antal og vægt:

I løbet af få århundrede, udfordrer den nye kapitalistiske ånd de basale kristne værdier ... på markedspladsen er der ikke plads til barmhjertighed eller kærlighed i ordenes oprindelige betydning ... Det kapitalistiske værdiskema transformerer fem af dødssynderne – hovmod, misundelse, grådighed, griskhed og begær – til positive sociale dyder ...

samtidig med at kardinaldyderne afvises som uheldige for handels- og forretningslivet, med mindre de gør arbejdere mere føjelige ... overfor koldblodig udnyttelse. (Mumford, 1946, s.277, min oversættelse)

Kristendommen er i det 13. og 14. århundrede splittet overfor kapitalismen. På den ene side prædiker nogle munkeordener et enkelt nøjsomt liv uden materielle fristelser, som f.eks. Frans af Assisi, mens andre ordener f.eks. Dominikaner- og Cistercienser-munkene med pavens velsignelse indfører *dagligt* arbejde som en kristen pligt. Arbejdsdisciplin er en afgørende del af munkenes dagligdag. De styrtende rige klostre fungerer som økonomisk uafhængige selvforsynende samfund, baseret på bl.a. udnyttelse af vandkraft. Klostrenes før-kapitalistiske samfundsdannelser, danner forbillede for samfundsorganiseringen i byerne.

Den etablerede protestantiske kirke vælger – i modsætning til nogle af munkeordenernes fattigdomsidealer - at alliere sig med de verdslige magter i de europæiske konge- og fyrstehuse, som de bliver en institutionaliseret del af.

Fra det 15. århundrede frembringer den teknisk-økonomiske rationalitet kontinuerligt nye forbedrede vind- og vandmøller, landbrugsredskaber, våben og ure. Det systematiske og ordnede hverdagsliv vinder indpas overalt i Europa. Over flere generationer tilegner flere og flere sig en regelmæssig dagligdag, som indrettes mod de krav, som det kapitalistiske regime og fremstilling og pasning af arbejdsbesparende maskiner, stiller om tidsligt og rumligt ordnede hverdags- og arbejdsliv. I perioden fra 1500-tallet og frem, mødes udviklingen samtidig med skepsis af arbejdere og håndværkere, der frygter at maskiner skal overtage deres arbejde.

I det 17. og 18. århundrede findes stadig reminiscenser af middelalderkulturen. I 1745 kan man i *"The Complete English Tradesman"* læse at det er ukristeligt og umoralsk at en købmand prøver at lokke kunder fra en anden ved at tilbyde en lavere pris. Økonomisk fremskridt regnes ikke for sundt, hvis det skader en gruppe i samfundet. Kapitalistiske og kristne idealer kæmpes om at være dominerende, men slaget er allerede tabt, da protestanterne i midten af 1500-tallet bliver de reelle magthavere i den danske kirke.

I 1800-tallet tager den industrielle revolution fart med opfindelsen af vandturbinen og udviklingen af eksplosionsmotoren. Opdagelsen af elektromagnetisme sker på næsten samme tid. Med elektroteknikken i midten af 1800-tallet bliver videnskaben for alvor medspiller i den industrielle revolution (Mumford, 1966, s.255).

Den folkelige modstand tager til, i takt med produktionens rationalisering og effektivisering og medfølgende fyringer. "Maskinstormere" er et voksende problem, som myndighederne slår hårdt ned på.

I 1800- og 1900-tallet eroderer tidligere århundredes traditionsbundne tænkemåder for alvor. Mennesket ophører med at være helligt i en kristen forståelse. I det kapitalistiske regime bliver profit et alment socialt acceptabelt motiv. Konkurrencen mellem ligestillede foregår uindskrænket, og arbejdsdelingen eller uddifferentieringen tager fart. Handelsmarkedets konkurrenceevne bliver en central regulator af det sociale liv i de fleste europæiske nationer (Fromm, 1953, s.76).

I 1900-tallet er arbejdsprocesserne blevet stadig mere uddifferentieret og automatiseret ved samlebånd som i Ford's automobil-fabrikker i Detroit.

Dette betyder bl.a. at 2 millioner arbejdere i USA fyres mellem 1919 og 1929 pga. de nye produktionsregimer, selvom produktionsomfanget samtidig steg (Mumford, 1946, s.228). En anden generel udvikling er, at andelen af teknikere og ingeniører i fabrikkerne stiger markant.

Ford'ismen bygger stort set på Taylors bog *"The Principles of Scientific Management"* (1911) og en yderligere rationalisering og opsplnitning af arbejdsprocesser. Det, som skiller Ford fra Taylor, er, at Ford ser, at 'masseproduktion betyder masseforbrug', og dermed anes konturerne af forbrugs-samfundet.

Ford troede på opbygningen af et nyt samfund baseret på hans virksomheder som forbillede. Disciplineringen, som fordres for arbejde ved samle-bånd og hans arbejdsmodel; otte timer arbejde - fem dollars løn, skulle give arbejderne mulighed for i fritiden at konsumere og forbruge de produkter, masse-fremstillings virksomhederne i et stadig højere tempo kunne præstere på det frie marked. For at sikre at 'den nye familie' vidste, hvad den skulle bruge lønnen til og havde den rette moral, sender Ford i 1916 en omfattende skare af 'sociale arbejdere' på hjemmebesøg hos sine 'privilegerede' arbejdere. De skal sikre at familiernes kapacitet for et (ikke-alkoholisk) rationelt forbrug samtidig lever op til virksomhedens behov og interesser (Harvey, 1989, s.126). Fordismen og de bagved liggende tanker om forbrugssamfundet og 'den nye tids mand', ser Gramsci (1975, s.235) som en af historiens største kollektive anstrengelser for, at skabe en ny type arbejder og en ny type menneske.

Det ford'istiske produktionsregime dukker for alvor op i Europa efter 2. verdenskrig, i Danmark i starten af 60'erne.

I tresserne møder det kapitalistiske regime samtidig en helt ny modstand. Beat-generationen i slutningen af 50'erne og 'Ungdomsoprøret' i 60'erne kritiserer den mere og mere dominerende økonomiske rationalitet, som truer individets autonomi:

Den mest effektive og hårdnakkede form for bekrigelse af frigørelsen er netop at pålægge befolkningen materielle og intellektuelle behov. .. det fremmedgjorte subjekt bliver opslugt af sin fremmedgjorte eksistens. Der er kun én dimension, og den er overalt og i alle former. Fremskridtets resultater unddrager sig såvel en ideologisk fordømmelse som en retfærdiggørelse .. folks rationelle 'falske bevidsthed' bliver den sande bevidsthed. .. den højtudviklede industrielle kultur er mere ideologisk end forgængeren, for så vidt som ideologien i dag ligger i selve produktionsprocessen. I provokerende form afslører denne påstand de politiske aspekter af den herskende teknologiske rationalitet. Produktionsapparatet og de varer og tjenesteydelser, som det producerer, 'sælger' eller påtvinger samfundssystemet som helhed. .. forbrugerne bindes på mere eller mindre behagelig måde til producenterne og igennem dem videre til helheden. .. Således opstår der et én dimensionalt tanke- og adfærdsmønster .. (Marcuse, 1969, s.29-30).

Det naturvidenskabelige paradigme

Kontakten med de arabiske fyrstedømmer i Spanien i 1200-tallet, åbner Vestens øjne for Aristoteles, som i Persien har været en værdsat videnskabsmand i over 1000 år. Aristoteles 'erfarings-videnskabelighed' kommer til at spille en stor rolle i middelalderens tidlige europæiske naturfilosofi (Hørby, 1991, s.234). Særlig den græske astronomi og geometri, tilsat arabisk matematisk forståelse, spiller en afgørende rolle i opbygningen af europæisk krigskunst og søfart. Incitamentet har også været økonomisk. Magtbalancen mellem Islam og Kristendommen har tvunget Europa til teknisk og økonomisk at ruste sig til konkurrencen og truslen fra syd og øst.

Frem til det 12. århundrede har naturen primært fungeret som religiøs symbolik og betydning, hvori guddommelige fænomener viser sig for mennesket. I 1100-tallet begynder naturopfattelser og en sekulariseret viden om fysiske forhold, at vise sig. Skolastikken er en ny virkelighedsopfattelse, inspireret af Aristoteles, som på et logisk-rationelt grundlag, bliver baggrunden for at naturfilosofi og -videnskab senere kan etablere sig (Easley, 1980, s.46).

I 1100-tallet stilles samtidig spørgsmålstegn ved den antropocentriske romerske virkeligheds- og naturopfattelse:

Frans af Assisi er den mest revolutionære person i historien: han tvang mennesket til at abdicere fra sit monarki over alle skabelser, og institu-

tionaliserede et demokrati for alle Guds skabelser. Mennesket var ikke længere i centrum for hele universet. (White, 1986, s.38-39, min oversættelse)

Franciskaner-ordenen har idehistoriske rødder tilbage til Platon's tænkning, mens den anden store munkeorden i senmiddelalderen; dominikanerne, har sine rødder i Aristoteles' værker. Platons tænkning er matematisk baseret, mens Aristoteles er mere biologi- eller naturorienteret.

Naturvidenskaben skal med den teknisk-økonomiske rationalitet give mennesket herredømme over naturen. Francis Bacon udtaler det explicit i 1597:

Dominion of Man over the Universe. (von Wright, 1986, s.55)

Naturen er i Bacons terminologi en kvinde, som videnskabsmanden skal betvinge. Han skal metodisk og systematisk afsløre moder natur, blotlægge hendes hemmeligheder og tvinge hende til fuldstændig underkastelse (Easley, 1980, s.141).

Citatet peger indirekte på, *hvorfor* videnskaben træder i magtens tjeneste. De tekniske opfindelser er ikke bare nyttige i sig selv, men er også et magtmiddel, som kan bruges til at herske over andre. Videnskaben forsøger på Bacon's tid først at legitimere sig overfor tidens afgørende institutionelle magt; den kristne kirke. I middelalderen er kristendommen en afgørende *verdslig* magt integreret i konge- og fyrstedømmerne.

I biblen står skrevet, at mennesket skal herske over fiskene i havet, fuglene under himmelen og over hele Jorden. Naturen er til for at tjene mennesket. Den romersk-katolske kristendom, og den protestantiske kirke – særlig calvinismen og puritanismen – bekræfter dette gammel-testamentlige budskab. De to protestantiske retninger kommer til at spille en ideologisk hovedrolle for den industrielle og økonomiske revolution i Europa og USA (von Wright, 1986, s.158). Om den vesterlandske teknologi og videnskab udspringer af det gamle testaments forestilling om menneskets ret til at herske over alle levende skabninger, vil jeg vende tilbage til i næste afsnit om "fremskridtstroen".

Kirken tolererer modvilligt den nye videnskab, da den kan bruges i kampen mod middelalderens udbredte magi og "sorte kunst". Videnskaben bygger på åbenhed og "objektivitet", hvilket kirken bedre kan acceptere end magikernes okkultisme og animisme. Der findes mange blandingsformer mellem magi og kristendom. Særlig i 1500- og 1600-tallet, idet "den naturlige magi" benytter eksperimentelle og videnskabelige metoder. Naturlig magi blev langsomt og stiltiende accepteret af kirken, og det blev stadig vanskeligere for inkvisitionen at fastsætte grænsen til "sorte kunst", som kunne lede til kætter-bålet.

I 1641 udgiver Descartes "Metafysiske meditationer", og grundlægger med sine tanker om sjælens forrang for legemets, den dualistiske tænkning, som har præget menneskets tænkning og virkelighedsopfattelse siden. Descartes (1998, s.133ff), udformer bl.a. ideen om den tænkende bevidsthed som et "Jeg". Descartes har på den måde indirekte lagt fundamentet for individualismen. Siden er denne form for tænkning blevet overtaget af naturvidenskaben, og særlig blandt rationalister og behaviourister i det 19. og 20. århundrede.

I det 17. og 18. århundrede kan man tale om en egentlig naturvidenskabelig revolution. Den personificeres bl.a. af Francis Bacon og Galileo Galilei. Forholdet mellem menneske og natur ændres i et nyt natur- og rationalitetsbegreb. Naturen bliver i den nye forståelse et objekt og mennesket subjekt; den dualistiske virkelighedsopfattelse vinder fodfæste. Den skelner mellem fakta og værdier, mellem krop og sjæl. Den moderne videnskabs rationalitet bliver deterministisk og mekanistisk. Alt som indtræffer skyldes tidligere hændelser, og det kan afdækkes, hvis man søger dets årsager.

Den nye matematiske videnskabs *eksperimentelle* metodologi er atomistisk, i modsætning til den græsk-romerske, som er holistisk, dvs. at dele skal forstås ud fra de love som gælder for helheden. En holistisk synsvinkel er ikke ny i et idehistorisk perspektiv. Antikkens videnskab var dog reelt mere meristisk end holistisk. Middelalderens udbredte okkultisme, f.eks. alkymien, som byggede på Aristoteles' lære om, at alle stoffer var kombinationer af de fire elementer; jord, vand, luft og ild, var mere holistisk. Derfor troede mange at det var muligt at omdanne uædle metaller til guld. Alkymien havde en naturfilosofisk mystisk overbygning, som var omgærdet af tavshedsløfter. Alkymien blev gradvist fortrængt med den mere transcendent videnskabs indtog i 1600- og 1700-tallet, som bl.a. byggede på alkymiens eksperimentelle metodologi.

Den mekanisk-deterministiske og atomistiske videnskab, bliver normgivende for naturvidenskabens udvikling fra 1600-tallet helt frem til slutningen af 1900-tallet. Også for videnskaberne om samfund og menneske; den meristiske metodologi, betyder at Comte - som 'opfandt' ordet "sociologi" - beskriver samfunds-forskning som 'social fysik' (von Wright, 1986, s.49).

Francis Bacon (1561 – 1626) bliver den eksperimentelle metodes første teoretiker. Den induktive metode skal undersøge en række eksperimenter for at kunne udlede regler om lovbundethed. I den forbindelse skal man kunne isolere årsag og virkning. De kausale sammenhænge skal afdækkes. Bacon er imidlertid ikke selv eksperimentel videnskabsmand, som f.eks. Descartes og Galilei. På trods af sit logiske skarpsind er han samtidig påvirket af skolastikken og okkultismen. Udviklingen af den induktive logik bliver også fremherskende inden for filosofi, helt frem til midten af det 20. århundrede.

Fra det 17. århundrede kommer videnskabens rationalitet i stigende omfang til at bidrage til de vesterlandske samfunds sekularisering, hvilket bringer den i opposition til kirken. Et af de sidste store sammenstød skyldes darwinismens biologiske udviklingslære i 1800-tallet. Darwin sidestiller mennesket med andre levende væsener, hvilket står i klar modsætning til Biblens udsagn om menneskets særstilling.

De religiøse værdier forvitrer langsomt og erstattes af videnskabens rationalitet. Denne rationalitet præger i stigende omfang samfundets organisering og funktioner, på trods af flere modbevægelser – f.eks. romantikken omkring 1800-tallet.

Den nye rationalitet sætter i de kommende århundreder et voksende aftryk på tænkning om samfundsforhold, men videnskaben som paradigme har ingen *værdier*, ingen etik, som kan erstatte de hensygnende kristne værdier. Derfor bliver samfundene i et stort omfang præget af individuel *menings*-tomhed. Et voksende problem i industrisamfundet er derfor af psykologisk art. Uden kristendommens værdier og normer, bliver tilværelsen mere uhæmmet og hensynsløs på godt og ondt. Stærke familiære bånd slækkes og enhver bliver sin egen lykkes smed. Lige meget om man klarer sig godt eller taber i kampen om magt og midler, opleves tilværelsen som meningsløs. Det forklarer delvist hvorfor kristendommen fortsat er udbredt i Vesten, særlig i USA; den skaber mening i tilværelsen (Frängsmyr, 1978, s.122).

I slutningen af det 17. århundrede er naturvidenskabelig filosofi kombineret med kapitalistisk økonomi blevet en dominerende magtfaktor. Denne konstellation eliminerer hurtigt det *kvalitative* paradigme fra skolastikken. Opmærksomheden rettes mod det kvantitative, det som kan måles, vejes og tælles. Man koncentrerer sig om den ydre verden, om det der kan observeres positivt og entydigt.

Naturvidenskaben fokuserer især på fysiske og mekaniske systemer, hvor dens metoder og rationalitet har stor anvendelighed. Den fysiske verden reduceres i det naturvidenskabelige vokabularium til tid, masse, bevægelse og mængde, tingenes primære kvaliteter som er anvendelige i en matematisk analyse. Tingenes sekundære kvaliteter bliver betragtet som subjektive, og derfor bliver historiske, kulturelle og sociale fænomener delvist afvist som

uvirkelige. Følelser og intuition f.eks., eksisterer ikke i naturvidenskabens mekaniske og logiske verden.

I den teknisk-økonomiske rationalitet bliver naturvidenskaben i 1700-tallet forstærket og bliver en vigtig magtfaktor i de europæiske nationalstater. Konstellationen bliver mere og mere magtfuld i de kommende århundreder. Den teknisk-økonomiske rationalitet, naturvidenskaben og dets frembringelser skal skabe det nye paradys på jorden. Det bliver den dominerende ideologi.

I resten af dette kapitel har jeg valgt at fokusere mere på det sidste begreb med stor indflydelse på den teknisk-økonomiske rationalitets udbredelse og indhold. Det drejer sig om "Fremskridtstroen", som i starten af det 20. århundrede bliver en bærende ide i Vesten - "Fremskridtsideen" - primært i betydningen 'økonomisk vækst', som mål og middel for den overordnede samfundsudvikling.

Først diskuteres udspringet for "Fremskridtstroen".

"Fremskridtstroen", i et religiøst perspektiv

I antikken dominerede en cyklisk tidsopfattelse. Den blev også udbredt i Europa frem til det 4. eller 5. århundrede, hvor den jødisk-kristne lineære tidsopfattelse vinder indpas. Det gamle Testaments skabelsesberetninger, får stor betydning senere for det moderne menneskes natur- og menneskesyn.

I Det gamle Testamente findes det guddommelige udenfor verden, og mennesket er sat i verden af Gud for at herske, lede og skabe mening med sin fornuft. Jorden er ikke hellig eller guddommelig – det er mennesket - man forgriber sig ikke mod nogen magter ved at udnytte og bruge jordens naturlige ressourcer (Cox, 1966, s.60ff).

I Det gamle testamente leder syndefaldet frem mod frelsen. Den lineære historieopfattelse fremmer en kristen drift mod fremskridt. Fremtiden ligger åben, og det er op til mennesket at fylde den med mening og handling. På den baggrund udvikler kristendommen i Vesteuropa sig tidligt i retning af individuelle dyder som "aktiv handling" og "vilje". Ansvar, pligt, skyld, tilgivelse og gode gerninger bliver centrale menneskelige værdier i 1500- og 1600-tallets vestlige kristendomsfortolkning. Det gode og værdifulde, mening og værdi, er skabt af arbejde og handling. Mennesket opfylder sin etiske pligt ved at være aktiv (Jensen, 1976, s.53f).

Weber finder "den kapitalistiske ånd" beskrevet i Benjamin Franklins udgivelser fra 1740, hvor den fremstår som en 'etisk' vejledning. Det er en etik ribbet for nydelse og hedonisme; pengeophobning er på dette tidspunkt blevet et mål i sig selv. Weber mener, at fremskridtstroen har været afgørende for denne udvikling.

Den moderne vestlige kapitalisme er ifølge Weber (1995, s.28) i første omgang muliggjort af rationaliteten i den vesterlandske naturvidenskabs egenart, og han sætter sig for at undersøge hvordan den rationelle livsførelse - den kapitalistiske ånd - er blevet til.

Weber påpeger, at Luthers kaldstanke giver det verdslige liv en selvstændig betydning, som det ikke tidligere har haft i den katolske teologi. Det åndelige liv skal virkeliggøres i det verdslige liv.

Luther er i økonomisk forstand traditionalist, men hans reformation og teologi danner grundlaget for, at det verdslige liv i stand og kald kan få en selvstændig betydning. Det bliver religiøst og moralsk begrundet i den forstand, at man skal lægge hele sin energi og sit virke i det verdslige liv.

I forlængelse af Luthers kaldstanke, ser calvinisterne i 1600-tallet det verdslige liv som det væsentlige. Calvinisternes prædestinationslære, fra Westminster-bekendelsen 1667, siger at mennesket er forudbestemt til enten frelse eller fortabelse. Nogle er forudbestemt til evigt liv andre til evig fortabelse. Der findes ingen nådemidler til at ændre prædestinationen. Det

enkelte menneske står alene overfor Gud, som på forhånd har bestemt den enkeltes endeligt, hvad frelse eller fortabelse angår.

Man kunne forvente at passivitet blev det praktiske resultat af prædestinationslæren, da den enkelte ikke kunne bidrage til sin egen frelse, men i stedet blev gode gerninger et tegn på udvælgelse til frelse. Den enkelte forsøgte selv at skabe de tegn som skulle vise, at han var en af Guds udvalgte. Gode gerninger blev det som skabte vished om udvælgelsen til frelse. Dette førte til en rationalisering af det jordiske liv. Arbejde er både et asketisk middel og et mål i sig selv. På den måde bliver prædestinationen en del af den arbejdsmæssige og økonomiske sammenhæng, og arbejdet kan i en pragmatisk fortolkning tjene som et tegn på kaldelse.

Hvile og nydelse er forkastelig, fordi mennesket for at prise sin gud, skal "handle". Tidsspilde er en synd. Arbejde er midlet mod stort set alle anfægtelser. Det økonomiske tolkes som Guds forsyn eller kald for den enkelte. Det bliver en dyd at arbejde. (Weber, 1995, s.105).

Puritanismen vender sig, som calvinismen, mod 'nydelse af besiddelser', samtidig med at den lægger vægt på den permanente kaldstanke. Dette fører til kapitaldannelse – eller sparetvang – og langsomt, over generationer, til handlen med denne kapital. Den puritanske livsopfattelse kommer til at støtte tendensen mod en borgerlig økonomisk rationel livsførelse, særlig hvad de opstigende klasser angår. Når rigdom var opnået opgav den puritanske familie over et par generationer, som regel det rent religiøst begrundede kaldsarbejde og forholdt sig rationelt til sin kapital og rigdom. Dette medfører, at de puritanske handlinger opløses indefra i den borgerlige økonomis rationelle handlen, som kommer til udtryk i de verdsliggjorte samfund fra slutningen af 1600-tallet.

På denne baggrund opstår en selvstændig borgerlig kaldsetik. Det er en dyd at forøge sin kapital og indtjening. Kapitalisten støttes af den puritansk påvirkede arbejder, som også opfatter sit arbejde som et kald. Begge bliver spundet ind i den borgerlige kaldsetik.

Den borgerlige kaldsetik, eller den kapitalistiske ånd, har frigjort sig fra sit udspring i den protestantiske etik.

Puritaneren ville være et kaldsmenneske. For idet askesen fra munkcellerne blev ført ud i erhvervslivet og begyndte at beherske den verdslige moral, var den medvirkende til at opbygge det vældige moderne økonomiske system, der er bundet til den mekaniske-maskinelle produktions tekniske og økonomiske forudsætninger – det system, der i dag med overvældende tvang bestemmer livsstilen hos hver enkelt, som er født ind i dette drivværk. (Weber, 1995, s.133)

Weber mener, at den kapitalistisk formidlede praksis ender med at blive et irrationelt jernbur, hvor det økonomiske system mere binder det enkelte menneske til én bestemt rationalitet, i stedet for at frigøre det.

White (1968, s.93) siger det på en anden måde:

Vi skal i fremtiden se stadig forværrede økologiske kriser, indtil vi afviser det kristne axiom, at naturen ikke har anden årsag til at eksistere end at tjene mennesket.

Historikere i det 20. århundrede har diskuteret om "fremskridtsideen" re-præsenterer en sekulariseret udgave af den kristne tro på forsynet som ovenfor beskrevet. Fortalere peger på, at kristendommens lineære tidsopfattelse, i modsætning til oldtidens cykliske, har præget de vestlige samfund frem til 1600-tallet, hvor det accelererer. At kaldstanken i det 17. og 18. århundrede verdsliggøres af de sekulariserede borgerlige samfund, hvor de fokuserer på "det perfektionistiske jordiske liv", kan minde en del om kristendommens "frelse". I det tyvende århundrede kulminerer nogle fremskridtsorienterede radikale ideologier med totalitære bevægelser som nazisme, fascisme og stalinisme.

"Fremskridtsideen" overlever de totalitære ideologiers menneskelige katastrofer, som kulminerer med 2. verdenskrigs ragnarok, ved at fraskrive sig ideologiernes målsætninger. "Det økonomiske fremskridt" bliver et mål og middel i sig selv, og samtidig ide- og arbejdsgrundlaget i de vestlige samfund efter 2. verdenskrig. Den materielle komfort sikrer ikke i sig selv et godt liv, men et godt liv opfattes som umuligt uden. Den teknisk-økonomiske rationalitet skal skabe det nye paradys på jorden.

"Fremskridtsideen" i en verdslig fortolkning

Blumenberg (1983) mener, at fremskridtsideen opstod omkring 1600-tallets naturvidenskabelige revolution, dvs. på det tidspunkt hvor naturherredømme ideologier opstår. Blumenberg tolker det som et oprør mod feudalismens værdier, kunst og filosofi. Den verdslige historieopfattelse adskiller sig klart fra den kristne, ved en tro på de historiske forandrings tidslighed. Mennesket begynder at tro på sine egne kræfter i stedet for at forlade sig på det guddommelige forsyn i 1600-tallet. Også Lasch (1993, s.39) skelner tydeligt mellem ovennævnte religiøse tolkning og en verdslig forståelse.

Fremskridtsideen dækker over forventninger om et uendeligt, uafsluttet fremskridt, og det er særlig naturvidenskaben, som kan bidrage til en sådan materiel vækst og kumulativ vidensopsamling. Naturvidenskaben reviderer hele tiden sig selv, og denne vidensopsamling muliggør samfund, som ikke er set i andre civilisationer.

Fremskridtstroen reduceres gradvist i 1700-tallet til udelukkende at omfatte økonomisk vækst og teknologisk udvikling (Mumford, 1966, s.183ff). En egentlig fremskridtsideologi opstår, centreret omkring "økonomisk vækst".

I 1700-tallet ser fremskridtsideologien 'det umættelige begær', som det der kan drive den økonomiske vækst frem. Denne moralske rehabilitering af begæret, muliggør nye muligheder, som ses i tidens nye videnskabelige disciplin; "Politisk økonomi". Nye normer, nye behov, nye standarder for personlig komfort, skaber for bl.a. Adam Smith, forudsætningerne for en ny samfundstype, der kan vokse i det uendelige og komme alle til gode, også de ringest stillede. Det afgørende brud med de gamle tænkemåder sker, da de menneskelige behov ikke længere opfattes som 'naturlige', men som historisk skabte og dermed som påvirkelige og i sidste ende nærmest umættelige (Smith, 1976, s.262).

I takt med at materielle behov blev tilfredsstillet, voksede forventningerne til komforten tilsvarende videre. Hvad der tidligere var "personlige laster", blev nu "offentlige dyder", da de stimulerer vareproduktion og beskæftigelse. De gamle dyder sparsommelighed og selvfornægtelse betød omvendt stagnation og økonomisk tilbageslag.

Hume, 1751: "Tilfredsstillelser er kun laster når de dyrkes på bekostning af en eller anden dyd". (Miller, 1980, s.263)

"Et menneske som ikke kan skaffe sig ejendom, kan ikke have anden interesse end at spise så meget og arbejde så lidt som muligt". (Adam Smith, 1754, oversat til da. 1976, s.184)

1700-tallets polemik om "fremskridtstroen" blev præget af moralister som Smith og Hume, der fik en stor rolle i etableringen af det kapitalistiske paradigme i Vestens samfund. Det for samtiden moralske problem i "fremskridtsideologien" overvindes af Smith's argumenter om begærets positive sociale konsekvenser for alle.

Den sociale orden hvilede ikke på det guddommelige eller fornuft, men på ambition, griskhed, forfængelighed og respekt (Smith, 1953, s.231). Egenskaber som får den enkelte til at ophobe rigdom, og dermed til ubevidst at fungere som samfundsmæssig velgører, i dennes jagt på – i sidste ende – tomme besiddelser. Det er dette bedrag, som vækker menneskets foretagelse, og holder det i konstant bevægelse. Fremskridtstroen udmøntes i en social samfundsorden baseret på ideen om universel overflod og vækst.

Smith udtrykker i "The Theory of Moral Sentiments" (1759, ny eng. udgave 1953) bekymring for privatforbrugets indholdsløshed. Han er klar over menneskets manglende selvbeherskelse og efterlyser offentlige uddannelsesprogrammer, eller læringsprogrammer, som kan indøve de dyder, som tydeligt er i aftagende.

Dette diskuteres ikke i samtiden, hvor det primært er de økonomiske og teknologiske fordele som lovprises. Det var svært at argumentere imod nye forbedrede produkter, der opfattes som tegn på et stadigt mere civiliseret samfund.

I det nittende århundrede frygter man, at et individualistisk begær kan udvikle sig i det kommercielle samfund og blive direkte destruktivt. Den samme problematik optog også Hume og Smith hundrede år tidligere. Man håber at handelen vil gøre mennesket behagelig og social i den "institutionaliserede tilfredsstillelse" som familien anses at kunne være. 1800-tallets humanister, filantroper og socialreformatorer ser den uhæmmede tendens til at "lave penge", som en udvikling der må begrænses. Derfor får familien stor betydning som en social institution, der skal dæmme op for den bjærgsomme individualisme og præge individet i retning af en samvittighedsfuld forsørger.

Dette mødte ikke stor modstand, da det samtidig skabte gunstige rammer for en patriarkalsk dominans af kvinder og børn.

Liberalister talte for en reducere af statens rolle, lige som de afviste "borgerdyder", som f.eks. "medborgerskab". De havde vanskeligt ved at argumentere for, at folk skulle indordne de private interesser under det fælles bedste, i stedet appellerede de til den højeste selvished som ægteskabet og børneopdragelsen også repræsenterede (Lasch, 1993, s.53).

Horace Mann (Bremer, 1853, s.43) påpeger i en tale at:

Fremskridtet og civilisationen har forøget fristelserne tusinde gange ... Kæmpet om rigdom, luksus, ambitioner og stolthed er åbent for alle ... med mindre at indre moralske begrænsninger erstatter de ydre, der ikke længere er effektive, vil folket i stedet for at blive deres egne passioners erobrere og herskere, blive ofre for dem og slaver af dem.

En stigende skilsmisseprocent i slutningen af 1800-tallet indikerer, at det er en opgave, som nærmest er håbløs for familien som institution. Det langsigtede ansvar og familieforpligtelser viser sig vanskeligt foreneligt med udviklingen af den økonomiske kapitalisme.

I løbet af 1800-tallet erstattes den simple markedsøkonomi af en industriel økonomi organiseret på nationalt niveau. I denne udvikling bliver småproducenterne både i byerne og på landet ofre for kapitalkoncentrationer, som masseproduktionen var organiseret omkring (Fromm, 1953, s.79). Der sker en stadig større magtkoncentration i bank- og finansverdenen. Bønder, håndværkere og andre selvstændigt erhvervsdrivende bliver lønarbejdere, samtidig med at større og større korporationer opbygger kolossale formuer. De store selskaber vinder stadig større politisk indflydelse, og korrupsionen vokser, særlig i takt med at imperialismen griber om sig i slutningen af 1800-tallet, hvor de nationale bureaukratier og militærindustrier hurtigt vokser frem.

Ideen om demokrati knyttes stadig tættere til fremskridtsideen. Sammenkædningen af demokrati og forbrug rehabiliterer fremskridtsideen i det 20. århundrede, særlig i USA. Kapitalismens demokratiske potentiale forsøges fastholdt; alle, selv arbejdsløse, skal anskues som vælgere og potentielle forbrugere. Masseproduktion fordrer masseforbrug. Et større forbrug skaber flere værdier. Fabrikkerne skal producere mere. Det betyder flere arbejdspladser, større eksport og et højere bruttonationalprodukt. Alle er tilfredse, det skal anses som en demokratisk ret og et ideal at arbejde og forbruge. Arbejde og forbrug er hinandens forudsætning.

Roosevelt-regeringen lytter i 1930'erne mest til keynesianerne, som argumenterer for at skabe forhold, som giver masserne ny købekraft. Lidt i stil med Ford's ideologi. Forbrug gives forrang for produktion. Kapitalismens on-

der – bl.a. manglende social retfærdighed – skyldes, at arbejderen ikke anskues som forbruger.

Arbejdet er fra dets ”iboende nedværdigelse” og ”servilitet” blevet hævet til at udgøre den frie mands værdighed. Arbejdet er nødvendigt for at opnå ”det gode liv”, og forbrug skal sættes som det samfundsmæssige hovedmål. De nye maskiner og mekaniseringen vil reducere arbejdstimerne til et minimum, skabe mere fritid, bedre rekreation og dermed mulighed for forbrug.

Keynes udfordrer det økonomiske etablissement ved at benægte at opsparing og investering går hånd i hånd. En højere opsparing giver ifølge Keynes ikke større investeringer, det fører tværtimod til et fald i efterspørgslen. Afholdenhed kan ikke bruges til at bygge byer eller dæmninger. Det er forventningen om fortjeneste, ikke sparsommelighed, der er den motor, som skal drive virksomhederne frem. Dette forudsætter en stigende levestandard i hele befolkningen. På længere sigt forudsiger Keynes at overfloden vil bringe arbejdsmoralen i miskredit. Besiddertrangen vil komme i miskredit, og overfloden og automationen vil skaffe folk mere fritid, og de økonomiske dyder vil blive forvist til en underordnet plads, så kunst, menneskelige relationer og lærdom vil kunne komme til sin rette plads øverst i værdihierarkiet. Keynes angreb på de gamle sparsommelighedsidealiser, bliver modtaget positivt af den amerikanske regering, og betyder at forbrugssamfundet er en realitet. En uendelig forøgelse af individets lyst, komfort og begær, skal være grundlaget for det moderne velfærdssamfund (Harvey, 1989, s.233).

I nutidens samfund spiller marketing og reklame en afgørende rolle i produkternes indbyrdes og tiltagende konkurrence om at forføre potentielle kunder. Fristelser eller begær overlever ikke sin egen tilfredsstillelse længe, hvilket betyder at der hele tiden skal opfindes nye behovsskabende ting, så ikke den økonomiske vækst går i stå. I 1998 bruges knap 200 mia. dollars på reklamer og annoncering i USA, knap halvdelen af de globale udgifter. 20 år tidligere var amerikanske virksomheders reklame-budget 4. gange mindre (Klein, 2001, s.31).

Om fremskridtsidéen udspringer af protestantismen som f.eks. Weber skriver, eller om det har et mere selvstændigt verdsligt udgangspunkt, som bl.a. Lasch og Adam Smith påpeger, er i denne sammenhæng uvæsentligt. Det afgørende er, at fremskridtsidéen eller vækstideologien i de kapitalistiske samfund kan betragtes som en væsentlig årsag til de miljøproblemer, som erkendes i slutningen af det 20. århundrede. Naturen er blevet anskuet som en uendelig kilde af råstoffer og ressourcer, som er blevet omsat og forarbejdet til masseproducerede artefakter, som alle i dagens vestlige samfund er storforbrugere af.

”Økonomisk vækst”, som i dag fortsat er en urokkelig målsætning for de fleste nationale og overnationale virksomheder og myndigheder, har været et vigtigt omdrejningspunkt i Vesten i snart 500 år. Forbrugssamfundet opstår som en naturlig følge af masseproduktionen, som tager fart i 1920’erne, hvor produktionsvirksomhederne i et samarbejde med de politiske magthavere forstår potentialet i, at ’masseproduktion kræver og skaber masseforbrug’.

Fra 50’erne bliver de succesrige multinationale selskaber klar over, at man ikke bare skal fremstille produkter, men at de skal producere mærkevarer. Særlig i 1980’erne bliver det tydeligt, at den virkelige opgave for virksomhederne er at markedsføre, at skabe images eller forestillinger om deres vare. De mest succesrige bliver dem, der kan skabe de stærkeste forestillinger og forbinde deres produkt med en bestemt attråværdig livsstil. I 80’erne og 90’erne bruger virksomhederne stadig større summer på markedsføring, der skal erobre det offentlige og private rum. Særlig forsøger de at påvirke børn og unges selvopfattelse og identitet, ved at tillægge deres produkter forskellighedsskabende imager. Mærkevarer og superbrands skal fremtrylle følelser, med betydning for den enkeltes liv. Produkterne skal associere til f.eks. specielle værdier, romantik eller progressive politiske standpunkter. Virksomhedernes varer tillægges identitetsskabende kraft. Fra år 2001 kårer

erhvervslivet i Danmark årligt ca. 200 *superbrands*, dvs. mærkevarer som er langt fremme i forbrugernes bevidsthed. Superbrands er mærker, som man ikke behøver at tænke over. På globalt plan er f.eks. Coca Cola det næstmest kendte udtryk kun overgået af o.k.

De transnationale virksomheder outsourcer selve *produktionen* af bl.a. superbrands til andre virksomheder i den tredje verden, hvor de kan fremstilles billigt uden nævneværdige hensyn til miljø eller arbejdskraft (Ilsøe, 2001).

I kapitalismens egen terminologi er miljøproblematikken en logisk konsekvens af forbrugssamfundet. Det er en utilsigtet sideeffekt af, at jordens naturlige ressourcer og mineraler er blevet regnet for en uendelig kilde, som man uden miljømæssige-omkostninger har kunnet bruge af. Adgangen til disse ressourcer, f.eks. olieforekomster, har i høj grad været afgørende for den samfundsopbygning, som har præget Vesten. Hvis miljøproblemerne skal løses, tyder meget på, at det kræver et opgør med den teknisk-økonomiske rationalitet og vækstideologien.

Vækst eller .. hvad?

I 1974 stiller en opsigtsvækkende bog spørgsmålstegn ved vækstideologien i Vesten. Bogen vinder stor udbredelse, og dens konklusioner diskuteres stadig, særlig efter at en ny udgave publiceres i 1992. I Rom-klubbens udgivelse "*Grænser for vækst*" (1974) opstilles på baggrund af computer-modeller 3 overordnede årsager til, at den økonomiske vækst skal begrænses:

- Teknologiske løsninger formuleres indenfor allerede eksisterende økonomiske og politiske systemer, og de vil derfor have en tendens til ikke at være radikale nok.
- Industrialiseringsprocesserne har en eksponentiel karakter, og de kan derfor pludselig blive farlige eller katastrofale.
- De forskellige del-problemer i relation til vækst, kan give synergieffekter, som ikke kan løses ved at fokusere på én af dem. (Meadows, 1974, s. 21).

På den baggrund opstiller græsrodsbevægelser i slutningen af 1970'erne fordringer om en begrænset vækst eller en 0-vækst. Den teknologiske rationalitet løser ikke miljøproblemerne, men skaber og forstærker dem snarere.

"*Grænser for vækst*" har været kritiseret for at være for pessimistisk og simplificeret, men samtidig peger flere på, at den har bragt miljøproblematikken på den politiske dagsorden. Dens hovedbudskab, at decentralisering er en vigtig forudsætning, hvis samfundene skal udvikles indenfor økologiske grænser (Conelly & Smith, 1999, s.40), modsiges senere, hvor der bl.a. peges på, at det er flere autoritære og centrale beslutninger, som der er brug for (Beckerman, 1995).

I Rom-klubbens efterfølger; "*Hinsides grænser for vækst*" konkluderes at:

Stigende teknologisk effektivitet har haft held med at afværge en pludseligt sammenbrud ... Dette er et samfund, som anvender sin stigende tekniske kapacitet til at fastholde vækst, mens væksten efterhånden underminerer virkningerne af disse teknologier. Til sidst er den simulerede verden ikke i stand til at opretholde sin levestandard, eftersom teknologien bliver for kostbar, og miljøet forringes. (Meadows et al, 1993, s.182).

Med Brundtland-rapporten etablerer begrebet "en bæredygtig udvikling" (1987, s.52), sig på den politiske arena i slutningen af 1980'erne. Det kan ses som en mild kritik af vækst-samfundet (Dobson, 1995, s.80), men samtidig fastholdes nye optimistiske målsætninger, om at fortsat vækst - særlig i u-lande.

Rio-deklarationens handlingsplan, Agenda 21, er på lignende vis uenig med Meadows et al., og finder, at økonomisk udvikling er en forudsætning for en bæredygtig udvikling (Keating, 1994, s.6).

På baggrund af individuelle og sociale forandringer, der bliver radikale fra og med industrisamfundet i 1800-tallet, stilles der i det 20. århundrede spørgsmål ved, om mennesket i et biologisk-psykologisk perspektiv kan omstille sig til hele tiden forandrede levevilkår, når man tænker på den langsomme genetiske udvikling, som normalt præger arternes udvikling. Einstein udtrykker det på denne måde:

Det moderne menneskes tragik, består på et alment plan deri, at hun har skabt sig levevilkår, som hun på grund af sin fylogenetiske udvikling, ikke selv er voksen. (Einstein, 1975, min oversættelse)

Et oplagt eksempel på den teknologiske rationalitets frembringelser er den nukleare bombe. Spørgsmålet er, om f.eks. våbenteknologier, ikke er en form for hybris, eller overmod, hvor mennesket med store risici, bruger de evner, som det ifølge myten fik af Prometheus.

Et andet eksempel er, at se kristne såvel som muslimske fundamentalistiske bevægelses bombe-aktioner i 1990'erne, som en reaktion på uoverskuelige individuelle og samfundsmæssige forandringer, forstået i forlængelse af Einstein-citatet. Den moderne sekulariserede tilværelses kaos og ulige fordeling af goder, bruges i en hellig kamp mod en ugudelig materialistisk verden.

2.2 Opsamling

Allerede i 1400-tallet rettes i middelhavs-områdets store europæiske byer en intens opmærksomhed mod teknik og økonomi, som kan udvinde og forarbejde jordens ressourcer og mineraler, og bringe den enkelte velstand og social anseelse.

Munkeordenernes asketiske livsførelse, og teknisk avancerede, selvforsynende mikro-samfund, kan have dannet forbillede for omverdenen tidligt – måske allerede i 1200-tallet. Den enkelte munks dagligdag, var organiseret omkring bønner og arbejde, hvilket kommer klosteret til gode, da munken skal efterleve fattigdomsidealet. Det medfører, at de uafhængige og driftige klostre hurtigt bliver voldsomt rige i forhold til det omgivende samfund. Det betød, at klostrene ragede op som efterlignelsesværdige samfundsorganiseringer, særlig i et krigshærget og pestplaget Europa i 1300-tallet.

Arbejde i et rationelt og velorganiseret *teknisk-økonomisk* samfund er for over 600 år siden allerede et ideal i Vesten.

I 1400-tallet betyder indførelsen af pengeøkonomi, at penge og guld bliver et mål i sig selv. Kristendommens værdier forvitrer langsomt og døds-synderne bliver til positive sociale dyder. Penge er magt, og magt kræver penge, og penge kan man skaffe sig ved jordbesiddelser, handel eller forarbejdelse af naturlige ressourcer og mineraler.

I forlængelse af Luthers kaldstanke i 1500-tallet, og prædestinationslæren i 1667, bliver "arbejde" i en kristen fortolkning et asketisk middel og mål i sig selv, der skal vise at man er guds udvalgte, som udfører gode gerninger, hvilket leder til frelsen. Det er en dyd at arbejde. De økonomiske aspekter af tilværelsen tolkes som guds kald til den enkelte, samtidig med at trosbekendelserne fordømmer 'nydelse' og 'besiddelser'. Det betyder, at flere troende familier i 1600- og 1700-tallet opsparer formuer over et par generationer, hvilket bliver vigtigt, da de puritanske livsformer opløses frem mod 1900-tallet af den borgerlige materialistiske livsførelse. Der opstår en borgerlig kaldsetik, hvor det er en dyd at forøge sin kapital og indtjening, og det betyder, at familiers opsparede formuer kan bruges til at positionere sig i det borgerlige samfunds klassesamfund.

Om "Fremskridtsideen" er en sekulariseret udgave af prædestinationslæren, eller om den har et mere selvstændigt verdsligt udspring, vil jeg lade være ukommenteret. Under alle omstændigheder har det, i denne sammenhæng betydet, at jordens ressourcer og mineraler er blevet brugt som en uendelig mængde råmateriale, hvoraf der kunne produceres allehånde produkter. De har været en forudsætning for indtjening og kapital, og har dermed kunnet skabe en socialt attraktiv position i datidens såvel som nutidens samfund.

De gamle sparsommelighedsdyder og den religiøse selvfornægtelse står i direkte modsætning til "Fremskridtstroen", som Adam Smith pointerer; de medfører stagnation og økonomisk tilbagegang. Det er afgørende for "Fremskridtstroen", at et individualistisk begær udvikles, selvom Smith er klar over at forbruget er indholdsløst. Allerede i Smiths og Humes samtid diskuteres, hvordan en vis selvbeherskelse kan opøves. Diskussionen er fortsat op gennem århundrederne, men diskussionen er paradoksal da selvbeherskelse og tilbageholdenhed, står i modsætning til "Fremskridtstroen". Indre moralske begrænsninger efterlyses, men de forvitrer som en forudsætning for den teknisk-økonomiske rationalitet. Individuel lyst og begær er grundlaget for det moderne samfund.

I 1800-tallet begynder fremstillingsvirksomhederne at blive rationaliserede, og ved indgangen til det 20. århundrede er produktionen organiseret omkring samlebånds-arbejde, på basis af videnskabelig management-teori.

Produktionsregimet i det 20. århundrede; ford'isme, massefremstiller i et stadigt stigende tempo nye produkter, som ønskes afsat til så mange som muligt. Jo større produktion, jo større rationalitets-gevinst og dermed profit. Politikere, borgere og produktionsejere, kan ikke andet end enes om at se udviklingen som et gode for alle parter. Opløsningen af traditioner og håndværkets afskaffelse beklages, men udviklingen ses som et lokomotiv i fuld fart, og det gælder om at springe på. Varerne billiggøres, det samlede produktionsomfang er større end rationaliseringstempoet i den enkelte virksomhed, og enhver nye aktivitet er et plus for bruttonationalproduktet og nationale betalingsbalancer. Så ingen vil eller kan stoppe udviklingen. Forbrug skaber arbejdspladser og arbejde skaber kontanter til at forbruge for. I et overordnet samfundsmæssigt perspektiv bliver idealet i det 20. århundrede, at den enkelte skal have et lønarbejde, og den enkelte skal i sin fritid bruge sin løn på at købe de produkter, som samlebåndene i et stigende tempo fremstiller. Et mønster, som Ford forbilledligt organiserede produktionen af automobiler i 1920'erne efter. Konturerne til forbrugssamfundet bliver endnu tydeligere i 1930'ernes USA, hvor de forenede stater efter depressionen, delvist organiserer den økonomiske udvikling efter Ford's forbillede. En uendelig strøm af lyst, begær og komfort, skal skabe det moderne samfund.

Det kapitalistiske regime og den teknisk-økonomiske rationalitet, overgår alt andet tidligere set. De er selvbekræftende, selvforstærkende, og bevirker, at de i sidste ende bliver både mål og middel.

I takt med den eksplosive materialistiske udvikling, sætter den teknisk-økonomiske rationalitet i stigende omfang sit præg på individuel tænkning og samfundsforhold i det hele taget. For det enkelte individ betyder det svinde kristelige værdigrundlag, at dets individuelle liv frisættes - men til hvad? Den moderne kosmologi er menings-tom. Det kapitalistiske paradigme er værdi-løst. Det største individuelle problem i moderne tid er af psykologisk art. Og det gælder både for tabere og vindere i samfundsspillet om penge og magt. Adam Smith erkender allerede i 1750'erne - for 250 år siden - at den sociale orden i det kapitalistiske samfund er baseret på ambition og griskhed, mod et indholdsløst forbrug. Smith og socialreformatorer i 1800-tallet ser familien som den instans eller institution, der kan dæmme op for selvisheden og begæret, ligesom andre i 1900-tallet ser velfærdssamfundet og staten, som det der kan modvirke denne tendens. Men det lykkes ikke, da det økonomiske regime Smith selv forfægter, fordrer at kristne og moralske værdier vendes på hovedet. Som Mumford skriver bliver dødssyn-

derne positive sociale dyder og kardinaldyderne direkte uheldige for handels- og erhvervslivet, men det betyder samtidig, at det kapitalistiske regime bliver værdiløst i et eksistentielt perspektiv.

Smith kan acceptere menneskets selviske jagt på tomme værdiløse besiddelser, da han tror, at fremskridtstroen vil føre til universel vækst og overflod også for de laveste klasser i samfundet. Det kan man mene at Smith delvist har haft ret i, hvis man udelukkende fokuserer på I-lande. Store befolkningsdele i Vesten har fået adgang til medicin, personlig komfort og en materiel levemåde, som mennesker på Smiths tid ikke kunne drømme om. Det ændrer imidlertid ikke ved, at Vestens livsformer på mange måder er baseret på et værdis- og indholdsløst materielt forbrug. Individet er, groft sagt, blevet reduceret til lønarbejder og forbruger.

Efter at have belyst miljøproblematikkens opståen i en historisk og kulturel sammenhæng, vil jeg nu fokusere på hvordan miljøet i slutningen af det 20. århundrede bliver italesat.

Først i 1960'erne bliver den teknisk-økonomiske rationalitets iboende miljøkonsekvenser udgangspunkt for en modbevægelse, som bl.a. kritiserer den naturdegradering, der følger den dominerende rationalitet.

2.3 Miljøpolitik og miljøbevægelser

Miljøpolitik og -bevægelser opstår indenfor historiske rammer, som ovenfor beskrevet. De er typisk skabt i forskellige nationale kulturer, i forskellige politiske kulturer. Selvom der er stor forskel fra nation til nation, vil jeg kort beskrive dannelsen af miljøpolitik og miljødiskurser på et generelt plan i Vesten, og dernæst uddybende beskrive miljøpolitik og miljøbevægelser opståen i Danmark.

Først omkring 1960'erne og i starten af 70'erne etableres i Danmark afgørende modbevægelser til den vækstoffikserede materialisme, der ovenfor er beskrevet som den teknisk-økonomiske rationalitet.

På universiteter organiserer studerende forskellige 'bevægelser', der kritiserer den teknisk-økonomiske rationalitet og den materialistiske udviklings sideeffekter i form af bl.a. naturdegradering.

Miljøproblematikkens italesættelse efter 1960

En vigtig årsag til etableringen af nationale miljøpolitikker i 70'erne er udviklingen i de store byer verden over, hvor segregation, sociale problemer og forureningsproblemer bliver et voksende problem. Lossepladser, inddragelse af landbrugsjord, jordforurening, privatbilisme og luftforurening, generer og bekymrer flere og flere.

Miljøpolitik kommer fra 60'erne langsomt til at spille en stadig større rolle i den globale samfundsregulering, dog konstant udfordret af økonomiske interessers lobbyisme, som ikke ser vækstmuligheder i miljøhensyn. Tværtimod argumenteres med sådanne hensyns ugunstige indflydelse på beskæftigelse, produktion og betalingsbalancer.

En række nye miljøbevægelser opstår i dette tiår i Europa og Nordamerika. Baggrunden for denne udvikling er bl.a. Rachel Carsons bog "Silent spring" (1962) og senere Barry Commoner (f.eks. 1966), som omskriver miljøproblematikken i mere naturvidenskabelige termer. Han skriver bl.a., at den nye centrale rolle, videnskaben spiller, må betyde, at videnskabsfolk er centrale i de nye miljøbevægelser, og at de må forholde sig kritisk til den generelle samfundsudvikling. Disse centrale værker og den nye miljøbevægelse er medvirkende til at en ny human- eller byøkologi, opstår i løbet af 60'erne (Jamison, 2001). Byøkologien har generelt en kritisk indstilling til teknologi og det én-dimensionelle økonomiske rationale, som præger den samfundsmæssige udvikling.

Udviklingen af massemedier, primært i form af fjernsynets udbredelse betyder, at populær-videnskabelige programmer om natur bliver en voksende del af mange menneskers hverdag. Udsendelser med temaet "Red regnskoven" eller "Det afrikanske næsehorns udslettelse" er meget set i denne tidlige periode, og mobiliserer mange mennesker i nationale WWF- eller naturfredningsforeninger. Udsendelserne har meget stor gennemslagskraft, og får en afgørende indflydelse på dannelsen af miljøbevidsthed i 60'erne.

Økologibegreber defineres og institutionaliseres i 1970'erne

I starten af 70'erne opretter flere nationer egentlige miljømyndigheder. På internationalt plan beslutter FN-konferencen i Stockholm 1972, at miljø er et nyt internationalt politisk emne.

I miljøorganisationerne findes en stor interesse for alternative teknologier. Der iværksættes projekter og forskning i alternative energiformer, mange flytter i bo- og arbejdsfællesskaber på landet, hvor man dyrker 'giftfri' eller biodynamiske grøntsager - produkter som tyve år senere vinder indpas i bredere befolkningslag - og indsamler tøj til den 3. verden. I miljøorganisationernes regi eksperimenteres med nye teknologier, i form af små vindmøller, domer og andre lavteknologiske nyskabelser. Alternative former for viden- skab og teknologi vinder fodfæste (Connelly & Smith, 1999, s.75).

Miljøbevægelsen møder pludselig, da den er ved at opnå bred folkelig opbakning, i '73 kraftig politisk modstand, da den første oliekrise slår igen- nem. Oliekrise betyder, at atomenergi kommer på den politiske dagsorden. I mange lande følger en intens debat for og imod a-kraft. Det betyder, at hele miljø- og energifeltet professionaliseres frem mod 1980. Problemkomplekset institutionaliseres og etableres som en del af den politiske dagsorden.

Slutningen af 70'erne er miljøbevægelsens store periode, præget af bred folkelig opbakning, anført af den fælles sag mod a-kraft, men dette ændres radikalt i starten af 80'erne.

Miljøproblematikken globaliseres i 1980'erne

Starten af 80'erne er karakteriseret af en ideologisk modrevolution, som personificeres af bl.a. Reagan og Thatcher.

70'ernes kollektive og sociale eksperimenter afløses af 'individualitet' og 'mere økonomiske forståelser'. Rationelle og markedsorienterede terminolo- gier bliver dominerende.

Miljø- og energiområdet professionaliseres, både når det gælder civil- samfund, virksomheder og myndigheder. Miljøet bliver efterhånden et nyt forretningsområde, hvor rådgivnings- og producentvirksomheder indenfor sol- og vindenergi, affaldshåndtering, genbrug og livscyklusvurdering, skyder frem (Hajer, 1995, s.24).

Greenpeace står i starten af 80'erne, som den mest tydelige af en række professionelle aktivistorganisationer. Greenpeace praktiserer en slags high- tech strategi, med fokus på nogle få tydelige emner som hvaler, radioaktive udslip eller dioxin-udslip, hvor aktivister f.eks. fastgør sig til en skorsten un- der opsyn af en indbudt presse.

En række grønne partier opstår i både Europa og Nordamerika, måske som en reaktion på højre-drejningen i samfundene. Men de grønne partier skaber i flere tilfælde splid i miljøorganisationerne. Man er bange for, hvad der sker, hvis miljøaktivisme institutionaliseres. Det kunne f.eks. skabe en ny politisk modreaktion som i starten af 80'erne.

Fra midt-80'erne dukker store globale miljøproblemer op i medierne; kli- maforandringer, ozonnedbrydning, regnskovsfældning og dalende biodiversitet. 'Løsningen' på disse problemer formuleres af Brundtland kommissio- nens rapport i 1987, som peger på nødvendigheden af en målsætning om global "bæredygtig udvikling".

Siden Brundtland-rapporten har miljøpolitikken på globalt plan ændret ka- rakter. Der opstilles målsætninger om at 'forgørne' de menneskeskabte

samfund. Miljøvenlige former for produktion og menneskelig adfærd skal fremmes, samtidig med at det dominerende økonomiske regime lades uanfægtet. Alt skal foregå ad frivillighedens vej. Virksomhederne skal markedsføre sig på en grøn profil, og energiforbrug og vaner skal stimuleres til at begrænses og rationaliseres frivilligt og via et økonomisk incitament. I modsætning til f.eks. "Grænser for vækst" (1974) forudsættes en fortsat økonomisk vækst, hvilket flere kritikere mener umiddelbart står i modsætning til en "bæredygtig udvikling".

De transnationale virksomheder professionaliserer deres lobbyisme, og det afspejles måske også i Brundtland-rapportens formulering af nøglebegrebet "Bæredygtig udvikling" i management- og certificerings-termer. Rapportens konklusioner er i vid udstrækning forsøgt indtænkt i den teknisk-økonomiske rationalitet (Hansen & Rosenørn, 1996, s.20).

Brundtland-rapporten og medie-eksponeringen af miljøproblemer får efterhånden virksomheder til at se at en grøn profil kan være en image-fordel for produkt-afsætningen.

Integration i 1990'erne?

I 90'erne udvides det internationale samarbejde bl.a. på baggrund af Brundtland-rapporten. Miljøimperativet i "En bæredygtig udvikling" fortolkes forretningsmæssigt, og udkrystalliseres primært som teknologisk management i ministerier og i erhvervsliv.

Nye alliancer mellem erhvervsliv og universiteter etableres med produktionsrettede kurser i f.eks. "Teknisk Miljøledelse" eller "Miljømanagement".

Den forretningsmæssige tilgang har også spredt sig til NGO'erne, der tilbyder sig som rådgivere for offentlige og private virksomheder, ligesom de i flere tilfælde sidder med om bordet ved formelle politiske beslutninger.

Miljøimperativet har i 90'erne udviklet sig til en slags 'naturlig kapitalisme', med en stærk tiltro til at den nye 'grønne teknologi', kan blive et nyt vækstlokomotiv for industrien. Argumentet er, at kapitalismen ikke har løst miljøproblemerne i tilstrækkeligt omfang, fordi den ikke har været kapitalistisk nok (Jamison, 2001).

I løbet af 90'erne er det primært 'militante' miljøorganisationer, som er tydelige i mediebilledet. De er en protest mod nyliberalisme og de reformistiske miljøgruppers mere og mere etablerede roller. De radikale bevægelser er orienteret mod "Dybdeøkologi" (Næss, 1992) eller dyrenes befrielse. I bredere kredse frygter mange, at de radikales aktioner giver bagslag i form af en generel modvilje mod miljøaktiviteter, eller at det kan blive et afsæt for en ny modreaktion.

Efter i meget kort form ovenfor at have skitseret nogle generelle tendenser i Europa og Nordamerika, vil jeg nu fokusere på udviklingen af miljøpolitik og miljøbevægelser i Danmark.

Miljøpolitik og miljøbevægelser i Danmark

Den økonomiske vækst efter 2. verdenskrig lader i Danmark vente på sig. Først omkring 1960, tager industriproduktionen fart og i løbet af 60'erne bliver det landets vigtigste eksportsektor sammenlignet med landbruget (Mørch, 1991, s.60).

Velfærdssamfundet og den offentlige sektor udbygges kraftigt i denne periode. Udover en række sociale goder medfører det samtidig en individuel frisættelse fra traditioner og sociale normer. Den kraftigt stigende vækst i industriel produktion i 60'erne, med tilhørende biltransport, byvækst, emissioner og lossepladser etc. leder i manges forståelse til en forringelse af det naturlige miljø i Danmark.

Den hurtigt voksende efterspørgsel på diverse produkter og tjenesteydelser sætter ekstra tryk på de teknologiske innovationer, hvilket medfører stør-

re udledninger til vand, luft og jord, både når det gælder kemiske, fysiske og organiske restprodukter.

Som i mange andre nationer medfører det, at der i løbet af 60'erne kommer fokus på miljøproblemerne, bl.a. via en række naturudsendelser i det nye medie; fjernsynet.

Miljøbegreber etableres i 1960'erne

I starten af 60'erne er miljødebatten i Danmark stort set ikke-eksisterende. Den manglende offentlige debat kan måske bedst forstås som en kollektiv fornægtelse af miljøproblemerne eksistens. Det kan hænge sammen med, at den politiske ledelse af landet bestod af primært ældre mænd, der havde oplevet 30 – 40 års knaphedssamfund. Det har været vanskeligt for dem at opfatte den materielle vækst i 60'erne, som andet end et ubetinget gode. Først i slutningen af 60'erne etableres en egentlig miljødebat.

I Danmark har "Kampagnen mod Atomvåben" en særlig betydning. Der arrangeres en række demonstrationer kulminerende i '62, hvor 30.000 mennesker er samlet i København. Denne kampagne er det første tegn på en egentlig social bevægelse. Samtidig var kampagnen et oprør mod den politiske verden, som mange oplevede som konservativ og lukket. De nye politiske attituder bliver – i forlængelse af de kulturradikales paroler:

Alle har et ansvar. Du har pligt til at blande dig i den nationale og internationale situation og politikere og militær skal ikke lede os, vi skal lede dem. (Læssøe, 1990, s.69ff).

I universitetsmiljøer etableres synspunkter, der stiller den økonomiske vækst i opposition til almen social velfærd. Disse politiske synspunkter skaber, sammen med en generationskløft og kvindefrigørelse, de afgørende kræfter bag "ungdomsoprøret", som opstår i slutningen af 60'erne. De politiske partier er domineret af ældre mænd, og en vigtig del af ungdomsoprøret er netop at gøre op med de stivnede politiske strukturer og udvikle nye organisationsformer (Kaare Nielsen, 1993).

Ungdomsoprøret kan ses som et opgør med den 'blinde' økonomiske vækst, og sammenholdt med den politiske situation, hvor Det Radikale Venstre er delvist positive over for den teknologiske og materielle vækst, og SF ikke giver miljøproblematikken en høj prioritet, betyder det, at etableringen af en egentlig miljøpolitik i Danmark står åben for en ny kultur-kritisk generation, som kommer til at præge mediebilledet i slutningen af 60'erne (Læssøe, 1987).

Miljøet politiseres og nye miljøorganisationer opstår i 1970'erne

Den socialdemokratiske regering etablerer i '71 "Ministeriet for miljøbeskyttelse". En ny miljølovgivning træder i kraft i '73. Mange er dog skeptiske; det viser sig, at administrationen og miljøministeren i hvert enkelt tilfælde skal afveje økonomiske og økologiske interesser. Afgørelserne kunne endog ankes til et råd, hvor flertallet repræsenterede økonomiske interesser.

Socialdemokratiet og de borgerlige partier ser EF, som løsningen på landets aktuelle underskud på betalingsbalancen. Det betrængte landbrug skal substitueres og industrien få adgang til et stort 'indre marked', og i '72 bliver Danmark ved en folkeafstemning medlem af "De Europæiske Fællesmarkeder".

Medlemskabet kritiseres af den alternative kultur, og samlet medfører det en bred folkelig mistillid til landets politiske ledelse.

Den alternative politiske kultur er vigtig i skabelsen af en miljøbevægelse i Danmark. Et væld af anarkistgrupper, teatergrupper, spillesteder, tidsskrifter, euforiserende stoffer og biodynamiske fødevarer etc. er med til at etablere den mangefacetterede alternative politiske kultur, som kan ses som en reaktion mod det eksisterende samfund og 'en fremmedgørende materialistisk vækst'.

Miljøbevægelsen opstår i Danmark i forlængelse af ungdomsoprørets bredere samfundskritik. Danskerne hører om, og ser i fjernsynet forskellige miljøskandaler formidlet. Medierne er blevet meget opmærksomme på forureningssager, det er gode historier, men de mangler eksperter og videnskabelig dokumentation. De findes endnu ikke i den danske statsforvaltning, og i stedet vender medierne sig mod græsrodsbevægelsen NOAH, som regnes for en progressiv miljøekspert.

NOAH bliver den centrale aktør i 70'ernes miljøbevægelse. NOAH-aktivisterne er først og fremmest rekrutteret fra det naturvidenskabelige fakultet på Københavns Universitet. NOAH's interessefelt er forureningsproblematikken, og byøkologi præsenteres som et alternativ til den instrumentelle og atomistiske naturvidenskab. NOAH bliver et samlende udgangspunkt for en ny miljøbevidsthed både i den 'alternative politiske kultur' og siden i bredere kulturelle sammenhænge (Schroll, 1989, s.64).

Miljøbevægelsen får etableret sin egen position i den alternative politiske kultur og placerer sig med en vis neutralitet i midten mellem marxister og reformister.

Oliekrisen i '73 sender chokbølger gennem hele Vesteuropa, og særlig Danmark rammes hårdt, da landets energiforbrug er baseret på olie. Oliekrisen ændrer med et slag den politisk-økonomiske situation, og den bringer fornyet og skærpet fokus på miljødebatten.

På Risø er man i '73 endnu ikke klar til en egentlig atomenergiproduktion. Regeringen accelererer for alvor planerne om a-kraftenergi, og i slutningen af '73 offentliggør ELSAM ti potentielle placeringer i Danmark til a-kraften. Dette møder en voldsom folkelig modstand, og snart er bevægelsen "Oplysning Om Atomkraft" (OOA) dannet i et samarbejde mellem NOAH, folkehøjskoler og Forsoningsforbundet. OOA indgår centralt i en omfattende græsrods-mobilisering, som pågår i midten af 70'erne.

På grund af den økonomiske udvikling konfronteres miljøbevægelsen nu af en samlet politisk kultur – fra socialdemokrater, opposition, industri og fagbevægelse – der betoner nødvendigheden af fortsat økonomisk vækst. Den etablerede politiske kultur forsøger at marginalisere den nye miljøbevægelse, som påhæftes etiketter som; 'uansvarlig', 'ekstremistisk' og 'utopisk'. Miljømæssige investeringer bliver betegnet som 'luksuriøse' og 'et angreb på arbejderklassen'.

Det bliver samtidig vanskeligere at opnå mediernes bevågenhed. Miljøproblemerne er ikke længere nye, og journalisterne begynder at trække på andre specialister. Miljøbevægelsen søger, delvist som en reaktion, mod nye beslægtede emner som arbejdsmiljø, forbrug, genbrug og byplanlægning.

Myndighedernes professionalisering åbner for en parallel specialisering i miljøbevægelsen. Indenfor landbrug og energi deles miljøbevægelsen i to retninger; én bestående af praktikere, den anden bestående af primært politisk orienterede kritikere.

NOAH glider i denne periode, med en omfattende offentlig debat for og imod a-kraft, delvist i baggrunden i forhold til OOA. Det er kampen mod a-kraft, der giver miljøbevægelsen en samlende fælles identitet i midten af 70'erne.

OOA er ikke særlig ideologi-orienteret, men har bevidst valgt en meget taktisk og pragmatisk strategi. Selv om OOA er teknologikritisk, bruger organisationen den etablerede naturvidenskabelige viden til at argumentere for sin sag. I '74 argumenterer OOA for en nødvendig 3-årig udsættelse af a-kraft-produktion, for at få en offentlig debat om emnet.

Organisationen "Oplysning om Vedvarende Energi" (OVE) opstår ved knopskydning fra OOA i '75, og består af praktikere, både amatører og eksperter, der arbejder for at finde alternativer til a-kraft. OVE formår med sin konkrete tilgang at åbne den alternative politiske kultur for mange praktikere og teknikere. De forsøger, som de økologiske landbrugere, at overbevise gennem eksemplets magt.

OVE er udtalt modstander af energipolitikken i Danmark, og de er stærkt kritiske overfor vækstideologien, som præger samfundsudviklingen. OVE koncentrerer sig om at udvikle og afprøve alternative teknologier til energiforsyning. Strategien har stor gennemslagskraft, særlig overfor praktisk-orienterede mennesker. OVE bliver et nonkommercielt center for viden om alternativ energi. Sammen med Tvind og flere højskoler skaber de landsdækkende energikontorer, hvor almindelige mennesker kan få rådgivning om alternativ energi. Den alternative energi udvikler sig til et egentligt vækstområde. I '78 etableres "De Samvirkende Energikontorer" i et forsøg på at effektivisere rådgivning om alternativ energi. Det er også et forsøg på at differentiere mellem de politiske og mere tekniske aspekter (Læssøe, 1987, s.40).

Den mangefacetterede miljøbevægelse står overfor store udfordringer ved indgangen til 80'erne, bl.a. overfor et professionaliseret miljøministerium. Dette stiller helt nye krav til miljøbevægelsen. Den er nødt til at blive mere professionel, hvad mange aktivister afviser. De dele af miljøbevægelsen som vælger at bevare en græsrodsidentitet, får store problemer i det kommende årti.

Professionalisering i 1980'erne

I starten af 80'erne viser meningsmålinger, at miljøaktiviteter har befolkningens store interesse. Politisk får miljøet en høj prioritet, men den borgerlige regering har svært ved at leve op til de intentioner, som den selv opstiller.

Borgernes fornyede interesse for miljøproblematikken hænger sammen med medieeksponeringen af nye miljøskandaler som syreregn, dioxin, tungmetaller, CO₂, forurenede grundvand, radioaktiv nedbør og asbest.

Miljøbevægelsen har i midten af 80'erne tilsammen flere medlemmer end de politiske partier. Den store tilgang af medlemmer har, sammen med tendensen mod professionalisering, betydet, at flere miljøorganisationer er gået fra en strategi om deltagende aktivisme til passivt medlemskab, hvor selve organisationsarbejdet varetages af ansatte specialister.

Myndighedernes strategi er også anderledes end tidligere. De benægter ikke miljøproblemernes eksistens, og de spiller en mere offensiv rolle. Heroverfor er f.eks. NOAH's græsrodsorganisering, med arbejdsgrupper og åbent demokrati, meget svag, også i forhold til erhvervslivet, som begynder at ansætte AC-miljømedarbejdere og forholde sig til virksomhedens miljøprofil, måske endda som en konkurrenceparameter.

Fra flere sider stilles spørgsmålstejn ved myndighedernes institutionalisering af miljøproblematikken, primært pga. politikernes skjulte dagsorden, som fortsat primært handler om hensyn til økonomi og vækst.

Greenpeace opnår i Danmark en meget stor popularitet i løbet af 80'erne. 'Regnbue-krigerne' passer godt ind i de ikke-parlamentariske traditioner, som har udviklet sig siden slutningen af 60'erne. Greenpeace udvikler sig i perioden til en hierarkisk professionel organisation, som dygtigt udnytter den medietække deres spektakulære aktioner ofte har.

Greenpeace gør en dyd ud af at være apolitiske. De har en stab af ansatte specialister både når det gælder lovgivning, teknologi og faglig viden. Medlemmer skal ikke tage direkte del i selve arbejdet, men blot betale kontingent og overlade arbejdet til organisationernes ansatte.

Økologiske landmænd, vindmøllelaug etc. institutionaliserer i 80'erne deres interesser. De etablerer f.eks. en økologisk landbrugsskole, tidsskrifter, foreninger og rådgivningscentre om alternativ energi.

De orienterer sig mod alternative planer for social udvikling. De etablerer en alternativ bank, arbejder med ideer om permakultur og 'grønne' byer (Læssøe, 1990, s.114).

De 'gamle' græsrodsbevægelser fastholder dyderne fra 70'erne; med deltagende aktivisme og åbent demokrati. I forhold til andre organisationer fastholder de en ikke-professionel indstilling, som har gjort deres arbejde vanskeligt i 80'ernes stigende specialisering og professionalisering. NOAH

og OOA vælger at fortsætte med denne strategi, men har vanskeligt ved er hverve nye aktivister.

Interessen for bredere samfundsmæssige aspekter af miljøproblematikken er dalet løbende siden 60'erne. Miljøarbejdet er blevet mere og mere konkret, resultatorienteret og miljøfikseret. De kulturelle og sociale aspekter er gledet i baggrunden. Den ideologiske diskussion og politisk-økologiske kritik er forsvundet. I slutningen af 80'erne er de menige borgere reduceret til 'bekymrede tilskuere' (Læssøe, 1999, s.227).

I slutningen af 80'erne ændrer den danske miljøpolitik langsomt karakter. Den grundlæggende forudsætning for denne ændring er Brundtland Kommissionens rapport (1987) med en ny global målsætning om "bæredygtig udvikling". En bæredygtig udvikling defineres relativt uklart som;

En udvikling, der dækker nutidens behov uden at forhindre fremtidige generationers evne til at dække deres egne behov - en udvikling, der omfatter såvel miljømæssige, økonomiske som sociale hensyn.
(Brundtlandkommissionen, 1987, s.51).

Integration i 90'erne?

I Danmark slår Brundtland-rapporten først rigtig igennem omkring den opfølgende FN-konference i Rio 1992. Den munder bl.a. ud i handlingsprogrammet "Agenda 21". Målet er, at alle lande ad frivillighedens vej skal udarbejde nationale Agenda 21-handlingsplaner. I Danmark er Miljø- og Energiministeriet hurtigst til at gribe disse opgaver, og placerer Agenda 21 i Landsplanafdelingen, organisatorisk tæt på ministeren.

De kritiske og pessimistiske synspunkter fra 70'erne på samfundsudviklingen forsøges i løbet af 90'erne erstattet af mere optimistiske toner om en global "bæredygtig udvikling".

I 1990'erne viser staten sig at være en nøgleaktør, når det gælder borgeindragsmod mod et mere bæredygtigt samfund.

Regeringens to udspil – efter Brundtland-rapporten – er "Vor Fælles Fremtid" og "Grønne kommuner". Det er de første forsøg på at engagere befolkningen til deltagelse i en oplysningsproces, hvor praktiske lokale og bæredygtige løsninger skal identificeres. Begge initiativer er efterfølgende blevet evalueret.

I begge udspil fokuseres på støtte til lokal *handling*. Der skal skabes synlige eksempler, til inspiration for andre lokalt. Kulturelle læreprocesser skal iværksættes for skabelse af erfaringsdannelse. 'Folk skal lære af folk'.

Miljøprojekter, som folk finder spændende og relevante i lokalområdet og i deres specifikke hverdagsliv, har de dermed mulighed for at gå i gang med. Det nye handlings-koncept gav hurtige og synlige succeserfaringer, som er vigtige for det videre borger-engagement. Miljøekspert-vældet skal brydes, og folk skal blive aktive aktører.

Konceptets svage sider er, at det primært er de 'lavesthængende frugter' eller 'Små-Sikre-Succeser', som interesserer folk, mens mere konflikt- og modsætningsfyldte aspekter af en bæredygtig udvikling omgås. Strukturelle og holdningsmæssige barrierer bliver ikke bearbejdet:

Det praktisk-orienterede borgerprojekt vil endvidere have en tendens til at tilpasse sig de gældende strukturer og holdninger, i jagten på konkrete resultater. (Læssøe, 1999, s.229).

Det nye handlings-koncept aktiverer folk, men det evner ifølge Læssøe sjældent at skabe dialog mellem den politiske og civile sfære, og bearbejde strukturelle og konfliktfyldte sider af sagen.

"Vor Fælles Fremtid" støtter - primært økonomisk - fra 1990 til 1992 over 600 forskellige borgerinitiativer eller -projekter. Parallelt gennemføres en række borgerprojekter i 9 udvalgte "Grønne kommuner". Der gives støtte primært i form af vidensformidling om f.eks. naturpleje og ressourcebesparende initiativer. Netværk opstår efterhånden mellem kommuner, grønne

ildsjæle og andre aktører. Selve netværks-dannelsen regnes i "Kulturbyens Grønne Centre" (Kofoed & Læssøe, 1995) for et af de vigtigste resultater i regeringens to tiltag. I Storkøbenhavn er 11 meget forskellige centre etableret:

De 11 centerinitiativer viser med al tydelighed, at der ikke er én, men mange muligheder for at organisere koblinger mellem økologisk og socio-kulturel udvikling, mellem handling og oplysning, og mellem borgere og kommune ... På Frederiksberg og i Køge kom initiativet ovenfra, i Hvidovre, Herlev og Gladsaxe fra de pædagogiske institutioner på mellemniveauet, og i Albertslund kom initiativet nedefra. ... Alle disse forskelle i udgangspunkterne illustrerer hovedpointen: at centrene må være frie til at kunne finde deres egen form og sit eget indhold, og til hen ad vejen at ændre sig med forandringerne i de lokale betingelser (Kofoed & Læssøe, 1995, s.27)

I rapporten fremgår det, at Albertslund har den bredeste folkelige tilslutning, og at det sandsynligvis skyldes, at "Den kultur-økologiske Højskole" i Albertslund er opstået nedefra. "Højskolen" består af et etmands-sekretariat, som koordinerer 30 lokale ildsjæle, der fungerer som lærere i kommunens lokalområder eller "landsbyer" som de kaldes.

Derefter spiller regeringen i 1994 ud med "Den Grønne Fond", som hvert år uddeler mellem 25 og 50 mio. kr. Fondens formål er at støtte initiativer, der kan engagere befolkningen i at fremme en miljøvenlig og økologisk udvikling. I en evaluering (Hanssen, 1998) peges på, at fonden kan nå ud til et bredere befolkningsudsnit, hvis den fokuserer mere på almindelige danskeres dagligdag. Der skal inddrages projektmagere med mere almindelig baggrund, en tendens evalueringen finder i "Grøn Guide-ordningen".

Fondens største satsning fra 1996 er netop "Grønne Guider". Det er 3-årige lokale miljøvejleder-ordninger. De Grønne Guider skal inspirere og støtte borgernes omlægning af daglig adfærd i lokalområdet i en bæredygtig retning. De skal operere fra en uafhængig mellemposition, mellem borgere og lokal-forvaltning og politikere.

En evaluering af Grøn Guide-ordningen (Læssøe, 2000) konkluderer, at 3 år i få tilfælde har været tilstrækkeligt, og at Grønne Guider, særlig hvor de har haft vanskelige vilkår, har kunnet gøre en forskel. De grønne guider har generelt set oplevet det vanskeligere end forventet at aktivere borgerne. De lokale myndigheders indstilling til Grønne Guider beskrives som afgørende for deres chancer for succes. Samarbejdet med lokale forvaltninger er blevet udbygget, mens samspillet med det politiske niveau mangler i mange tilfælde.

En af hovedkonklusionerne i evalueringen drejer sig om guidernes effekt:

De grønne guiders erfaringer tyder ikke på, at der findes et Columbus-æg i form af én ideel metode til at informere og kvalificere de lysegrønne. Derimod peger de ... [på] at budskaber om små adfærdsændringer, som ikke generer folk i hverdagen, kan bevirke, at miljøinformationer bruges og gør nytte blandt de allerede positive, og at sociale motiver er vigtige at tage hensyn til. (Læssøe, 2000, s.9).

Guiderne spiller på et bredt spekter af metoder, og de rapporterer at det er forskelligt, hvad der virker forskellige steder. En af guidernes væsentligste betydninger er ifølge Læssøe (2001, s.116) at de støtter netværksudvikling og koordinering i lokalområdets miljøarbejde.

I 1996 beder miljøministeren samtlige kommuner om at udarbejde Lokal Agenda 21-planer, senest samme år. Borgerne skal inddrages heri. Det kommunale Agenda 21-arbejde kommer til at gå meget trægt (Rosenørn & Hansen, 1996, s.84), og i 2001 bliver der fremsat lovforslag om, at kommunerne er forpligtiget til at udarbejde Agenda 21-planer.

Agenda-planerne lægger op til at kommuneplanlægning, miljøforvaltning og borgerdeltagelse bliver bedre integreret. I "Status og perspektiver for de

Grønne Guider” peges på, at de Grønne Guider oplagt kunne være en procesfremmende aktør i det kommunale Agenda 21-arbejde, særlig i forhold til borgerinddragelse, men at muligheden sjældent benyttes (Korreman & Læssøe, 1999).

Anden halvdel af 90'erne præges af en dalende interesse for miljøet, og der stilles spørgsmålstejn ved miljøproblematikkens fakticitet og omfang. De økologiske landbrug og fødevarer oplever stor fremgang, i forbindelse med forskellige fødevarer-skandaler. Ø-mærket statsgodkendes, og de økologiske producenter og fødevarer bliver en del af det etablerede system og nærmest en dominerende diskurs. Dermed bliver økologien i stigende omfang genstand for kritik (f.eks. Lomborg, 1999).

EU arbejder i år 2000 hen imod at markedet skal styre miljøet i Europa. Økonomi-ministrene frygter, at bestræbelserne på at begrænse CO₂-udslip kan føre til en langvarig reduktion af den økonomiske vækst i EU. Ministrene skal høres forud for beslutninger, som skal opfylde Kyoto-aftalen. De går, i modsætning til miljøministrene, ind for fri handel med CO₂-kvoter.

I et fortroligt papir fra ECOFIN, økonomi-ministrenes sekretariat, lækket til dagbladet "Information", skriver sekretariatet, at miljøbeskyttelse og "bæredygtig udvikling" skal integreres i EU's politik og aktiviteter på alle områder. Målene skal nås så billigt som muligt, med de mindst mulige omkostninger. Det er ikke den økonomiske politik, som skal ændres:

De vedtagne retningslinier for den generelle økonomiske politik er en passende ramme for at forbedre integrationen af hensyn til miljø og bæredygtig udvikling i den økonomiske politik. (Information, 2000-11-09, s.4).

I efteråret 2000, lige før verdens miljøministre mødes i Haag for at diskutere klodens klima, skaber storme og voldsomt regnfald i store dele af Europa, fornyet fokus på den menneskeskabte CO₂-emission. Internationale klimaforskere er stort set enige om, at klimapåvirkningerne er mere eller mindre menneskeskabte.

Miljøbevægelsernes ændrede og mindre fremtrædende rolle bliver i perioden symbolsk understreget af, at OOA under stor mediebevågenhed lukker i år 2000. Miljø-aktivisme tager delvist andre former, bl.a. præget af den øgede individualitet, hvor man med sine symbolske livsstilsvalg og indkøb markerer sig som 'politisk forbruger'.

I sommeren 2001 udgiver SR-regeringen en national strategi for bæredygtig udvikling, hvor det i "Visioner og mål", hedder at:

Udviklingen i Danmark skal være balanceret – økonomisk, socialt og miljømæssigt. Vi skal videregive et samfund med en sund økonomi, .. hvor miljø og naturen har en høj kvalitet. (Regeringen, 2001a)

Citatet taler sit eget tydelige sprog om de politiske prioriteringer. Økonomi kommer før økologi. I forlængelse udsender regeringen i efteråret 2001 et "Indicatorsæt", som på en hel række områder skal konkretisere strategien (Regeringen, 2001b). Man kan argumentere for at vise miljøtilstanden i nogle få tal, men samlet udtrykker de også en fortsat ekspert-tilgang, hvor den menneskelige faktor let forsvinder bag få miljøfikserede tal. Kommunikationsformen er ekspertbaseret 'information'.

Mere end nogen andre steder i Danmark blev 1990'ernes overordnede miljødiskurs konkretiseret i Albertslund. I Albertslund kommune blev en lang række projekter og forskellige miljøaktiviteter iværksat. Det hænger sammen med at det reelt var – og er – et politisk højt prioriteret emne i modsætning til mange andre kommuner. F.eks. meldte byens borgmester (socialdemokrat) i 1996 direkte ud i medierne at landets regering (socialdemokratisk-ledet) burde opprioritere miljøet som en ny politisk vision. Her skal det kort oprides, hvorledes Albertslund har arbejdet med miljøprojekter og –aktiviteter som et eks. på 90'ernes miljødiskurs i en af dens mest ambitiøse udformninger.

Albertslund er en forstadskommune til København og blev udbygget over kort tid for ca. 30 år siden. Der bor omtrent 30.000 mennesker i hovedsagligt tæt-lav boliger. Denne type boliger appellerede i særlig grad til progressive middelklassefamilier og græsrods-aktivister. Slagordene i Albertslund har været - og er fortsat - "Børn, kultur og miljø". Det har medført en speciel befolkningssammensætning i kommunen, og betydet at der her findes en særlig udtalt interesse for miljøprojekter – også på det politiske niveau.

"Brugergruppen" er et Albertslund'sk fænomen, som har spillet en afgørende rolle. Den er sammensat af repræsentanter fra alle lejeboliger, andels- og grundejerforeninger i kommunen. Den opstod i 1980 for at sikre brugerrindflydelse på fjernvarmeforsyningen. Senere er vand, affald og genbrug blevet inddraget i Brugergruppens arbejde. Brugergruppen anses som en ligestillet samarbejdspartner til forvaltningen på alle forsyningsområder. Alle væsentlige miljø-politiske forslag sendes først til Brugergruppen til udtalelse inden forelæggelse for Miljø- og Planudvalget og kommunalbestyrelse (Albertslund, 2000A). Brugergruppen holder fire årlige møder, og der er valgt en arbejdsgruppe på otte medlemmer, som bidrager til forvaltningens forbedelse af sager og gruppens dagsorden. Endnu har byrådet ikke valgt at gå imod Brugergruppens anbefalinger. Brugergruppen er nærmest blevet en 'institutionaliseret' del af det politiske liv i Albertslund og Brugergruppen og byrådet supplerer hinanden, og er et eksempel på en vellykket form for governance (Valling, 1998).

Brugergruppen foreslog i 1994 at det ville være en god ide at de 52 bydele i Albertslund arbejdede med Agenda 21-problemstillinger. Kommunen søgte "Den Grønne Fond" om midler til at oprette et lokalt Agenda Center, og fik penge til 2 år. Agenda Centret blev medfinansieret af Brugergruppens varme-takster og kommunen. Agenda Centret fungerer som et uafhængigt medlem mellem kommunen, lokale organisationer og den enkelte borger. Ved udgangen af 1999 er der fast ansat 2½ medarbejder. Desuden arbejder 3 - 5 projektansatte – f.eks. Grønne Guider - ved Centret. Agenda Centret skal katalysere forbindelserne mellem myndigheder og borgere. Det sker bl.a. ved at Centret bistår bydelene med udarbejdelse af lokal Agenda 21 handlingsplaner. Ved udgangen af 1999 har ca. 14 ud af 52 boligområder udarbejdet lokale Agenda handlingsplaner. Det svarer til ca. 45 % af alle husstande. Målsætningen i år 2000 er 50 % af alle boliger (Agenda Center, 2000). 25 % af kommunens decentrale afdelinger skal ligeledes have udarbejdet Agenda-planer inden årets udgang (Albertslund, 2000A). Agenda Centret leder desuden forsøg med alternativ energi, uddeler fuglehuse, driver en søndagscafe, arrangerer car-sharing, opsøger skoler, har indrettet en privat parcelhushave økologisk og modtager klager fra borgere som mener at kommunen i miljømæssig forstand opfører sig uheldigt.

Centret arrangerer mange rundvisninger - primært i Hyldespjældet - for gæster fra hele verden, afholder en naturlejr hver sommer, afholder Bydelsleje 1. gang årligt. I 1999 har Centret bl.a. også analyseret fire typiske familiers ressourceforbrug. Det er gjort ved at fokusere på daglige vaner og adfærd, og konkret opgøre familiens varme, el, vand, transport og affaldsforbrug (Agenda Center, 1999).

Selvom Albertslund opfatter sig som foregangskommune på miljøområdet har Agenda Centret og kommunen erfaret at det er meget vanskeligt at få folk til at *handle* i en mere bæredygtig retning.

Den folkelige mobilisering på græsrodsniveau opleves som meget langsom, og derfor har kommunen påtaget sig en dynamo-rolle i kraft af sin pondus og gennemslagskraft.

Albertslund har siden 1992, som den første kommune, udarbejdet et Grønt regnskab over forbrug i erhverv og samtlige boliger, hvad varme, elektricitet, affald og vand angår. Siden 1997 har miljøforvaltningen også udgivet et 'lille grønt regnskab' der er rettet mod den enkelte husholdning. Husholdningernes regnskaber opdeles i henholdsvis en grøn, gul eller rød kategori, hvor rød er et ressourceforbrug på mere end 20 % over gennem-

snit. De små regnskaber har forvaltningen oplevet en meget stor interesse for. I 1999 fandtes små grønne regnskaber for 32 boligområder ud af 52, endnu nogle få kommer med i år 2000, mens resten er kollektivt forsynede og derfor vanskelige at udregne på husholdnings-niveau. Derudover er Albertslund ved at udstykke jord til en ny økologisk bydel.

Albertslunds miljøhandlingsplan for årene 2000 – 2005 er omfattende og beskriver detaillert konkrete og påtænkte aktiviteter år for år angående grundvand, Agenda, CO₂, affald, miljøcertificering, kemikalier, indkøbspolitik, energivalg, grønne skoler og genbrug. Bl.a. blev der i år 2000 afholdt et fremtidsværksted for at løfte Agenda-arbejdet videre. Deltagere omfattede det lokale erhvervsliv, beboere og kommunen (Albertslund, 2000C).

Kommunen har udarbejdet retningslinier for "Dogme 2000 for kommuner og miljø", som lægger op til samarbejde med andre kommuner. Det ene af tre dogmer hedder at: "Miljøarbejde skal forankres lokalt". De to andre dogmer siger at: "Menneskers påvirkninger af miljøet skal måles" og "Der skal udarbejdes en plan for forbedring af miljøet; Agenda 21". De tre dogmer er yderligere konkretiseret. Alle deltagende kommuner skal revideres eksternt, hvilket har afholdt flere kommuner fra at deltage; ved udgangen af 1999 har kun to andre kommuner tilmeldt sig (Miljøforvaltningen, 2000).

Kommunens miljøforvaltning er EMAS-certificeret. Biblioteket, svømmehal og andre områder er ved at blive det. Kommunen 'fejer for egen dør' for at inspirere private virksomheder i kommunen til at gøre det samme. Desuden afholder Miljøforvaltningen årligt "Miljø-dage" og "Grøn weekend", hvor borgerne gratis kan afhente flis, muld og kompostorm, ligesom der vejledes omkring affaldssortering, havedrift, kompostering etc. (se også s. 86)

Den samlede CO₂-emission for Albertslund er beregnet til at udgøre ca. 227.000 tons i 1999, hvilket er ca. 3½ gang for højt i forhold til FN's klimapanel's beregninger. Ifølge Albertslund egne udregninger bør det samlede emission udgøre ca. 70.000 tons, hvis det skal være indenfor klimapanelets rammer for bæredygtighed. Det høje forbrug hænger bl.a. sammen med at antallet af indregistrerede biler i Albertslund er vokset med 32% fra 1992 til 1999. Fjernvarmeforbruget er fra '98 til '99 stagneret i ejerboliger og faldende i lejerboliger. El-forbruger er steget svagt siden '98, mens vandforbruget er faldet marginalt, det sidste skyldes sandsynligvis manglende individuelle målere. Affaldsmængderne steg en smule målt i forhold til '98 (Albertslund, 2000B).

Ovennævnte tal fortæller, som jeg senere i kapitel 4 skal komme nærmere ind på, at selv i Albertslund er det en tung og svær omstillingsproces. Agenda Centret forsøgte i '94 – '95 med konceptet: viden → bevidsthed → handling, men har siden opgivet det. I dag har Centret nærmest vendt konceptet om og mener at man skal starte med handling. Det er ifølge Agenda Centret 'handling som gir forvandling'. Centrets leder peger imidlertid på at de i et læringsperspektiv 'spiller på hele registret'. De spiller på alle virkemidler: "*Handling, information, økonomi, moral, æstetik, socialt fællesskab alt muligt*", som Agenda Center-lederen fortæller. Han pointerer flere gange at forandringsprocesser skal komme nedefra og 'indefra' den enkelte. Det er en omstillingsproces som ikke kan startes oppefra. Han mener, at det er nødvendigt at spille på hele spektret af rationaler og læringstilgange da vi ikke tænker i helheder. Da han skal forklare det nærmere fortæller han, at det hænger sammen med, at vi som individer ikke tænker i helheder, og at selvrealisering er meget oppe i tiden.

Her er det i et læringsperspektiv interessant at høre hvordan centerlederen afslutningsvis resonerer. Muligvis udtrykker hans synspunkt nærmere, at Centret er usikre på hvilke læringsmetoder der er mest anvendelige i forskellige sammenhænge, og at hverdagsrationaler og læringstilgange varierer fra person til person. Det er sandsynligvis noget de som forandringsagenter ikke konkret har taget nærmere stilling til.

Temaet for kapitel 3 bliver derfor i et teoretisk perspektiv at undersøge, hvordan vi tillærer os ny dagligdags adfærd. Lærer vi på meget forskellige

måder, og kan en forståelse af det forklare de magre resultater man hidtil har oplevet? Emnet i næste kapitel bliver at redegøre for læring og forandringsprocesser i et hverdags- og identitetsperspektiv.

Læssøe (1992, 1995, 1999, s.224) mener, at folkeoplysningsarbejdet mod en bæredygtig udvikling i 90'ernes Danmark har været præget af populisme og konfliktskyhed. "Bæredygtig udvikling" er i vid udstrækning blevet konkretiseret, som et teknokratiseret miljøcentreret begreb, hvilket Regeringens "Indikator sæt" også tyder på.

De miljøpolitiske tiltag, som diverse myndigheder har iværksat for borgerinddragelse eller –deltagelse, er kendetegnet ved, at den menneskelige faktor ikke medtænkes i videre omfang. Der tages i stedet udgangspunkt i miljøet. Ved at tage afsæt i miljøproblemerne udenfor os, nås som regel frem til rationelle og teknologiske løsninger, som borgerne skal have information og rådgivning om. Individets hverdagsliv inddrages ikke i løsningsforslagene. Men individet forholder sig netop ikke mekanisk til reguleringstiltag, men aktivt og kreativt – i form af bl.a. bevidst modstand. Læssøe påpeger, at vi som individer reagerer med udgangspunkt i vores hverdagssituation med dens iboende behov, dilemmaer og ønsker, som ligger bag vores aktuelle leve-måder. Hvis disse forhold indtænkes i myndighedernes miljøpolitik, i dialog med folk, i en *social-økologisk strategi*, kan det befordre kulturelle læreprocesser, der ikke, som i den nuværende sociale ingeniørkunst, skaber ligestyldighed og modstand. Særlige geografiske, sociale, kulturelle og historiske forhold, skal indtænkes i lokale konkretiseringer af begrebet "bæredygtig udvikling".

2.4 Opsamling

Miljøpolitikker italesættes i 1960'erne og institutionaliseres i 1970'erne, hvor en egentlig folkelig miljøbevægelse opstår i forlængelse af ungdomsoprøret. Nationale miljøpolitikker møder fortløbende modstand fra erhvervsliv og politiske modbevægelser, som ikke ser vækstpotentialer i miljøimperativet, men fordyrende produktionsomkostninger, til gene for bl.a. nationale eksportvirksomheder og betalingsbalancer.

Først i slutningen af 1980'erne formuleres en global miljøpolitik i form af Brundtland kommissionens fokusering på "Bæredygtig udvikling". Kommissionens rapport forudsætter en fortsat økonomisk vækst. Samfundene skal 'forgrønnes' indenfor det eksisterende kapitalistiske regime. Dermed bekræftes en af Romklubbens (1974) tre overordnede antagelser; at løsningsforslag formuleret indenfor et politisk-økonomisk regime, ikke vil være i stand til at sætte sig ud over sig selv.

Målsætningen om "Bæredygtig udvikling" bliver fortolket forretningsmæssigt og operationaliseres som teknologisk management i både erhvervsliv og ministerier. "Grøn teknologi", "Livscyklusvurdering" og "Miljøcertificering" bliver nye honnrord, til erhvervslivets og måske også til miljøets fordel. Omvendt vil man måske kunne tolke Brundtland-rapporten, og senere Agenda 21-dokumentet, som tegn på at det hegemoniske politisk-økonomiske regime er i stand til delvist at *gen*fortolke sit eget grundlag.

Staten bliver en dominerende aktør i 90'erne, og er det fortsat i slutningen af årtiet. Miljøorganisationerne er blevet 'institutionaliserede' i 80'erne og inddrages nu i vidt omfang i den etablerede politiske verden.

Borgernes miljøengagement skifter karakter i løbet af 90'erne og bliver mere individuelt, og begrebet den 'politiske forbruger' får større politisk opmærksomhed. Kritikere peger på, at begrebet har vundet indpas, da det passer politikere og erhvervsliv, der således kan sende ansvaret for miljøproblemerne videre til det enkelte individ.

I min fortolkning har den teknisk-økonomiske rationalitet sat sig tydeligt igennem i nutidens samfund. Den gennemsyrrer brede værdier og normer,

og det kan bl.a. ses i nutidens miljøpolitikker og miljøforståelser, f.eks. Regeringens "Indikatorset". Økologi accepteres delvist i '90'erne, for så vidt, at det ikke ændrer de grundlæggende mekanismer og rationaler, som præger samtidens globale sigte mod vækst og forbrug. Mange eksempler peger i den retning:

Miljødebatten i Danmark bliver først tydelig sent i 60'erne, da den materielle vækst opleves som et ubetinget gode af landets politiske magthavere. Først med ungdomsoprøret ekspliciteres et oprør mod den 'blinde' økonomiske vækst.

Etableringen af "Ministeriet for miljøbeskyttelse" er et andet eksempel. Ministeriet skal i sin forvaltning og administration først vurdere økonomiske interesser. Den samtidige indlemmelse i EF er for Krag-regeringen primært økonomisk motiveret.

Oliekrisen i '73 - '74 betyder, at myndigheder, fagbevægelse og industri forsøger at mistænkeliggøre miljøbevægelsen, som nu kaldes 'utopisk', 'ekstremistisk' og 'uansvarlig'.

Selvom miljøbevægelsen i midten af 80'erne har flere medlemmer end de politiske partier tilsammen, vil den borgerlige regering ikke leve op til de intentioner, den selv har opstillet, som er langt fra miljøbevægelsens målsætninger.

Brundtland-rapporten, som forudsætter fortsat økonomisk vækst for at nå en "bæredygtig udvikling", slår først langsomt igennem i Danmark omkring 1993-94, hvor SR-regeringen, efter et par udspil opretter "Den Grønne Fond" og opfordrer landets kommuner til at udarbejde Agenda 21-planer.

Et sidste eksempel er, at EU i år 2000 arbejder hen imod, at det er markedet, der skal styre miljøet i Europa. Man er bekymret for, at en begrænsning af CO₂-udslip skal føre til en reduktion i den økonomiske vækst. Samtidig kommer der i slutningen af 90'erne en politisk modreaktion, hvor interessen for miljøproblematikken daler, og der begyndes at stille spørgsmålstejn ved miljøproblemernes fakticitet.

Den teknisk-økonomiske rationalitet er tilsyneladende, under passende retorisk bekymring for klodens miljø, styret af en ufravigelig logik om økonomisk vækst og forbrug, som Adam Smith 250 år tidligere formulerede som en overordnet samfundsmæssig vision. Det er blevet en selvfølgelig selvforstærkende mekanisme, som ifølge Marcuse på alle niveauer - bevidst og ubevidst - præger samfundene og den enkeltes tanker og livsførelse.

I slutningen af det 20. århundrede har den teknisk-økonomiske rationalitet skabt materielle forbrugsfikserede samfund, hvor økonomisk vækst og forbrug er blevet både mål og indhold. Den enkeltes rolle eller identitet er i voksende omfang blevet knyttet til et materialistisk signal- og symbolforbundet livsstils-forbrug, som det f.eks. ses i 1980'ernes yuppie-kultur og 1990'ernes ungdomskultur. Den enkelte reduceres tendentielt i dagligdagen til markeds-skabte roller: én som 'lønarbejder' og én som 'forbruger'. To roller som gensidigt forudsætter hinanden.

3.0 Teori om "Identitet" og "Læring"

Indledning

Sidste kapitel har indikeret, at på et overordnet plan findes iboende den teknisk-økonomiske rationalitet et fortsat behov for vækst og forbrug. Økonomisk vækst og materielt forbrug er både mål og middel i det moderne forbrugssamfund.

Hvad har det betydet for den enkeltes identitet-opfattelse og motivation for at tilegne sig nye hverdags-handlinger på baggrund af miljøproblematikken?

For at forstå hvordan denne overordnede samfunds- og kulturudvikling præger den enkelte i dagligdagen, vil jeg kort indlede med at beskrive begrebet "identitet". Hvilken form for identitet og subjektivitet tilgodeser ovennævnte samfundsstrukturer, og hvordan påvirker miljøproblematikken den enkeltes identitet?

Dernæst er "læring" kapitlets centrale emne, for at opklare hvordan nye handlinger kan tilegnes.

Myndigheder, informationskampagner og videnscentre har, både når det drejer sig om sundhed, trafik og miljø, brugt mange ressourcer på at få den enkelte til at ændre adfærd, men de har haft vanskeligt ved at opnå den tilsigtede effekt. Læringsteorier inddrages her for at undersøge, hvorfor den enkelte har vanskeligt ved at tilegne sig en mere miljøvenlig adfærd.

Begrebet læring dækker her bredt alle de processer, der fører til en varig kapacitetsændring, omfattende både motoriske, kognitive, psykodynamiske og sociale aspekter. Læring omfatter faglig tilegnelse af kundskaber, færdigheder og personlighedsmæssig udvikling. Denne primært psykologiske tilgang spiller i høj grad også sammen med sociale og fysiske forhold; det er f.eks. vanskeligt at adskille biologisk arv fra kulturbestemte påvirkninger. Læring - særlig *hverdagslæring* - omfatter både individuelle psykologiske tilegnelsesprocesser og sociale samspilsprocesser. De to aspekter hører uløseligt sammen i en helhedsorienteret forståelse af læring.

Kapitlet vil derfor indledende nærme sig en forståelse af psykologiske aspekter af læring for det enkelte individ. Det betyder, at det sociale fungerer som en slags referencefelt i starten af kapitel 3.1, hvorefter der fokuseres mere på sociale aspekter, og de psykologiske aspekter glider i baggrunden sidst i kapitlet.

Først gælder det begrebet "identitet".

3.1 Kulturel identitet

I begrebet "Modernitet", som ifølge Giddens (1996, s.32), omfatter *individuel refleksivitet* og *udlejringsmekanismer*, findes ofte implicite forestillinger om et autentisk autonomt kerne-selv, styret af fornuften. Det moderne dannelsesprojekt, centreret om personlighedens udvikling, udspringer af en tro på selvets udvikling som en forudsætning for det autentiske (Taylor, 1989, s.286). Det modernes dikotomier, f.eks. subjekt-objekt-dikotomien, medfører en essentialistisk forestilling om et kerne-selv, en adskillelse mellem subjektet og omverden - og ikke mindst i forhold til andre subjekter. Den individuelle identitet opfattes som en fast størrelse, som det er spørgsmålet om at finde (igen). I 1990'erne har man kunnet iagttage en fornyet søgning efter et

essentielt 'hvem er jeg?', bl.a. i hele spektret af alternative spirituelle verdensopfattelser f.eks. antroposofi, healing, drømmetydning og gestaltterapi.

I min forståelse er identitet et kollektivt fænomen, som skal forstås i tæt relation til socio-kulturelle kontekster. Indledningsvis vil jeg der-for beskrive, hvad kultur betyder i sammenhæng med identitet.

Kultur-begrebet

Mennesket er i og realiserer sine evner gennem kulturen. Derfor kan man ikke fokusere på individet alene, når man vil forstå dets identitet og selvopfattelse. Individet formes og former i en given kultur bestemt af sin placering i tid og rum. Menneskets psyke og identitet organiseres omkring meningsgivende og –brugende kulturelle processer (Schutz, 1975, s.29).

Kultur er et produkt af særlige historiske processer i tid og rum. Kultur er fælles symbolsystemer, konventionaliserede måder at leve og arbejde sammen på. Det er summen af kontinuerligt forskydende livsformer i et givent samfund (Bruner, 1999, s.28ff). Livsformer forstås som menneskers løst sammenhængende trosforestillinger om sig selv og andre.

Menneskets deltagelse i kulturen betyder at mening og meninger bliver offentlige og fælles, netop i kraft af deltagelsen i kulturen. De kulturelt opståede og tilpassede livsformer afhænger af fælles meninger, begreber og former, som kontinuerligt forhandles og fortolkes med andres meninger, og skaber fælles og individuelle værdier og identiteter.

En kulturelt orienteret identitets-forståelse vil derfor interessere sig for hensigtsbaseret handling. Søgning efter meninger i kulturen er de egentlige årsager til menneskers handlinger (Goffman, 1967, s.89).

Værdiers opståen er tæt knyttet til den "livsform", man identificerer sig med. Værdier er fællesskabsorienterede og betingede af vores forhold til det kulturelle fællesskab. Værdier er kun let åbne for "radikal ændring". De er en del af ens identitet og tilhørsforhold i kulturen (Taylor, 1989, s.131).

Det "normale"

Alle fællesskaber og samfund har en række mere eller mindre sammenhængende normative beskrivelser af, hvad det "normale" eller "sund fornuft" er. Det er forventelige menneskelige reaktioner i forskellige situationer. Sådanne "folkepsykologier" (Bruner, 1999, s.53), eller "kognitive praksisser" (Eyerman & Jamison, 1998, s.166), tilegner mennesker sig meget tidligt, allerede fra den før-sproglige alder. Det "normale" er en kulturs dominerende normer og værdier, og dermed fællesskabets eller samfundets opfattelse af, hvad der er normalt. Det "normale" verbaliseres sjældent. I det omfang der findes én overordnet "sund fornuft", vil, i forlængelse af kapitel 2.1, den teknisk-økonomiske rationalitet afspejle denne. Det "normale" forhandles kontinuerligt på alle niveauer, hvad enten det gælder en børnefamilies spisevaner eller procedurer i et af Miljøstyrelsens kontorer.

De dominerende opfattelser af det "normale" fungerer som systemer, folk organiserer opfattelser og værdier efter i den sociale verden. De dominerende opfattelser af det "normale", påvirker folk som bevidst tænkende og handlende mennesker. Derved bliver de selv bærere af kulturens værdier, ligesom de modsat kontinuerligt påvirker og forskyder fællesskabets opfattelse af det "normale".

Det "normale" er den adfærd, som folk tager for givet. Folk opfører sig, og forventes at opføre sig situationsrigtigt, og det situationsrigtige er i en given kultur det "normale". Folk handler, så de gensidigt bekræfter hinanden i et givent fællesskab.

Et samfunds dominerende opfattelser af "sund fornuft" er kanoniske, dvs. at de fokuserer på det normale og det forventelige, og giver disse legitimitet og autoritet. Det "normale" er samtidig i stand til at oversætte det usædvanlige eller unormale til en forståelig form. En kulturs levedygtighed afhænger i høj grad af dets evne til at genforhandle fælles meninger og løse konflikter.

Kanoniske holdninger og handlinger er selvforklarende. De tages for givet. Hvis man spørger "hvorfors" to-tre gange til en vilkårlig adfærd, vil svaret være: "Det gør alle" eller "Det SKAL man da". Sådanne forklaringer peger på, at konteksten udløser de pågældende handlinger. Værdiorienteringer er inkorporerede i hverdagen, og bliver sjældent tilgængelige for vores reflekterende bevidsthed.

Afviqelser forsøges forklaret narrativt i en forståelig form. Man søger efter meninger i det usædvanlige, forklaringer vil derfor som regel indeholde grunde. Det vil være historier om mulige verdener, hvor det usædvanlige tager sig forståelig ud eller giver mening. Sådanne forklaringer forsøges givet et sandsynlighedspræg.

Identitet

Identitet er et historisk foranderligt begreb. I førmoderne samfund fandtes som regel en kollektiv mening og identitet, og en personlig identifikation med det erhverv som i generationer var gået i arv. I romantikken, fra omkring år 1800, er det i stigende omfang op til den enkelte selv at finde personlig mening med tilværelsen.

Romantikken udspringer af 1700-tallets filosofiske individualisme. Fra slutningen af 1700-tallet, i takt med at kulturen mister sin meningsgivende funktion (Wittgenstein, 1995, s.28ff), kommer det individuelle liv i centrum. Romantikken bliver rendyrket subjektivism. Romantikken kan opfattes som en modtendens til naturvidenskabens parallelle fremvækst. Alle objektive kriterier bortfalder i romantikken og den subjektive æstetiske oplevelse af verden dyrkes. "Selvrealisering" bliver mantraet i søgningen efter *personlig mening*. Selvet skal realisere sig selv, ved at den enkelte søger sin egen unikke identitet. Det ses indirekte i datidens romaner, f.eks. Goethes *Faust*, hvor nye ord som 'interessant' og 'kedelig' bliver almindelige (Healy, 1984, s.24).

Selvrealiseringen viser sig hurtigt problematisk. Det er vanskeligt at finde 'meningen med livet', når værdier og betydning kan udskiftes efter den enkeltes forgodtbefindende (Svendsen, 2001, s.63). Subjektiviteten selv viser sig også tom og intetsigende (Hegel, 1986, s.85), hvordan skal individet f.eks. skelne mellem vigtigt og ikke-vigtigt? Hegel (1999, s.35) beskriver subjektivismen som den moderne tids sygdom. Et af den moderne tids mest karakteristiske træk er, at mennesket har overtaget Guds rolle, og at ting og værdier nu er reduceret til at udgøre momenter af den menneskelige subjekts konstitution af verden. Kants betoning af "egen forstand" og "rationel fornuft", er ikke til stor hjælp på den tid eller i dag, for hvad er det i en tid præget af værdirelativisme?

En helt ny form for formidling; "information" vinder udbredelse i takt med teknologiens og naturvidenskabens fremvækst, og skaber indirekte problemer for den enkeltes identitetssøgning. Information er kommunikation, som er forståelig i sig selv, formidling som hurtigt kan verificeres. Information er allerede tolkede hændelser, begivenheder som allerede er gennemlyst – af eksperter som regel - hvilket betyder at personlig erfaringsdannelse mindskes. Information som dominerende formidlingsform viser sig undergravende for meningsdannelse, og dermed, i sidste ende, personlig identitet (Benjamin, 1991, s.79).

Personlig mening er at sætte små dele ind i en større sammenhæng, information er det modsatte. Information behandles, mens mening tolkes. I forbrugssamfundet kan man ikke fravælge eller undvære informationer, med den overflod af informationer som tilflyder os. Informationer er blevet uundværlige; man kan ikke gøre alle erfaringer selv i et teknologisk avanceret samfund, men den enkelte får samtidig vanskeligere ved at forstå, hvad der sker omkring ham. Samfundet bliver 'informationaliseret' og det påvirker både vores samfundsinstitutioner og den enkeltes sociale relationer og adfærd (Lash, 2001).

Konsekvensen er, at personlig mening og erfaring har vanskelige vilkår fra romantikken og frem, til at være et aktuelt problem i nutidens samfund. På den baggrund har den teknisk-økonomiske rationalitet og ekspert-information indirekte været med til at reducere den enkelte til en tilskuerrolle også i søgningen efter eksistentiel mening og identitet.

Mangel på personlig mening bliver et udbredt fænomen, da viden som information, altid allerede er kodet og bearbejdet, i individets identitetssøgning (Svendsen, 2001, s.33). Når information allerede er færdigkodet og tolket, i bl.a. medierne, mister det moderne menneske fra og med romantikken, muligheden for at realisere sig selv som et unikt væsen, paradoksalt nok samtidig med, at det har fået mulighed for det, fordi de overordnede generelle hegemoniske samfundsværdier vil præge hver enkelt individs liv og identitetssøgning. Den identitets-model som den enkelte i et eksistentielt perspektiv søger er "selvrealisering" - *materiel* selvrealisering - som et projekt i sig selv. Det skyldes at erhvervsliv og industri tidligt ser disse søgetendenser og behov, og derfor tilbyder og producerer identitetsopbyggende synlige varer. Det er medvirkende til, at folk i stigende omgang bliver *passive* forbrugere (Horkheimer & Adorno, 1993, s.66). Den industrielle revolution, som vokser parallelt med romantikken, er i starten af det 20. århundrede i stand til kontinuerligt at producere nye materielle produkter i meget stor skala, jf. ford'ismen i kapitel 2.1, som brugbare og synlige symboler i identitetssøgningen.

Selvet

Historisk har begrebet "selvet" været forsøgt defineret primært ud fra en naturvidenskabelig synsvinkel. Naturvidenskabelige forskere, f.eks. behavourister, har forsøgt at beskrive selvet som et stof, eller som indeholdende en fast kerne, en essens.

I modsætning hertil opstod tanken om et begrebs-selv, skabt af refleksion, men også dette er blevet kritiseret; for kan et konstrueret begreb afspejle noget virkeligt? (Bruner, 1995, s.96). John Dewey (1859 – 1952) og "amerikansk pragmatisme" drejer forståelsen af menneskets tænkning og handlinger over i de sociale handlingsprocesser, og peger på et "udvidet selv" som omfatter familie, venner, omgangskreds og besiddelser etc. (Mortensen, 1996, s.121). Selvet er en lang række mulige selv, som trænges om at blive et "nu-selv".

I anden halvdel af det 20. århundrede viger den essentialistiske opfattelse af selvet for en konstrueret begrebsopfattelse af selvet. Selvet bliver dermed mere socialt-initieret og dialogafhængigt. Det ses som en ramme hvor bevidsthed, identitet, stilling etc. kan anbringes, henvendt både indad og udad i verden. Skal en handling udlægges, må den situationeres, dvs. opfattes som sammenhængende med en kulturel verden.

Mennesker konstruerer sociale verdener, forhandlet og distribueret med andre. Denne kognitive tilgang vandt udbredelse i 1950'erne (Rorty, 1982).

I 1970'erne opstår "kontekstualismen". Selvet opfattes, i forlængelse af pragmatismen, som en konstruktion der bevæger sig udefra og ind, og indefra og ud, fra kultur til sjæleliv, og fra sjæleliv til kultur. En persons viden befinder sig ikke kun i hovedet, men i lige så høj grad i omgivelserne; alle mulige steder, i romaner med understregninger, i computeren, i opslagsbøger, fra venner, arbejdsplads etc., ud i det nærmest uendelige. At vide noget er både situeret og distribueret, videnstilegnelse er kulturelle egenskaber (Perkins et al, 1990). I distribueret forstand kan selvet opfattes som et produkt af de deltagelser eller situationer, som det er virksomt i. Selvet er distribueret frem for bestående af en substantiv kerne.

At generalisere viden om selvet, udover de særlige historiske situationer de er opstået ved, er umulig. Man kan pege på to universallove gældende for menneskets måde at orientere sig mod kulturen og fortiden:

For det første besidder mennesket en evne til refleksivitet og kan ændre nutiden i forhold til fortiden, ligesom det er i stand til at ændre opfattelsen af

fortiden i lyset af nutiden. Hverken for- eller nutiden er faste størrelser for den menneskelige refleksivitet.

For det andet har mennesket intellektuelle evner til at se alternativer for sig – at forestille sig livet levet på andre måder. Så mennesket er både et historisk væsen, ligesom det på samme tid er autonomt. Selvet er på én og samme tid både vogter af det bestående, og forvandlingsparat i forhold til nye kulturelle fænomener (Bruner, 1997, s.103).

I starten af 1980'erne opstår ideen om selvet som historiefortæller (se s.61). Der er to lag i vores selv-historier; ét beregnet til andre og et andet beregnet til os selv. Så vores fortællinger er dobbelt-narrative. Historier om andre fortælles ligeledes narrativt. Selvet opfattes som en gestalten af personlige begivenheder, en historisk enhed der omfatter det, man har været, såvel som det man vil blive. Det står i modsætning til den tidligere udbredte vestlige opfattelse af selvet, hvor:

Individet anskues som et afgrænset, unikt, mere eller mindre motivationelt og kognitivt univers, et dynamisk center for bevidsthed, følelse, dømmekraft og handlen, organiseret som et hele, i kontrast til andre heler af samme slags, mod en baggrund af samfund og natur. (Geerts, 1979, s.229)

En kulturel forståelse stiller to krav til studiet af selvet; dels skal det fokusere på de meninger, som definerer både den enkelte og den kultur vedkommende er en del af; og dels skal studiet af selvet være opmærksom på de praksisser, i hvilke selvets meninger bruges og genereres.

Personlighed og refleksivitet

Et område, hvor det kognitive og emotionelle spiller sammen, er når det gælder personligheden. Ved personligheden forstås "individet som helhed med alle dets egenskaber, motiver, færdigheder og viden". Dette område omfatter normalt brede udefinerlige størrelser som "egenskaber" eller "karaktertræk". Disse egenskaber er delvist genetisk forankret, men udvikles gennem påvirkninger i tilværelsen. Da der er tale om meget komplekse forhold som rækker langt ind i identiteten, vil læring både her og på det følelsesmæssige område, have karakter af krævende og langvarige forskydninger, som vil fordr en betydelig indsats.

Andersen (1993, s.204) har undersøgt forskellige personlige kvalifikationer, og fundet at "Motivationelle kvalifikationer", såsom lærelyst, gå-på-mod, initiativ, åbenhed og omstillingsberedskab m.v., har en overvægt af psykodynamiske elementer, i modsætning til "Intellektuelle kvalifikationer" og "Perceptions kvalifikationer", som overvejende indeholder kognitive aspekter. I mellem ligger "Selvbeherskelses kvalifikationer", "Individualitets kvalifikationer" og "Sociale kvalifikationer", som indeholder både kognitive og psykodynamiske elementer, sidstnævnte er tættest på "motivationelle kvalifikationer".

Det betyder, at hvis man i forskellige miljøaktiviteter vil motivere mennesker til at tilegne sig nye handlinger, er det særlig de psykodynamiske elementer – følelser og social samhandling – man skal appellere til, og ikke primært kognitive elementer – fornuften.

Refleksivitet er et begreb, som også har relation til personlighedens udvikling. Ziehe & Stubenrauch (1983) har peget på "den kulturelle frisættelse" som en afgørende udvikling i senmoderniteten. I dag skal de unge i højere grad selv vælge og skabe deres liv, frisat fra gamle normer og traditioner. Individualitet og refleksivitet er kommet i fokus (Giddens 1994, Beck 1992) og begrebet refleksivitet – i betydningen eftertanke, eller rettere at man spejler alting i forhold til sin egen selvforståelse – er her central. Refleksivitet er ikke kun et intellektuelt begreb, men vedrører i høj grad også følelsesmæssige forhold og identitetsdannelsen i det hele taget. Med interessen for refleksivitet sættes individet i fokus og dermed også forholdet mellem individ og samfund.

Refleksivitetsbegrebet relaterer sig ikke primært til læring, men til udviklingen af selvet og dets funktioner. Selvet afspejler udviklingen i forholdet mellem individ og samfund, det handler om den opfattelse, individet har af sig selv. Til forskel fra "personligheden" der handler om de egenskaber, den enkelte har eller tillægges. I praksis er det dog vanskeligt at skille de to begreber (Thielst, 1994).

Ændringer i selvet sker gennem "signifikant læring" (Kohut, 1990), et begreb som stemmer overens med Piagets begreb om akkommodation, som vil blive belyst i kapitel 3.2. Selvet udvikles, eller ændres, ved akkommodation eller refleksion i form af spejling, til noget nyt.

Personlighed og udvikling af personlige egenskaber sker generelt også gennem akkommodationer. Det omfatter både kognitive og affektive forhold. Personlighedsudvikling finder i stigende grad sted gennem refleksivitet. Både refleksivitet og personlighedsudvikling kræver en stor personlig indsats der forudsætter en betydelig motivation, som primært er afhængig af den socio-kulturelle kontekst. Personlighedsudvikling er ikke altid fremadrettet, da det ofte fører til modstand, forsvar og blokeringer.

Den narrative "identitet"

Identitet betegner i dette projekt ikke en substantiel størrelse, som ovenfor beskrevet. Identitet forstås som en narrativ konstruktion, som betegner de processer, der regulerer forholdet mellem individer, og mellem individ og samfund, altså som historisk opståede relationer. En personlig identitet forudsætter en narrativ identitet. Identitet handler ikke om en statisk væren-sig-selv, men derimod om social-psykologiske dynamikker (Bruner, 1990).

Et individs identitet beror primært på et dialektisk kompliceret sans- og erfaringsorganiseret balancearbejde, hvor det fortløbende søger at stabilisere sig udad- og indadtil. Vore psykiske strukturer udvikles gennem en handlende og sansende dialektik med omverdenen, i form af et dynamisk identitetsarbejde, som overvejende er emotionelt organiseret, men også intellektuelt-analytisk. Individuelle leveregler er subjektive sanser-erfaringer, som er følelsesmæssigt forankrede. Det er leveregler, som kan være i modstrid med hinanden eller med sociale normer; den menneskelige identitet rummer mange modstridende erfaringer, hvilket betyder, at *ambivalens* er et udbredt fænomen i hverdagslivets altid igangværende identitetsarbejde.

Selvidentitet og kollektiv identitet skabes i høj grad i de relationer, vi indgår i. Vores oplevelser og erfaringer fortolkes gennem de kulturelle kontekster, vi er en del af (Horsdal, 2000, s.137).

Værdiorienteringer og -forandringer er derudover altid også genereret af genetisk-psykologiske individuelle *dybde* kontekster. Motiver har altid sådanne bagvedliggende overleverede dybdegeneser, som bærer betydninger fra en generation til næste (Ziehe, 1989, s.145). Derfor kan socio-kulturelle værdier ikke *alene* siges at være afgørende ved individuelle værdi- og handlingsændringer.

Dybde konteksterne har at gøre med individets tidligste psykologiske udvikling, hvor en følelse af ontologisk sikkerhed kan skabes, hvis omstændighederne muliggør det. Ontologisk sikkerhed har med tillid, både i emotionel og i kognitiv henseende, at gøre. Det er en tiltro, som skal skabes af spædbarnets tidligste erfaringer. Denne fundamentale tillid, er den oprindelige sammenhæng, hvorfra en emotionel/kognitiv orientering mod omverdenen, andre og mod selvidentiteten, sker. En sådan fundamental tillid, udvikles gennem kærlig opmærksomhed fra de tidligste omsorgsgivere, i bl.a. mor-barn-dyaden, og den skal binde selvidentiteten afgørende sammen. Det afstår jeg fra at uddybe nærmere.

Kreativitet, evnen til at handle eller tænke innovativt i forhold til allerede etablerede handlinger, er nært forbundet med denne fundamentale tillid. Et kreativt engagement i andre mennesker og i objektverden hænger tæt sammen med opdagelsen af moralsk mening. Oplevelsen af kreativitet er en grundlæggende del af følelsen af selvværd og det psykiske velbefindende. I

tilfælde hvor et individ ikke er i stand til at være kreativt skyldes det enten tvangsmæssige rutiner eller en manglende evne til at tillægge personer omkring sig 'stabilitet' (Giddens, 1996, s. 57ff).

Menneskelig erfaring fordrer ifølge Mead (1934) en evne til "at sætte sig ind i en andens sted". At man via mekanismen "rolleovertagelse" mentalt sætter sig ind i hvordan "den generaliserede anden" – de alment udbredt normer og værdier i et fællesskab – det "normale" - vil reagere på egen adfærd.

Erfaringskemaer er på denne måde under kontrol af affektbetonede holdninger fra "den generaliserede anden". Hvis der i en kultur opstår modstridende tendenser, som truer samfundets eller individers ligevægt, så vil erindrings- og erfaringsorganisation ligeledes destabiliseres. Affektmæssig enhed er afgørende for individets som kulturens selvforståelse.

Indramning, eller skematisering, er et middel til at "konstruere" en verden for det enkelte individ, til at karakterisere hændelser og den segmentering som løbende finder sted. Den typiske form for indramning er den narrative form. Indramningen følger erfaringerne ind i erindringen, hvor det ikke-narrativt strukturerede som regel glemmes. Etablerede erfaringer bliver ændret systematisk i erindringen for at passe vores opfattelse af den sociale verden – af det "normale". Hvis dette ikke lader sig gøre glemmes de eller fremhæves for deres usædvanlighed (Bruner, 1999, s.62).

Identitets-søgning i nyere tid

Identitets-søgning kan antage et utal af former alt efter historiske rammer og kontekster. Før 1800-tallet fandtes mange *kollektive* sociale og kulturelle strukturer og erfaringsformer, men efter det nittende århundrede frigøres individet for stadig flere traditionelle, overleverede og selvregulerende erfaringsstrukturer. Udviklingen af det kapitalistiske samfund er tæt knyttet sammen med en afvikling af traditionsbestemte livssammenhænge (Kaare Nielsen, 1993, s.24). Stadig større områder af identitetsproblematikken overlades, med konteksternes uddifferentiering, til den enkeltes egen refleksion.

Denne udvikling accelererer i Danmark efter 2. verdenskrig – særlig fra 1960'erne – hvor kønsmæssige-, familie-, klasse- og regionale forhold ombydes. Centralt i denne udvikling står individets frisættelse fra traditionelle kollektive normer og sociale bindinger.

Radikale ændringer i erhvervsaktiviteten - særlig for kvinderne, har sammen med udbygningen af sundheds-, sociale- og økonomiske sikkerhedsnetværk i velfærdssamfundet, betydet at individets livsindhold efter 1960'erne, i stigende omfang er blevet frisat til dets eget refleksive valg. Der er tale om frigørelsesprocesser, som samtidig er ødelæggelsesprocesser af traditionelle sociale relationer og kulturelle sammenhænge (Ziehe & Stubenrauch, 1983, s.24)

I 1950'erne, 1960'erne og 1970'erne udgør *subkulturer* de centrale rammer for individuel identitets-søgning i Danmark, og kan anses for at udgøre en mellemform fra tidligere kollektive faste orienteringsrammer, til 1990'ernes posttraditionelle individuelle identitetsarbejde (Kaare Nielsen, 1991, s.28). Den kulturelle frisætning relativiserer efterhånden enhver værdi, og individet skal i stigende omfang refleksivt selv skabe mening og orientering i stadig flere konkurrerende muligheder, som kan sammensættes i uendelig mange muligheder.

I 80'erne finder individet, i den fortsatte frisættelse fra traditionelle sociale og kulturelle fællesskabsformer, at selvom moderniteten er problemfyldt og uberegnelig, er den samtidig, meget attraktiv. Individualisering og mere løse og flydende fællesskaber, bliver dominerende rammer om individets identitetsarbejde ved indgangen til 1990'erne. Kulturelle opbrud og globalisering bliver rammer om den nye normativitet, hvor modernitetens tabsdimensioner nedtones. Yuppie-kulturens fokusering på éneren og nyliberalismens diskurser bliver dominerende efter 1989 sammen med den økonomiske udviklings opdeling af befolkningen i A-, B- og C-hold. Der sker en totalisering af den

frisatte kulturs bestemmelser, med dens fokusering på "oplevelse", "purring", "nydelse" og "forbrug" (Kaare Nielsen, 1993, s.38).

De relativt faste tydningsmønstre i 1950'ernes hverdag har frem til 1990'erne ændret karakter radikalt, og bl.a. betydet at der opstår nye hverdagsbevidstheder (Ziehe, 1989, s.146). Den ambivalens, som særlig markedet skaber mellem længsler og faktiske hverdagsmuligheder, er på én og samme tid både mulighed for og en hindring mod personlig integritet og tryghed (Læssøe, 1993, s.34).

Marianne Horsdal (2000, s.105ff) finder i sin livshistorie-forskning i 1990'ernes Danmark, en udpræget tendens til en indre afsøgning efter et mere autentisk 'jeg', særlig i befolkningsgruppen mellem 25 og 40 år. Denne befolkningsgruppe citeres for at mene, at de skal tage mange valg. Livet er, for denne generation af bl.a. børnefamilier, blevet et projekt, hvor man selv er ansvarlig for at tage alle de rigtige valg, hvad mange finder vanskeligt. Den individuelle identitets-problematik, som opstod for 200 år siden med romantikken er mere presserende end nogensinde.

Horsdal (1999, s.78) finder, at mange i denne aldersgruppe har en lav selvfølelse og et udtalt behov for personlig kontrol. De vil gerne lukke af for en kaotisk omverden. Den refleksive identitet er et ideal, som udspringer af det moderne dannelsesideals forestilling om det selvberørende fornuftige og rationelle individ. Mange har vanskeligt ved at skabe en meningsfuld sammenhæng i deres individuelle liv, hvor man dagligt indgår i mange kontekster. Med de mange valg og muligheder følger tvivl og usikkerhed. Ambivalens er et udbredt fænomen, der udover tvivl og usikkerhed samtidig kan skabe omstillingsparathed, f.eks. i forhold til miljøproblematikken.

Identitetssøgning mod en autentisk kerne er fortsat en udbredt model for vores identitetskonstruktion, på trods af 'postmodernisters' postulat om "de store fortællingers" død:

En af de meget indflydelsesrige store fortællinger i vor tid er den kulturelle fortælling om individualitet (Horsdal, 2000, s.134)

Postmodernister mener, at der ikke eksisterer et sammenhængende og autentisk selv, der gør sig erfaringer på en rationel måde, uafhængigt af følelser og sociale bindinger. Selvet er netop irrationelt, følelsesbetonet, indlejret i kroppens drifter og præget af sociale omgivelser. Lyotard (1984) påpeger, at forestillingen om et autonomt og rationelt selv er en idealforestilling, som har tjent magthaveres interesser, ved at disciplinere følelsesmæssige, kropslige og sociale impulser. Kerne-selvet er magthavernes ideal, som alle forsøger at leve op til, men ingen har været i stand til at 'finde' det. Bag facaden er der altid helt andre psyko-sociale dynamikker på spil. Verden er fragmenteret, præget af en usammenhængende overflod af indtryk og påvirkninger (Usher, 1998).

I en sådan forståelse vil forsvarsmekanismer måske delvist opgives, da der ikke er nogen fast identitet. Alt er tilladt, og det betyder at forsvar nu i stedet bliver til sårbarhed. Åbenheden for forandringer medfører en udsat skrøbelig identitet, karakteriseret af usikkerhed og manglende personlig kontrol. Refleksiviteten bliver den enkeltes eneste mulighed for at holde sammen på en foranderlig og usammenhængende verden. Spørgsmålet er om refleksiviteten kan dæmme op for relativismen og orienterings-usikkerheden, eller om det snarere åbner for relativismen (Illeris, 1995, s.88). Endvidere kan man forestille sig at den eksistentielle sårbarhed gør at man i højere grad orienterer sig efter kollektive opfattelser af det "normale".

Det identitetsmæssige arbejde befinder sig i senmoderniteten i en permanent afsøgning af meningsgivende elementer, til en ny identitetsmæssig balance, til erstatning af de overleverede og tabte (Negt & Kluge, 1981, s.42).

Identitetsdannelse er blevet et personligt projekt, som man hele tiden vælger og forholder sig reflektivt i forhold til. Disse individuelle søgeprocesser bevæger sig i et spændingsfelt, i en ambivalens, mellem bagudrettet savn mod den tidligere kultur og fremadrettet oplevelse af frigørelse. Indivi-

det er blevet frisat for forpligtende sociale bindinger og strukturer og fungerer efter et utal af specifikke og individuelle rationaliteter i samspil med omgivelser og sociale kontekster. Den kulturelle frisættelse kan opleves som meget belastende, da den giver sig udslag i øget individuel refleksivitet. Livet er blevet individets eget projekt, uden at det nødvendigvis har forudsætningerne for at udnytte mulighederne, ligesom individet ofte oplever et gab mellem forventninger og faktiske vilkår, mellem længslen mod subjektivering og dens reelle erfaringer (Ziehe, 1989, s.90).

Dette kan medføre vanskeligheder med at opretholde en realistisk selvfølelse og identitet, da der sker en labilisering af selvet, hvor identifikation og identitetsdannelse i stigende omfang sker fra forbrugs- og medieverdenen. Dette skyldes også, som nævnt tidligere, markedet evne til at se og kommercialisere sådanne behov. Identitetsdannelsen handler i efterkrigstiden ikke primært om afkald, men om længsler:

Det som står i centrum ... er ikke så meget, at man ikke må, det er snarere det man ikke når. (Ziehe & Stubenrauch, 1983, s.49)

- På handleplanet medfører denne udvikling ifølge Ziehe (1989, s.148) individuelle søgeprocesser mod:
- Psykisk intimitet, for at stabilisere den sårbare selvfølelse
- Nye holdepunkter og sammenhænge som kan skabe orden og sikkerhed
- Øget intensitet og forbrug, for at opfylde de individuelle længsler som frisættelsen skaber

I forhold til Ziehe's søgeprocesser, må miljøproblematikken formodes at skabe usikkerhed og ambivalens, ligesom miljøimperativet fordrer et mindre materielt forbrug. Det kan på et generelt plan betyde at den enkelte tendentielt er umotiveret for at tilegne sig nye handlinger på baggrund af miljøproblematikken. Omvendt kan man pege på, at søgeproces nr. to kan gribe miljøhensyn som en ny identitetsskabende platform.

Individualisering og identitetsproblematikkens søgeprocesser er kommet til at spille en hovedrolle mellem samfund og individ, den repræsenterer en ny historisk samfundsmæssiggørelse, hvor lønarbejde og karriere er det materielle forbindelsesled mellem individ og samfund. Lønarbejdet spiller i 1990'erne en stadig større rolle, hvad selvrealisering, værdiorienteringer og selvforståelse angår, særlig i de højtuddannede mellemlag. Lønarbejdet er forudsætningen for en materiel selvrealisering.

3.2 Opsamling

Tidligt i 1800-tallet kommer individet i centrum. Den samfundsmæssige af-traditionalisering og kulturelle frisættning bebyrder og intensiverer den enkeltes identitetsarbejde, ved at relativere overleverede normer og værdier. Det betyder, at den enkelte i stigende omfang refleksivt skal skabe mening og identitet i den teknisk-økonomiske rationalitets materielle verden, hvor uendelig mange markedsskabte produkter lanceres som livsstilssignalerende symboler og værdier, beregnet til den enkeltes identitetsskabende arbejde, som med markedets mellemkomst bliver selvrealisering i en materiel udgave.

Den enkelte søger fra Romantikken og frem en autentisk refleksiv identitet. Selvrealisering bliver individets store projekt til at 'finde sig selv' i den moderne kosmologi. Det rationelle og fornuftige individ bliver et ideal, og det refleksive individ frisættes fortløbende fra 'overtroens' traditioner og religiøse forestillinger.

Identitet er sent i det 20. århundrede fortsat den enkeltes søgning efter en autentisk kerne. Selvet søges 'selvrealiseret', men det er vanskeligt i og med at værdier relativiseres. Det kapitalistiske paradigme, som afløser det kristne

er samtidigt i en etisk forstand værdi-tomt, og derfor bliver det 19. og 20. århundredes store individuelle problem af eksistentiel art.

I min fortolkning er den enkeltes identitet indlejret i kulturen. Den organiseres i høj grad om de meningsgivende kulturelle processer den enkelte deltager i, lige som den også er indlejret i genetisk-psykologiske dybdekontekster. Den enkelte formes og former i en given kultur. Selv-identitet og kollektiv identitet skabes af de sociale relationer, den enkelte indgår i. Det er sociale konstruktioner, og den menneskelige identitet rummer mange modstridende erfaringer, og ambivalens er et udbredt fænomen i dagligdagens hele tiden igangværende identitetsarbejde. Den enkeltes identitetsarbejde udvikles gennem en handlende og sansende dialektik med omverdenen, som overvejende er emotionelt organiseret.

Alle samfund og fællesskaber har udtalte og indforståede beskrivelser af det "normale", og det er i høj grad sådanne normative værdier den enkelte orienterer sin adfærd efter. Kollektive normer og værdier udtales og bevidstgøres sjældent.

Det kapitalistiske regimes markeds kræfter skaber, med Ford som forbillede, i starten af det 20. århundrede forbrugssamfundet, som i voksende omfang fremstiller identitetsskabende produkter. Markedet forstår, at den kulturelle frisætning og aftraditionalisering skaber individuelle tomrum, som åbner rum for skabelse af mærkevarer, der fungerer som symboler i den enkeltes identitetsarbejde. Markedet forsøger i stigende omfang, med livsstils-signalerende marketing og reklamer, at påvirke de kulturelle fællesskabers kontekster.

90'ernes fortsatte individuelle søgning mod et indre autentisk 'jeg', udtrykker det moderne menneskes paradoksale situation: på den ene side har det alle muligheder for et frit og oplyst liv, men på den anden side har den teknisk-økonomiske rationalitet samtidig vanskeliggjort det. Det vidste Adam Smith for 250 år siden. Det moderne menneske søger – forgæves – efter et autentisk 'jeg', fordi det lever i en menings- og værdiløs verden. Den materialistiske selvrealisering er markedets og den teknisk-økonomiske rationalitets eksistentielt tomme løsning, på den udvikling den selv har skabt og forsøgt at fastholde, sandsynligvis med miljøproblematikken til følge.

Den samfundsmæssige udvikling efter 2. verdenskrig har medført, at den enkeltes liv og identitet er blevet frisat fra traditioner til individets egne refleksive valg. I 1980'erne dyrkes individualismen i særlig grad efter 70'ernes sociale og kollektive eksperimenter, og det modernes tabsdimensioner nedtones. I stedet er det oplevelse, nydelse og forbrug, der fokuseres på. Den individuelle frisætning, som faktisk er mulig, er med den værdi-tomme teknisk-økonomiske rationalitet blevet reduceret til en materiel selvrealisering, hvor erhvervslivet kontinuerligt producerer og forstærker materielle drømme og længsler. Det betyder, at det sårbare selv labiliseres, hvad mange prøver at modvirke ved at søge en autentisk kerne-identitet. I 90'erne er østens religiøse mystik og alternative holistiske menneskesyn, en tydelig modbevægelse mod andre orienteringspunkter end den teknisk-økonomiske rationalitet. Samlet betyder labiliseringen af selvet og den teknisk-økonomiske rationalitets hegemoni, at identitetsdannelsen i stigende omfang foregår fra forbrugs- og medieverden, særlig fra og med 1980'erne, hvor nyliberalistiske ideer vinder stor opbakning, og markedet udnytter sit potentiale for at være trend-sætter i livsstil- eller imageopbygning.

I forbrugssamfundets massive udbud af identitetssignerende varer, rummer den menneskelige identitet mange modstridende erfaringer, hvilket betyder, at *ambivalens* er et udbredt fænomen i dagligdagen altid igangværende identitetsarbejde. Det er blevet normalt at have modsatrettede følelser. Det er en almindelig oplevelse for den enkelte at omgås ambivalente situationer.

Miljøproblematikken skaber nye ambivalente situationer, som den enkelte helst vil undgå, men modsat er ambivalente situationer blevet almindelige, og det kan betyde, at den enkelte i det kontinuerligt pågående identitetsar-

bejde, i nogle situationer kan eller vil relatere sig til miljøproblematikken, som et meningsgivende 'hele'. Individet kan bruge miljøproblematikken i identitetsopbygningen, men hovedtendensen vil sandsynligvis være at mange – stik modsat – foretrækker en form for materiel selvrealisering, da forbrug er etableret som det "normale" eller "sund fornuft" i det modernes kosmologi. Det er blevet en selvbekræftende norm, som der ikke stilles spørgsmålstejn ved, da hverdagens motiver og indhold kun sjældent bevidstgøres. I nogle hverdagssituationer, hvor den enkelte magter at overkomme ambivalenser, kan miljøproblematikken bruges til meningsopbyggende formål, som et led i selvforståelsen, samtidig med at det i andre dagligdags-situationer ikke gør det.

Da den enkeltes identitet og selvopfattelse er tæt relateret til socio-kulturelle forhandlinger af dominerende virkelighedsforståelser, betyder det, at forholdet til miljøproblematikken vil være afhængig af, hvordan den forhandles på plads i de pågældende kulturelle fællesskaber, der, som en vigtig og usynlig størrelse, omfatter markedet og medier.

Miljøproblematikken vil blive italesat i forhold til et fællesskabs dominerende virkelighedsopfattelser, og udfaldet af denne forhandling vil få stor indflydelse på den enkeltes adfærd i forhold til miljøproblematikken.

Efter at have skitseret den teknisk-økonomiske udviklings betydning for identitetsarbejdet, vil jeg nu fokusere mere på hvordan den enkelte kan tilegne sig ny adfærd i dagligdagen, på baggrund af miljøproblematikken. Læringsteoriene vil til sidst blive sat i relation til det ovenfor beskrevne identitetsarbejde i den teknisk-økonomiske rationalitet.

Nu beskrives begrebet "læring".

3.3 Individuel læring

"Læringspsykologi" og "Udviklingspsykologi" er to forskellige specialer, som beskæftiger sig med menneskelige udviklings- og læreprocesser. Læringspsykologi interesserer sig for videns- og fornuftsmæssige forhold og fortæller om, hvordan vi lærer noget, mens udviklingspsykologi interesserer sig for personlighedens udvikling og strukturer; for hvordan man bliver den, man er. Læringspsykologi afgrænser sig typisk fra det følelsesmæssige, og udviklingspsykologi interesserer sig sjældent for tilegnelse af konkret viden, færdigheder og kompetence.

Der mangler en sammentænkning af de to specialer, der afspejler det gamle skel mellem følelse og fornuft. I det følgende vil teoretikere, som har forsøgt at bygge bro, blive inddraget. En sammentænkning af de to specialer vil måske give en bedre forståelse af, hvordan det enkelte individ tilegner sig ny daglig adfærd.

Furth; sammentænkning af det affektive og kognitive

Den amerikanske psykolog Furth (1987) har forsøgt at sammentænke det klassiske skel mellem det affektive og det kognitive. På den ene side trækker Furth på Piaget's teori om den kognitive udvikling, og på den anden side på Freud's teori om personlighedsudvikling. Freud prøver at forstå de mindre bevidste og mindre kontrollerede sider af menneskelige handlinger. Forholdet mellem udvikling og følelser er nøglepunktet i hans teori, mens Piaget er mere fokuseret på sammenhængen mellem udvikling og erkendelse.

Furth finder et fælles sammenkædningspunkt mellem Freud og Piaget i deres indplacering af "symbolfunktionen", dvs. evnen til at håndtere forhold, som ikke er fysisk tilstede. Det er en evne, som barnet begynder at udvikle i 2 års alderen ud fra sine erfaringer.

For at kunne danne symboler skal man kunne danne objekter. Objekter er 'indre billeder' – en psykologisk repræsentation, der dannes i individet af oplevelser med personer eller genstande.

Ud fra objekt-dannelsen kan der efterfølgende ske en symboldannelse, der kommer til udtryk i fantasier, drømme, efterligninger eller leg. Piaget mener, at denne udvikling er lystbetonet, og dermed kan den relateres til det grundlæggende lystprincip eller livs-/erosdrift hos Freud. I de første år er der i følge begge sammenfald mellem de første kognitive strukturer og den basale livsudfoldelse, mellem lyst og læring.

Symbolfunktionen udvikles mellem 2 og 6 års alderen, og der bliver i stigende grad tale om, hvad vi normalt forstår ved tænkning. I samme periode gennemgår barnet den følelsesmæssige og samspilmæssige proces, som Freud beskriver som det ødipale drama, hvilket resulterer i tre personlighedsinstanser; det'et (id), jeg'et (ego) og overjeg'et (superego). I Furths forståelse har det karakter af en fortsat stabilisering af indre forestillinger og fantasier.

Disse ny erhvervede evner kommer i første omgang til udtryk i form af uhæmmet ønsketænkning, men efterhånden undertrykkes de - i Freuds model - i "realitetsprincippet", som fortrænger de forbudte og umulige ønsker til det ubevidste.

I 2 - 6 års alderen følges det følelses- og fornøftsmæssige i den gradvise udvikling. Symbol-dannelsen er bærer af både ønsketænkning og de interpersonelle relationer, og det fører frem til - ved syv års alderen - at der udvikles et relativt stabilt og selvstændigt kognitivt beredskab, der muliggør den organiserede tilegnelse af viden og færdigheder. Barnet har skabt mening med sig selv som person i forhold til den nære verden, det lever i. Der er begyndt en egentlig identitetsdannelse (Furth, 1987, s.32ff).

Det væsentlige er her ifølge både Piaget og Freud, at følelser og erkendelse er noget, som er kædet sammen fra fødslen, men som i 6 - 7 års alderen bliver delvist selvstændiggjort. Det er dog stadig to sider af samme sag, to aspekter der indgår i enhver læring og enhver handling.

For Piaget er erkendelse en betegnelse for den indre koordination, der finder sted mellem individet og omgivelserne. Han har været kritiseret for at erkendelsesbegrebet er relateret til matematisk-logiske strukturer, men begrebsmæssigt forholder det sig nærmest omvendt (Illeris, 1999, s.27). Erkendelse er ifølge Piaget grundlæggende handlingsorienteret og af strukturerende karakter. Piaget opretholder i sin forståelse en skelnen mellem erkendelse og handling; erkendelse omfatter ikke dynamiske eller motivationelle kræfter.

Erkendelsens udvikling forløber ifølge Piaget gennem adaptation.

Erkendelse sker gennem adaptation. Det er en ligevægtsproces mellem individet og omgivelserne. Dette omfatter to komplementære processtyper: assimilation og akkommodation.

Assimilation: er en integration af relevante forhold fra omgivelserne, i de erkendelsesskemaer, der er udviklet gennem tidligere erfaringer. Impulser tilpasses og indpasses individets forudsætninger.

Akkommodation: er en rekonstruktion af skemaerne, så de tilpasses forhold i omgivelserne, som ikke umiddelbart kan indgå i de allerede udviklede skemaer.

Assimilation er tilføjende læring og akkommodation er overskridende læring.

For Furth er assimilation den aktive og konstruktive proces, hvorved individuelle erkendelsesskemaer opbygges. Assimilationsskemaer er instrumenter for assimilation og intet andet. Akkommodation er heroverfor reaktiv, og har for individet en negativ karakter. Akkommodation forudsætter modstande

eller forhindringer i omgivelserne, der medfører en rekonstruktion af skemaerne, således at ligevægten genoprettes (Furth, 1987, s.67).

Piaget ser også assimilation som den aktive og konstruktive proces, mens akkommodation har en negativ karakter. Her sammenstiller Furth Piaget med Freuds begreb om basal livs- eller erosdrift, de har begge en antagelse om en medfødt biologisk drift for livsudfoldelse. Freuds dødsdrift opfatter Furth som en restriktiv side af assimilation, og livs- eller erosdriften som en konstruktiv form for assimilation. Al erkendelse foregår ifølge Furth som en vekselvirkning mellem disse to former for assimilation. Akkommodation forstås som en tilpasningsproces, der er nødvendig når assimilationen møder modstand i omverdenen. Akkommodation er til gengæld nødvendig for udvikling, idet det er rekonstruktion af skemaerne, som giver store udviklings- eller lærespring, men det indgår ikke i selve erkendelsesopbygningen i de assimilative skemaer.

Det generelle mønster for læring og udvikling udover 6 års alderen beskrives, som en biologisk funderet livsudfoldelsesdrift og forløber typisk gennem; assimilativ ekspansion mod omgivelserne, forstyrrelse fra forhold i omgivelserne, som medfører akkomodativ afbalancering, dernæst assimilativ konservation, ny assimilativ ekspansion osv. Dette gælder også det affektive område, selvom det følelsesmæssige ikke er et område Piaget har beskæftiget sig meget med. Piaget mener, at både det kognitive og følelsesmæssige udvikles gennem adaptation, men med den store forskel at det affektive er driftsbetonet, og at det genererer den nødvendige energi til ligevægtsprocesserne. Fornuft og følelser er i lærings- og udviklingsprocesserne to sider af samme sag (Furth, 1987, s.93ff).

Illeris (1995, 55f) kritiserer imidlertid Furth for hans brug af Freuds teori, særlig brugen af dødsdriften finder han ikke overbevisende. Furth kunne ved at have knyttet an til et tidligere stadie i Freuds teori have koblet både assimilation og akkommodation til selvopholdelsesdriften – altså livsdriften, hvor de nok nærmere hører hjemme (Andkjær Olsen & Køppe, 1981, s.341).

Illeris påpeger videre at Furth kunne have medtaget nogle af Freuds energi-betragtninger i forbindelse med Piagets begreber. De akkomodative læringsforløb er for individet belastende forløb, præget af uro, forbavselse og overraskelser og kræver et psykisk overskud. Modstand fra omgivelserne, som medfører en rekonstruktion af eksisterende kognitive strukturer, kræver en betydelig mængde psykisk energi eller "overskud", hvorimod de assimilative processer, som drejer sig om indarbejdelse af impulser i allerede eksisterende skemaer, ikke opleves som så energikrævende. En akkommodation kan have karakter af en overvindelse, den kræver så meget psykisk energi, at individet kan fristes til at overkomme situationen med en mindre krævende assimilation, der så bliver fordrejet.

Tilegnelse af nye hverdagspraksisser, på baggrund af miljøproblematikken, må betegnes som belastende forløb, som vil være præget af usikkerhed og uro. Derfor må det forventes, at ændrede individuelle og kollektive handlinger vil kræve akkomodative udviklings- og læringsforløb, fordrende et betydeligt psykisk overskud.

Kolb's læringsteori

Furth's og Piaget's teorier mangler flere vigtige aspekter; bl.a. er det affektive område underbelyst. Modsætninger og indre modstand er heller ikke i tilstrækkelig grad inddraget. David Kolb, amerikansk psykolog, har udviklet en teori om erfaringslæring (experiential learning), som bygger videre på Piagets teori, og han får i højere grad inddraget det affektive område (Kolb, 1984, s.71).

Kolb's teori bygger primært på Piaget, John Dewey og Kurt Lewin. Kolbs sammenstilling og brug af de tre teoretikere kan diskuteres, men omvendt kan Kolb's arbejde ses som en afgørende overskridelse af traditionel kognitiv læringsteori.

Ud fra sine inspirationskilder når Kolb frem til følgende definition af læring:

Læring er den proces, hvorved erkendelse udvikles gennem omdannelse af oplevelse.

Kolb's læringsteori er illustreret i figur 1. Kolb fremhæver i sin definition, at det er den adaptative proces, der er vigtig, at erkendelse er en omdannelsesproces, der fortsat udvikles og genudvikles, og at læring omdanner oplevelse i både subjektiv og objektiv forstand. For at forstå læring må vi forstå erkendelse.

I figur 1 beskriver den lodrette akse dialektikken mellem abstrakt/konkret. Det drejer sig om "begribelse", og udspænder sig mellem den umiddelbare opfattelse og den reflekterede abstrakte forståelse. Det er to forskellige og modstillede måder at begribe, enten ved at bygge på begrebsmæssig fortolkning og symbolsk repræsentation – forståelse – eller gennem fornemmede kvaliteter ved umiddelbar opfattelse - oplevelse.

Den vandrette akse, aktiv/reflekterende dialektik, drejer sig om "omdannelse" – den anden dimension i Kolbs læringsdefinition - og den er udspændt mellem ekspansion og meningstilskrivelse. Meningstilskrivelse er en indre refleksion, og ekspansion er modsat en aktiv udadrettet manipulation af den ydre verden.

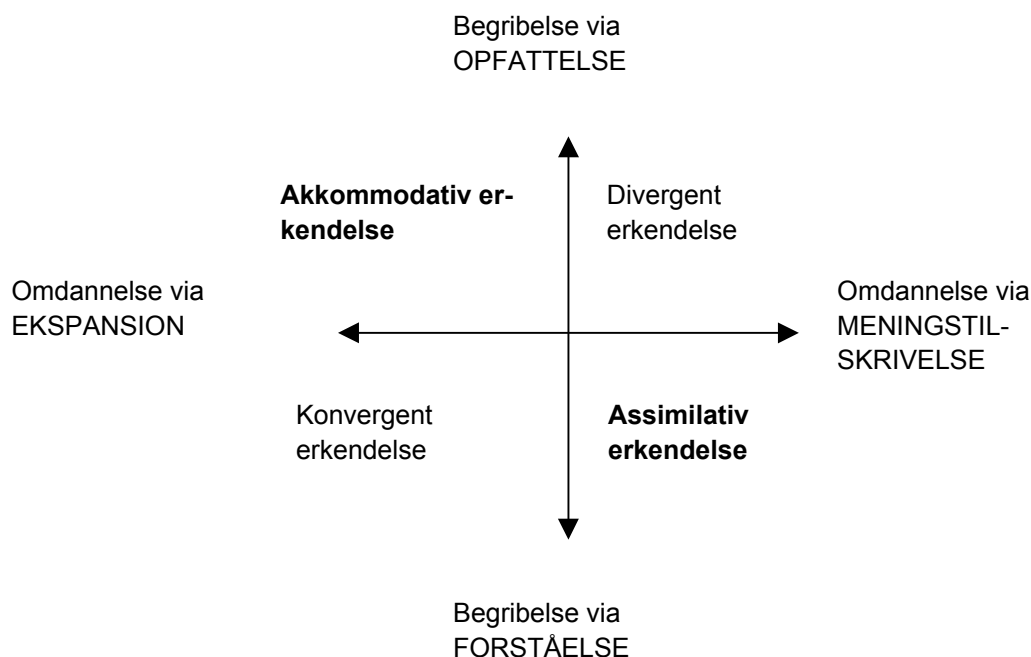
Disse to akser er indbyrdes modstillede adaptive orienteringer. Læreprocessers strukturelle basis ligger i transaktioner mellem disse fire grundlæggende adaptive orienteringer, og den måde de adaptative dialektiker løses på.

I figuren ses de fire elementære former for erkendelse. Kolb (1981) har udviklet dette teoretiske udgangspunkt ud fra en undersøgelse omfattende 2000 personer fra 18 til 60 år, og finder følgende karakteristika af fire grundlæggende læringsformer eller -stile:

Assimilativ læring: De dominerende læringsevner omfatter 'abstrakt begrebsliggørelse' og 'refleksiv meningstilskrivelse'. Den dominerende læringsevne vil have en tendens til at være 'induktive forklaringer', og mennesker, som særlig påvirkes af assimilativ læring, vil ifølge Kolb tendentielt søge arbejde med et indhold centreret om abstrakt begrebsliggørelse og indre refleksion f.eks. indenfor forskning og teoretisk videnskab.

Akkomodativ læring: Denne læringsforms metoder er præget af 'aktive eksperimenter', 'handlen' og 'konkrete erfaringer'. Mennesker præget af denne orientering, har deres styrke i at 'udføre' opgaver og gennemføre planer. Analytiske evner er ikke denne kategoris styrke. Handling præger kategorien. Mennesker med overvejende akkomodative læringsstile prøver sig frem, ved konkret handlen, og de har typisk forholdsvis let ved at omgås andre mennesker.

Divergent læring: 'Konkret opfattelse og 'refleksiv meningstilskrivelse' er dominerende læringsevner. Styrken i divergent læring er 'kreativitet' og at man har en tendens til at tillægge forskellige 'meninger' og 'værdier' stor vægt. Værdiers forskellighed og pluralitet accepteres af mennesker præget af denne type læringsevner. Et divergent læringsudgangspunkt vil ofte se en konkret situation fra mange perspektiver. En sådan læringsorientering vil ofte være præget af fantasi, følelser og kreativitet. Giddens har tidligere peget på, at kreativitet er en evne til at tænke og handle innovativt i forhold til allerede etablerede handlinger. Typisk vil projektarbejde lægge op til divergent erkendelse.

Figur 1, (Kolb, 1984, s.42)

Konvergent læring: Konvergent læring er domineret af evner til 'abstrakt begrebsliggørelse' og 'aktive eksperimenter'. Konvergent læring præger det dominerende naturvidenskabelige paradigme, bestående af 'kategorisering' og 'kontrollerede forsøg'. Den dominerende metode er hypotetisk-deduktiv.

Denne tilgangs styrke er 'konkret problemløsning', 'beslutningstagen' og 'praktisk anvendelse af ideer'. Mennesker med en dominerende konvergent tilgang foretrækker som regel at arbejde med tekniske opgaver og problemer fremfor sociale, mellemmenneskelige og kulturelle arbejdsopgaver. Traditionel oplysning, information, er en typisk formidlingsform i konvergent læring.

Ovenstående kategorisering skal ikke forstås sådan at det enkelte individ kun tilhører én kategori, men sådan at hver enkelt individ vil have en tendens til at være domineret af én af læringsformerne.

Kolb går videre med sin model, og indplacerer forskellige faggrupper og videnskaber specifikt i modellen. Så vidt vil jeg ikke gå, men i stedet fastslå at ovenstående peger på, at vi alle sammen har forskellige evner og præferencer når det gælder læring.

Kolbs teori peger på at tilegnelse af en ændret adfærd i dagligdagen primært vil kunne betegnes som akkomodativ læring, da holdningsændringer og tillæring af nye handlinger kræver væsentlige rekonstruktioner. Denne type læring er præget af "umiddelbar opfattelse" og "handling", dvs. at man ifølge Furth ikke primært tænker sig til en anden praksis, men *handler* sig frem til en ændret adfærd. Det vil i min fortolkning også gælde ændringer af den enkeltes hverdag på baggrund af miljøproblematikken.

Kolb opstiller en udvidet definition af læringsbegrebet:

Læring er den proces, hvorved erkendelse udvikles gennem omdannelse af det oplevede. Erkendelse omfatter to dele; "begrivelse" og "omdannelse" af det oplevede. Disse to dele indeholder dialektisk modsatrettede former for erkendelse, og det betyder at der findes fire elementære former for erkendelse. (Kolb, 1984, s.58.)

De to dimensioner - begribelse og omdannelse - svarer delvist til Piagets to komplementære aspekter af tænkning; det figurative og det operative aspekt.

Hos C.C. Jung findes i hans beskrivelser af personlighedstyper, en lignende terminologi for omdannelsesdimensionen; han bruger termen "intro-

version" svarende til "meningstilskrivelse" og "extrovertion" parallel til "ekspansion". En person med et introvert standpunkt sætter, i Jung's forståelse, selvet og subjektive psykologiske processer, over objekter og objektive processer, det har sekundær betydning. Og omvendt for en person med et extrovert udgangspunkt, hvor det subjektive primært får en sekundær betydning. Epistemologisk finder Jung at konstruktivister og nominalister typisk vil forklare verden ud fra et introvert standpunkt og realister vil forklare virkeligheden ud fra et extrovert (Jung, 1994).

Med Kolbs model får den divergente tænkning sin egen plads, med dens orientering mod pluralitet i forståelser og løsninger.

De fire erkendelsesformer ser Illeris (1995, s. 89) som vigtige, dog mener han ikke, at de skal sidestilles, da han fastholder Piagets teori om adaptativ ligevægt, bestående af assimilative og akkommodative processer. Illeris mener, at man fortsat grundlæggende må skelne mellem assimilation og akkommodation – med den vigtige tilføjelse - at de kan gå i retning af det divergente eller det konvergente.

Kognitive strukturer og affektive mønstre

Nu vender jeg, efter at have beskrevet erkendelsesudvikling, som foregår via adaptation, tilbage til det affektives og det kognitives delvise selvstændiggørelse ved 6 – 7 års alderen, for at beskrive hvordan de siden hen virker sammen.

Piaget har haft forskellige bud på denne problematik, fra at alle skemaer er affektive og kognitive på én gang, til at affektivitet ligger udenfor de kognitive strukturer. Piaget har på et tidligt tidspunkt påpeget, at der findes affektive skemaer, præget af fortsat adaptation, og at de er præget af forholdsvis stabile måder at føle og reagere på. De har en anden karakter end de kognitive skemaer, der karakteriseres som strukturer.

Indenfor den tyske "Kritiske psykologi" tales også om forholdsvis stabile måder at føle og reagere på. I det følelsesmæssige område tales om gradvise overgange, som dog følger et vist mønster. På samme måde som gælder for de kognitive strukturer, udvikles bestemte *følelsesmæssige* mønstre (Holzkamp-Osterkamp, 1979, s.241). Holzkamp-Osterkamp mener, at emotionelle vurderinger kun bliver tydelige ved 'forstyrrelser' af de tilvante og automatiserede handlesekvenser, ved nye situationer og ved trusler mod handleevnen. Altså i situationer hvor individet omorienterer sine relationer til omverdenen.

Omsat til Freuds og Piagets terminologi vil dette betyde, at følelser er mere eller mindre ubevidste ved assimilative processer, og kun træder bevidst frem ved akkommodative processer.

Tilegnelse af ny adfærd på baggrund af miljøproblematikken må derfor forventes at kræve akkomodativ erkendelse, som 'overrunder' stærke følelsesmæssige mønstre.

Sammenfattende mener Illeris (1999, s.59f), at ved kognitive processer udvikles de erkendelsesmæssige strukturer og skemaer, mens affektive erfaringer udvikler følelsesmæssige mønstre af forholdsvis stabil karakter. Både de kognitive strukturer og de affektive mønstre ændres og udvikles gennem et samspil af assimilative, dvs. tilføjende og konsoliderende processer, og akkommodative, dvs. overskridende og omstrukturierende processer. Ved assimilation fungerer det følelsesmæssige typisk ubevidst, og det bevidstgøres ved akkommodation. Det kognitive og affektive udvikles ud fra en fælles helhed, og fungerer i et nært samspil.

Den følelsesmæssige side af læring og udvikling vil altid præge resultatet. Ifølge freudiansk terminologi kan man sige at den kognitive læring altid er affektivt "besat", der vil altid være knyttet følelsesmæssige prægninger til den erkendelse, der udvikles. Des stærkere følelser der har gjort sig gældende i udviklings- eller læringsituationen, des stærkere vil den følelsesmæssige "besættelse" være. Man kan jævnføre de følelser der er relateret til den ødipale periode, som følger individet resten af livet.

Følelser påvirkes modsat også af erkendelse, men da de følelsesmæssige mønstre har en anden og mindre fast karakter end de kognitive strukturer, bliver samspillet af en anden karakter. De følelsesmæssige træk "besættes" ikke af en bestemt forståelse. Det forholdsvis stabile i de affektive mønstre betyder, at de forskyder sig gradvist gennem processer af assimilativ karakter under påvirkning af impulser fra det stadige samspil med omgivelserne, som hele tiden fører til assimilativ opbygning af ny erkendelse.

Voldsomme kognitive akkommodationer kan medføre stærke akkommodationer i de følelsesmæssige mønstre. Radikale ændringer i ens forståelse af bestemte forhold kan medføre radikale forskydninger i de følelsesmæssige mønstre, ikke som en besættelse men snarere en toning. Det kan foregå gennem refleksion eller metalæring.

Refleksion betegner en særlig form for akkommodation uden en direkte sammenhæng med impulser fra omgivelserne. Det er en tidsforskudt akkommodation, og refleksion kræver i endnu højere grad end andre former for akkommodation psykisk energi.

Tilegnelse af ny adfærd på baggrund af miljøproblematikken vil ofte finde sted via refleksivitet, som er af enten primært konvergent, entydig, eller primært divergent, flertydig, akkomodativ karakter.

Metalæring er en overskridelse af tidligere udviklede forståelser og deres præmisser, der fører frem til en helhedsforståelse på et overordnet plan. Forudsætningen for metalæring er en uafviselig oplevelse af modsætninger eller udfordringer, som kun kan klares ved en sådan overskridelse (Illeris, 1995, s.40f). Et eksempel er det holdningsskred som fulgte Tjernobyk-katastrofen i 1986. Metalæring kan, i tilfælde hvor det psykiske overskud ikke eksisterer, modsat føre til fortrængning, opbygning af forsvar osv.

Næste afsnit handler om hvor den psykiske energi kommer fra til at overkomme sådanne processer.

Modstandspotentialet

Illeris (1981, s.63ff) peger på, at begrænsninger i livsudfoldelsen er et eksistentielt vilkår. Når et barn møder modstand, der begrænser dets livsudfoldelse, reagerer det med en form for modstand, der manifesterer sig som vrede, raseri eller aggression. Potentialet for livsudfoldelse indeholder også "potentialet til modstand", mod forhold der begrænser den enkeltes livsudfoldelse. Dette potentiale kan også føre til angst, afmagt eller underkastelse i en negativ udgave.

Fra 2 - 6 års alderen sker der parallelt med adskillelsen af det kognitive og det affektive, også en relativ selvstændiggørelse af hhv. livsudfoldelses- og modstandspotentialet. Modstandspotentialet ses som biologisk indlejret i mennesket, som en del af dets potentiale til at klare sig i arternes kamp for overlevelse. Dette ligger på linie med Furths understregning af det kognitive og det affektives biologiske forankring.

De læreprocesser, som henter energi fra modstandspotentialet, vil overvejende være af akkomodativ karakter og stærkt følelsesbesatte. Der er i den forbindelse tale om væsentlige overvindelser, og det vil typisk betyde reorganiseringer af både kognitive strukturer og affektive mønstre.

Akkommodationer akkumuleret af modstandspotentialet har en anden karakter end andre tilsyneladende fornuftige og afbalancerede akkommodationer, som Piaget oftest refererer til. Man kan derfor skelne mellem konstruktiv og restriktiv akkommodation. Ved restriktiv akkommodation opleves modstanden som uovervindelig, og rekonstruktioner kommer til at dreje sig om opbygning eller forstærkning af forsvar, om fortrængning, fremmedgørelse eller udvikling af fordomme. Og modsat med konstruktiv akkommodation, hvor modstanden overvindes og medfører rekonstruktioner, som bidrager til mere omfattende erkendelses- og handlemuligheder.

I det moderne samfund ændres livsbetingelserne hurtigt, og offensive og defensive akkommodationer er i voksende omfang nødvendige overlevelsesbetingelser i hverdagens omskiftelighed.

I praksis kan det være svært at skelne mellem potentialet til lyst- eller livsudfoldelse og potentialet til modstand. Der er måske snarere tale om to sider af det samme overlevelsespotentiale, som svarer til Freuds polarisering mellem lyst- og realitetsprincippet.

Det motivationelle grundlag for læring og udvikling ligger i dette dobbelte potentiale: enhver læring kræver psykisk energi, og den kan enten hentes i trangen til livsudfoldelse, i trangen til modstand, eller en kombination af begge dele, og de kan i sidste ende føres tilbage til menneskets artsspecifikke grundlag om at gøre sig gældende i den biologiske kamp for overlevelse. Som hovedregel indløses livsudfoldelsespotentialet i princippet alene gennem assimilative processer, og modstandspotentialet er forbundet med akkommodation (Illeris, 1999, s.68).

Modstandspotentialet er ikke placeret i de kognitive eller affektive strukturer, men på det motivationelle plan, som ikke er nærmere bearbejdet i Piagets teorier, og som hos Freud er relateret til det mellem menneskelige i det nære miljø. Det er omverdensforhold som aktiverer modstandspotentialet, samtidig med at dets positive aktivering er afhængigt af den feedback, den enkelte får fra sine omgivelser.

For i højere grad at medtænke de sociale og samfundsmæssige forhold – hvorfra modstandspotentialet ifølge Freud udspringer, vil jeg nu inddrage den tyske socialpsykolog Thomas Leithäuser, og kort beskrive hans teori om hverdagsbevidsthed i det moderne samfund.

Resten af kapitlet vil fokusere mere på "social læring". Jeg vil først indkredse, hvordan fortrængninger og forsvarsmekanismer iværksættes i hverdagslivet. 'Det motivationelle' eller psykodynamiske – som ikke er blevet inddraget videre inden for læringspsykologien – skal vise sig at være central for læringsresultaters og forandringsprocessers brugbar- og holdbarhed.

Leithäuser og hverdagsbevidsthed

Hos Leithäuser er det centrale de menneskelige bevidsthedsformer, netop fordi den produktive sfære er dominerende og andre sider af tilværelsen i stigende omfang indordnes den teknisk-økonomiske rationalitet (Cederstrøm m.fl., 1989, s.39ff).

Hverdagslivet består af en lang række situationer med hver sin mening; man er forælder, forbruger, beboer etc. Den bagved liggende rationalitet er ikke umiddelbart synlig. Det, som holder sammen på det hele, er tidsstrukturen. Flere og flere aspekter af tilværelsen indordnes den kronologiske tidsregning. Den historiske bevidsthed om familie, lokalområde etc. bliver mindre og mindre.

For at overkomme disse usammenhængende situationer udvikler den enkelte en række rutiner. Det betyder bl.a. at mange behov enten undertrykkes, udskydes eller indordnes. Dette forekommer nok i alle samfund - er måske en forudsætning for samfunds dannelse - men det særlige i dag er, det omfang den indre tvang har, for at det hele kan fungere for den enkelte som samfundsmedlem.

Rutinerne fritager os fra at skulle forholde os åbent og uforbeholdent til alle hverdagens mange situationer. Til gengæld åbner den moderne massekommunikation og forbrugssamfundet for et væld af tolkningsmuligheder og -tilbud, som er ligeså usammenhængende, som de er velegnede til at knytte stærke følelsesladede forbindelser fra hverdagens usammenhængende hændelser, til alle de undertrykte drømme og længsler, og al den angst som medfølger rutinernes selv-undertrykkende virkning.

Den enkelte rutinerer sin hverdagsbevidsthed, som det har rutineret de mere praktiske aspekter af hverdagen. Det sker gennem det Leithäuser kalder *hverdagsbevidsthed*. Den har tildels erstattet den plads, religionen og ideologierne havde tidligere, som struktur på vores hverdag. Hverdagsbe-

vidsthed er, som hverdagen, præget af usammenhængende forståelser, og ifølge Leithäuser en manglende kritisk refleksion, som betyder at man finder sig tilrette med de samfundsmæssige forhold, som findes.

Leithäuser beskriver, hvordan hverdagsbevidstheden udvikles hos den enkelte under nuværende samfundsmæssige forhold. Han bruger begrebet "tema-horisont-skemaer", dvs. kognitive skemaer, som fastholder et bestemt tema indenfor en bestemt horisont, som er afgrænset af en hverdagssituation tilknyttet en bestemt rolle. Det er ved hjælp af disse skemaer, at vi på rutinemæssig måde, pr. automatik kan tolke de situationer, som møder os i hverdagen. De bliver så at sige ikke et bevidst tema. Bevidstheden aflastes gennem en ikke-iagttagelse, en ikke-bemærkelses-handling eller et forsvar, så den daglige gøren og laden kan gennemføres (Leithäuser, 2000, s.194).

Vores dagligdag er struktureret af hverdagsbevidsthed eller "tema-horisont-skemaer". Miljøproblematikken vil støde på sådanne tema-horisont-skemaer, der kan aflaste bevidstheden ved at gøre aspekter af miljøproblematikken til en ikke-iagttagelse, hvilket vil medføre at den enkelte fortsætter med at gøre, som hun altid har gjort, og ikke ændrer adfærd. Det vil kræve et stort psykisk overskud at løfte miljøproblematikken op på et bevidst plan, og via konstruktiv akkommodation, overkomme hverdagsbevidstheden, og skabe nye praksisser i dagligdagen.

Indenfor et bestemt "tema" med en bestemt horisont kan forsvarsmekanismer forekomme på to måder: enten udgrænser forsvaret den pågældende truende hændelse af horisonten, impulsen bortdefineres og kommer slet ikke ind i de psykiske strukturer, eller også diskvalificerer forsvaret hændelsen til en ikke-iagttagelse, en ikke-oplevelse, den fordrejes så den passer ind i de allerede eksisterende strukturer indenfor bevidsthedsfeltet. Den rutinerede sansning sætter sig igennem overfor modsatrettede informationer.

Senere har Leithäuser opgivet begrebet tema-horisont-skemaer til fordel for en mere Freud-orienteret terminologi. Dette betyder at han i stigende omgang har tillagt de driftsmæssige sider betydning:

En række mekanismer, så som at "bagatellisere", "harmonisere", at "gøre sig ufølsom og blind", fastholder hverdagsbevidstheden i en vis bevidstløshed. De sikrer dermed, at alt det, der angår den menneskelige elendighed: undertrykkelse, udbytning, sult og sygdom, kun registreres i beskedne doser. Dermed mildnes de moralske krav overjaget og jeg'et stiller. Jeg'et, som skal overkomme de mange modsigelser, benytter sig af forsvarsmekanismer som "fortrængning" og "for nægtelse. Alle disse instanser og mekanismer virker i hverdagsbevidstheden. (Leithäuser & Volmerg, 1977, s.140).

Rutinerne samler intellektuelle, følelsesmæssige og sociale reaktioner, selvom de er modstridende, op i entydige forsvarsreaktioner. Mekanismerne er bl.a.: "reduktion" - det kender jeg da godt, om noget faktisk ukendt, "harmonisering" - at hæfte sig ved noget uvæsentligt ved modstridende forhold, "forskydning" - det er ikke mit bord, "nivellering" - det er i virkeligheden ikke noget problem, eller på et mere konkret plan "personalisering" og "syndebuksmekanismer". Den rutinerede omgang med hverdagen rummes i "hverdagsbevidstheden", som er blevet begrebet for vores på samme tid højt specialiserede og fuldstændig almene bevidsthed. Hverdagsbevidstheden er plastisk og tilpasningsorienteret, og den er konfliktundvigende (Andersen, 1993, s.24).

Hverdagsbevidsthed er en generaliseret forsvarsmekanisme, med både positive og negative træk; vi ville nok ikke kunne leve uden den i 'forbrugs-samfundets' informationsbombardement. Modsat medfører hverdagsbevidsthed, at vi aktiverer forsvarsmekanismer, når verden bliver for uoverskuelig.

Leithäuser har senere nedtonet de kritiske aspekter af begrebet om hverdagsbevidsthed, og i højere grad også betonet *mulighederne* i senmoderniteten for at overskride hverdagsbevidstheden.

Adfærdændringer på baggrund af miljøproblematikken vil kun kunne komme i stand ved en såkaldt tematisering, en konstruktiv akkommodation der gennembygger hverdagsbevidstheden. En sådan tematisering vil kræve psykisk overskud, i form af overvindelse af rutiner, hverdagsbevidsthed og forsvarsmekanismer i Freuds og Leithäuser's terminologi. Den psykiske energi forudsætter motivation, som er forankret i livsudfoldelses- og modstandspotentialer. Den psykiske energi til at overkomme forsvarsmekanismer m.v. må forventes at være relativt lille, da livsudfoldelsespotentialet, som primært virker ved assimilative processer, vil være tilbøjelig til at tilpasse sig den dominerende samfundsudvikling centreret omkring materielle livsformer og forbrug – det "normale", som ikke omfatter økologiske fødevarer og et mindre ressource-, materiale- og energiforbrug.

Miljøhensyn kan af den enkelte opleves som en modsætning til forbrugssamfundet, hvor man kommer til at stå i en slags opposition til det "normale", og det kan være forbundet med usikkerhed og ubehag i forhold til de sociale omgivelser, hvorfra modstandspotentialet ifølge Freud er placeret. Det må forventes, at mange ikke magter at udnytte modstandspotentialet som afsæt for konstruktiv akkommodation, med mindre at den enkelte oplever, at det er noget (mange) andre kan og gør. Kollektive italesættelser af miljøhensyn som det "normale", er afgørende for den enkeltes adfærd.

Der sker hele tiden ændringer i grundlaget for vores tilværelse i det senmoderne samfund, og det kan medføre at hverdagsbevidsthedens forsvarsmekanismer ikke slår til. Forestillingen om et autonomt og rationelt individ er måske en idealtipe, magthaveres forestilling om det disciplinerede menneske, der undertrykker individuelle og sociale behov. I en omskiftelig verden er selvet blevet mere søgende, ustabilt og altid på vej. Set i dette perspektiv bliver de skemaer, som det enkelte individ opbygger gennem assimilationer, ikke søgt forenet gennem helhedsskabende akkommodative rekonstruktioner. De vil modsat knyttes til foranderlighed, til omvurdering, sammenkobling eller afkobling af forskellige skemaer.

I denne udvikling kan forsvarsmekanismer træde i baggrunden. Der er ikke nogen identitet eller et sammenhængende selv, der skal forsvares. Det gælder først og fremmest om at følge med – stadig personlig udvikling er et vilkår, en tilstand og en målsætning. Dette betyder, at forsvar kan blive erstattet af sårbarhed, en sårbarhed overfor krænkelser og usikkerhed, som miljøproblematikken kan medføre.

I moderniteten, hvor det rationelle selv skulle holde sammen på identiteten ved hjælp af forsvarsmekanismer, ser flere forskere "refleksivitet" som den enkeltes mulighed for at holde sammen på en kontinuerlig strøm af forandringer. Samtidig skal den enkelte sørge for, at refleksiviteten ikke fører ud i relativisme, tomhed og orienteringsusikkerhed (Ziehe, 1998).

Refleksivitet er af akkomodativ karakter, men der skal være assimilative strukturer, som akkommodation kan trække på. Der er dog ikke meget rum for opbygning af assimilative skemaer på det kognitive område, eller til opbygning af stabile mønstre på det affektive område, i en evigt foranderlig verden (Illeris, 1999, s.88f).

Sampilsprocesser og social læring

I dag findes en udbredt forståelse af, at mennesket i en mental forståelse er et socialt væsen. Samspillet med omgivelserne er afgørende for de læreprocesser, man tilegner sig. Mest tydeligt ser man dette ekspliciteret hos socialkonstruktivisternes, hvor forklaringer på menneskers handlinger flyttes til relationernes sfære. En person vil opføre sig forskelligt i forskellige situationer, og det har ikke noget med 'personligheden' at gøre. Personligheden er noget som findes mellem mennesker, ikke inde i mennesker. Social læring er primært forbundet med deltagelse og handlen i praksisfællesskaber, og menings- og identitetsudvikling sker gennem gensidige sociale processer (Burr, 1995, s.25f).

I en sociologisk forståelse, ses socialisation som en tilegnelse af gældende samfundsmæssige normer og strukturer. På dette felt har Frankfurterskolens kritiske teori været central. Adorno, Horkheimer og Marcuse bl.a., beskriver fremmedgørelsens nye former i efterkrigstiden. I næste generation er den mest fremtrædende repræsentant Habermas, der som en modstilling til den tekniske rationalitet, beskriver den kommunikative rationalitet. Af andre nutidige forskere, som har taget afsæt i Frankfurterskolen kan i denne sammenhæng nævnes Ziehe, Leithäuser, Brückner og Becker-Schmidt. Becker-Schmidt, kvindesagsforsker, taler om "ambivalens-tolerance", når vi står overfor konflikter og holder dem ud, og "ambivalens-forsvar", når vi viger tilbage fra konflikterne, og undgår dem. Social læring betyder for hende at erkende ambivalenserne og deres årsag. Disse ambivalenser er måske ved at udvikle sig til et generelt vilkår for alle i forlængelse af, at individet skal forholde sig reflektivt til stadig flere forhold (Ziehe, 1989).

Wildemeersch (1998, s.98-99) taler om social ansvarlighed i forbindelse med social læring. I senmoderniteten, med refleksivitet og individualitet på dagsordenen, står social ansvarlighed meget centralt, hvis det ikke skal ende i selvcentrering og perspektivløshed. Adam Smiths 250 år gamle diskussion er stadig aktuel. Refleksivitet er ikke til at komme udenom, med de grænseløse muligheder vi står overfor. Man skal på samme tid selv vælge identitet og livsforløb. Derfor er læring gennem refleksivitet af central betydning i det senmoderne samfund. Uden en samtidig udvikling af social ansvarlighed kan refleksiviteten føre til en stadig større selvcentrering, da den enkeltes motiver til at ændre adfærd, handler om at læringsindholdet opleves som meningsfuldt for den enkelte (Illeris, 1999, s.107). Spørgsmålet er, om den enkelte kan etablere et alternativt rationale, der rækker udover det teknisk-økonomiske rationales vækst- og forbrugsideologi, som er internaliseret i den enkelte, som en del af identiteten.

Wengers "Social Theory of Learning" fra bogen "Communities of Practice" (1998) er en sammenfattende teori om 'social læring' med parallelitet til socialkonstruktivismen og Wildemeersch.

Wenger mener, at en social teori om læring må omfatte følgende 4 komponenter, der er nødvendige for at karakterisere social deltagelse som en lærings- og erkendelsesproces:

- Praksis: Læring gennem handling. Praksis er en måde, man kan tale om vores fælles historiske og sociale ressourcer, rammer og perspektiver, som kan opretholde gensidigt engagement i vores handlinger.
- Fællesskab: Det er læring som deltagelse. Fællesskab er en måde at tale om hvordan de sociale former - som vores aktiviteter foregår indenfor - er værd at beskæftige sig med, og vores deltagelse kan anerkendes som kompetence.
- Mening: Det er læring som erfaring. Det handler om vores evne til, individuelt som kollektivt, at opleve vores liv og verden som meningsfuld.
- Identitet: Læring som udvikling. Det er en måde at tale om, hvordan læring ændrer og skaber personlige udviklingshistorier indenfor fællesskabet.

Læringens sociale dimension er ifølge Wenger bundet til fællesskab og praksis, som er forudsætninger for skabelse af mening og identitet. De to førstnævnte er forudsætninger for udvikling og erfaringsdannelse. Derfor forudsætter *social* læring handling og deltagelse, der omsættes i erfaring og udvikling. Wenger når altså frem til en parallel konklusion til Furths og Kolbs; at læring forudsætter handling og deltagelse.

Dette bringer mig sluttelig frem til en præsentation af erfaringsbegrebet, der er den mest omfattende form for læring, da erfaring indeholder alle tre læringsdimensioner.

Erfaringsbegrebet

Oskar Negt's erfaringsbegreb lægger vægt på erfaringens dialektiske karakter. For at der skal være tale om erfaring, må der udspringe en ny sandgenstand, der rækker udover den tidligere eksisterende bevidsthed. Henning Salling Olesen (1985, s.136f) har samme opfattelse:

Rigdommen på erfaringer afsætter sig ikke som erfaring, men som modsætningsfyldt bevidsthed. Negts begreb "sociologisk fantasi" - evnen til at fastholde sammenhænge mellem konkret oplevelse og samfundsstrukturen, at forholdene kan ændres - fører til hans erfaringsbegreb, der betegner en produktiv bearbejdningsproces, hvor man bevidst bearbejder sin egen realitet med henblik på at gøre noget ved den.

Det interessante er, at Negts og Olesens erfaringsbegreb inddrager de samfundsmæssige forhold, og ikke kun de individuelle psykologiske strukturer som hos Kolb og tildels Wenger. Negt og Olesen ser erfaringsprocessen, som en dialektik mellem bevidstheden og de samfundsmæssige omgivelser.

Erfaringsbegrebet omfatter det kognitive, det psykodynamiske og den sociale/samfundsmæssige dimension. Illeris (1999, s.115) finder også, at "erfaring" er det centrale samlebegreb for al væsentlig læring. For at kunne tale om erfaringsdannelse, skal læring på en væsentlig måde være helhedsorienteret.

Miljøproblematikken forstås vanskeligt som et samlet hele. Den teknisk-økonomiske rationalitet, har udkrystalliseret sig i en stadig uddifferentiering og sektorisering af samfundet, lige som det har betydet, at den enkeltes hverdag er blevet mere usammenhængende. Den enkelte har svært ved at forbinde dagligdagens mange aktiviteter, der opleves som usammenhængende forskellige roller som forælder, forbruger, lønarbejder etc., hvilket vanskeliggør personlig erfaringsdannelse i forhold en miljømæssigt mere forsvarlig adfærd. Miljøproblematikken medfører ambivalens, da den ikke kan forstås i sin helhed.

Udover at Negts og Olesens erfaringsbegreb spænder over alle tre dimensioner; det kognitive, det psykodynamiske og det sociale/samfundsmæssige, pointerer de at alle tre dimensioner *skal* være af subjektivt væsentlig betydning for den lærende i sammenhængen, for at kunne tale om egentlig eller væsentlig erfaringsdannelse. Det vil i praksis sige at man tilegner sig noget – *erfarer* noget – når det er af væsentlig betydning for én selv, og når man er følelsesmæssigt og motivationelt engageret. Og endelig forudsætter væsentlig erfaringsdannelse at det rækker udover det personlige, dvs. at det vedrører forholdet til sociale omgivelser. Det betyder, at erfaringsdannelse både er en subjektiv og kollektiv proces. Det peger på at væsentlige forandringsprocesser som regel er kollektivt formidlet og socialt medbestemt. Læreprocesser indgår nødvendigvis i en social sammenhæng, og opstår aldrig i isolation. Det hænger i sidste ende samme med at mennesket er et socialt væsen, der næppe kan udvikle sig uden at indgå i en form for socialisation.

Erfaringsbegrebet problematiserer 'den politiske forbruger' – dvs. den enkelte – som i høj grad har været målgruppen for miljøformidling hidtil. Den enkelte vil i sig selv have meget vanskeligt ved at ændre holdninger og handlinger i hverdagen, hvis det forudsætter adfærdændringer som går imod den "normale" socialisation. Dette hænger sammen med den sidste af Negts forudsætninger for at tale om væsentlig erfaringsdannelse. Ifølge Negt må forandringsprocesser nødvendigvis afspejle velkendte samfundsmæssige strukturer. Dvs. at med mindre de foreslåede forskydningsprocesser i mere bæredygtig retning er genkendelige i enten materiel eller social retning, kan det være vanskeligt at forestille sig dem internaliseret i det enkelte individ. Erfaringsbegrebet stiller endvidere indirekte spørgsmålstegn ved enkeltstående miljøkampagner, miljøinformation etc. hvis indholdet stiler mod konvergent (ind)læring, som slet ikke tænker sociale og følelsesmæssige dimen-

sioner ind i lære- eller forandringsprocesserne. Negts erfaringsbegreb bringer igen fokus på assimilativ læring, da denne form for læring foregår inden for et allerede eksisterende paradigme.

3.4 Opsamling

Læring og udvikling er ifølge Piaget, Furth og Freud en biologisk funderet livsudfoldelsesdrift. Man kan ikke lade være med at ville lære.

Piaget peger på, at erkendelse grundlæggende er handlingsorienteret. Erkendelse udvikles gennem adaptation. Adaptation består af ligevægtsprocesser mellem assimilation og akkommodation. Både de kognitive strukturer og de affektive mønstre udvikles gennem adaptation. Det affektive er driftsbetonet og genererer den nødvendige energi til de adaptive ligevægtsprocesser. Piaget fastholder, at fornuft og følelse er to sider af samme sag.

Ændret adfærd vil primært være akkomodative udviklings- og læringsforløb, og de vil hovedsagligt udspringe af modstandspotentialet, som kan medføre konstruktive eller restriktive læringsforløb. Ved akkommodation påvirkes det følelsesmæssige, modsat ved assimilativ læring, hvor det affektive typisk er uberørt. Akkomodativ erkendelse vil ifølge Furth være præget af "umiddelbar begribelse" og "handling". Ændringer af adfærd vil derfor primært finde sted via "handling" og "deltagelse", af enten primært konvergent eller divergent karakter. Måske mest oplagt via divergent læring, da den kan rumme det mangetydige, og det er den læringsform, der minder mest om den enkeltes ambivalente hverdag.

Den enkeltes værdiorienteringer og motiver i dagligdagen italesættes sjældent. Det er inkorporeret i hverdagens tavse viden. Vaner, rutiner, forsvarsmekanismer og fortrængninger fritager os for at skulle forholde os åbent til den tavse viden, i form af hverdagens bombardement af informationer og hændelser. Dagligdagens vaner og rutiner modvirker delvist konstruktiv akkommodation.

Ændret adfærd kan komme i stand via en såkaldt tematisering, en konstruktiv akkommodation, som gennembryder hverdagsbevidstheden.

Refleksivitet i hverdagen er blevet et centralt begreb i den enkeltes identitetsopbygning i en omskiftelig verden, og kan i et læringsperspektiv betegnes en særlig form for akkommodation. Det er en tidsforskudt akkommodation, som vil kræve et stort psykisk overskud.

Motivationelle kvalifikationer, som kan generere en konstruktiv akkommodation, har en klar overvægt af psykodynamiske elementer. Det er ikke primært fornuften, men i højere grad det emotionelle, der får mennesker til at ændre adfærd.

Ifølge de nævnte teoretikere er erkendelse eller læring primært handlingsorienteret. Dvs. at man lærer noget nyt ved at prøve det, ved at handle i forskellige praksisfællesskaber. Kolbs fire grundlæggende læringskategorier peger samtidig på, at man også kan lære på andre måder, og at det vil variere fra person til person.

Fagpersoner ansat til at formidle miljøimperativet i central- og lokaladministration, er akademisk uddannede. De vil være tilbøjelige til at tænke akkomodativ læring i konvergent retning, altså primært som teknisk og fagligt entydig erkendelse. De vil se miljøimperativet som et spørgsmål om at formidle korrekt og præcis information uden at indtænke modtagersiden i formidlingsprocessen. De vil ofte ikke have en tilstrækkelig forståelse for ny erkendelse ikke så meget kræver ekspertviden – information - men at det i højere grad er et spørgsmål om at skabe brede meningsgivende socio-kulturelle rammer for handling og netværksdannelse.

Ingeniører og andre naturvidenskabeligt uddannede akademikere vil have en tendens til at forstå assimilation og akkommodation hovedsaglig fra et konvergent perspektiv, mens Kolb med sin model, skaber forståelse for at diver-

gent læring, måske er mere central, når det gælder at få den enkelte til at tilegne sig nye praksisser i dagligdagen. Det er centralt at forstå, at tilegnelse af ny adfærd kan udspringe fra andre erkendelsestyper end det konvergente, som myndigheder og formidlere hidtil har overbetonet.

Miljøhensyn er, eller bliver, endnu et tema i en uoverskuelig verden, med flere og flere forhold, som den enkelte skal forholde sig reflektivt til. Refleksion er psykisk krævende rekonstruktioner i kognitive strukturer og følelsesmæssige mønstre. Man må forvente at refleksioner på baggrund af miljøproblematikken vil give anledning til uro, og let kan føre til opbygning af diverse forsvarsmekanismer, i stedet for at opbygge personlige kompetencer og muligheder til at imødekomme miljøimperativet.

Konstruktive læreprocesser på baggrund af miljøproblematikken vil fordrer akkommodativ erkendelse. Der er stor sandsynlighed for, at sådanne læreprocesser vil være af restriktiv karakter, da forandringsprocesser fordrer radikale reorganiseringer af kognitive strukturer og affektive mønstre. Små eller nemme forandringsprocesser i hverdagen, f.eks. som at slukke lys efter sig, lukke for vandet ved tandbørstning, etc. vil kunne passes ind i allerede eksisterende mønstre. Det vil være ny adfærd baseret på assimilativ læring, og det vil den enkelte foretrække, da det ikke er nær så psykisk belastende.

Hvis ikke den enkelte har den psykiske energi til motivationelt at gennembyrde hverdagsbevidstheden, vil det opleve eller fortolke miljøproblematikken som abstrakt, uoverskuelig og urovækkende i forhold til sin udsatte identitet. Den enkelte vil forsøge at overkomme situationen ved restriktive læringsprocesser, hvor forsvars- eller forskydningsprocesser aktiveres.

Miljøproblematikken kan opleves på to meget forskellige måder; enten som en art uoverkommelig modstand, en restriktiv akkommodation, der fører til udvikling af forsvar og fortrængning, hvor miljøimperativet vil filtreres fra via hverdagens rutiner, vaner og diverse forsvarsmekanismer. Andre, som motivationelt kan overkomme konstruktive akkommodationer, vil være i stand til at ændre hverdagens adfærd, i en langsom omstillingsproces, som vil være meget afhængigt af de nærmeste fællesskaber. Det vil kunne lade sig gøre ved at aktivere modstandspotentialet, som kan medføre konstruktiv akkommodation, i det omfang det kan forbindes med det "normale" i deres omgangskreds og i egen selvforståelse.

Samlet har de teoretiske diskussioner peget på at praktisk deltagelse er en væsentlig form for læring, både når det gælder individuelle som sociale forandringsprocesser. Læringsmodellen s. 61 fastholder imidlertid at læring foregår på mange måder, at der ikke findes ét columbusæg, som entydigt kan lede frem mod en mere bæredygtig levevis. Teoriene peger endvidere på at "motivationelle kvalifikationer"; lærelyst og åbenhed, har en overvægt af psykodynamiske elementer i modsætning til "intellektuelle kvalifikationer" som overvejende indeholder kognitive elementer. Tættest på "motivationelle kvalifikationer" ligger "sociale kvalifikationer", og det betyder at miljøprojekter og -aktiviteter i særlig grad bør appellere til følelser og fælles aktiviteter. Læring har hidtil i for høj grad fokuseret på de kognitive dimensioner.

Kapitlets indledende afsnit om "kulturel identitet" peger på overordnede strukturelle udviklingstendenser som helt grundlæggende påvirker udgangspunktet for individuel som kollektiv læring. En forståelse af kulturelle identiteters opståen nuancerer læringsteoriene. Den teknisk-økonomiske rationalitets selvrealiserings-model; den materielle forbrugermentalitet, er omdrejningspunktet, kernemekanismen, i det modernes kosmologi. Den enkeltes identitet er indlejret i denne vækstideologi, som dermed i væsentlig grad former den enkeltes dagligdag. Individuelle og kollektive normer og værdier afspejler det "normale", det udtalte - og særlig udtalte - værdigrundlag i forbrugssamfundet. Forbrug er etableret som det "normale", det meningsskabende, og det betyder af miljøproblemerne, som delvist gør op med forbrugermentaliteten, vil opleves som en 'anden' kosmologi delvist i modsætning til det "normale". Den her beskrevne læringsmodel vil være indlejret i den overordnede kulturelle meningskabelse. Den vil så at sige være ud-

gangspunktet for den læring som overhovedet kan finde sted. Det betyder i min fortolkning at akkomodativ læring, som er karakteriseret ved radikale rekonstruktioner af erkendelseskemaer, kan opleves som meget ubehagelig da den vil være et brud med "normale" værdier og normer i den enkeltes sociale netværk. Det vil være de færreste, som vil besidde de motivationelle kvalifikationer til at overkomme sådan et opgør med både internaliserede og eksternaliserede meningsskabende normer og værdier – med mindre det kan i talesættes som det "normale" i den sociale omgangskreds.

Individuel og kollektiv læring er derfor tæt forbundet med sociale netværks forhandlinger af miljøimperativets betydning. Samlet betyder det at individuelle og kollektive forandringsprocesser vil være meget kontekstafhængige.

Assimilative læringsprocesser vil i højere grad kunne accepteres i det dominerende paradigme. Et oplagt eksempel er begrebet "bæredygtig udvikling", som på et overordnet niveau er forsøgt indskrevet i vækstideologien – den teknisk-økonomiske rationalitet. Assimilative forandringsprocesser er mindre forskydninger som i højere grad vil møde accept i dagligdagen. Det vil de da de henviser til værdier i den dominerende rationalitet, f.eks. økonomiske bevæggrunde. Betydningen af assimilative læringsprocesser, som ofte vil foregå ubevidst og uden at være italesat, er derfor i min fortolkning delvist overset, og måske en væsentlig form for læring, måske den eneste som *kan* finde sted i den moderne kosmologi.

I den forbindelse har miljømyndigheder og –eksperter ikke i tilstrækkelig grad gjort det klart om de arbejder mod akkomodativ eller assimilativ læring og hvad det har betydet for deres formidlingsform. Typisk har man stilet mod *lokal* konkret erfaringsdannelse og projektdeltagelse, som er typisk for akkomodativ læring. Hvis de havde haft kendskab til de her brugte læringsteorier kunne de have valgt at appellere til læring der primært omfatter assimilativ erkendelse med et divergent perspektiv, og dermed måske have kunnet nå andre bredere befolkningslag.

Negts erfaringsbegreb understreger personlige erfaringers dialektiske karakter, at nye erfaringer bliver til modsætningsfyldt erkendelse. Varig erfaringsdannelse forudsætter helhedsorienteret læring. Det peger, i min fortolkning, igen på at de nærmeste sociale netværk, konteksten, spiller en afgørende rolle for etableringen af både assimilativ og akkomodativ læring. Det sociale netværks "normale" normer og værdier, som man selv er medskabere af, bliver afgørende for hvilke læreprocesser der kan etableres.

I næste kapitel skal teorimodellen afprøves i praksis. Modellen har bl.a. peget på at væsentlige adfærdsændringer ofte vil være akkomodative læringsforløb, hvor læringens to dimensioner er konkret *begribelse* og ekspansiv *omdannelse* – dvs. præget af handling og deltagelse. For at vurdere dette har jeg i empiri-kapitlet valgt at interviewe børnefamilier i et boligområde, hvor beboerne er kendt for at engagere sig i forskellige lokale miljøprojekter som er opstået 'nedefra'. Det andet empiriområde er mere almindeligt og miljøprojekterne er her kommet ind i det lokale bybillede 'oppefra' i forbindelse med et kvarterløftprojekt. Begge steder findes lokale 'forandringsagenter' – Grønne Guider eller Agenda medarbejdere – og teorierne vil også blive holdt op mod deres erfaringer.

Modellens betoning af at et divergent perspektiv på læring bør opprioriteres vil ligeledes blive vurderet, samtidig med at jeg i udgangspunktet vil fastholde at læring vil variere fra person til person. Individuelle lærings- eller erkendelsestilgange vil variere i hele spektret fra akkomodation til assimilation enten i konvergent eller divergent retning, særlig vil jeg være opmærksom på hvordan børnefamilierne oplever den konvergente læringstilgang.

I næste kapitel vil jeg så vidt muligt gå tæt på den enkelte person for at vurdere den teknisk-økonomiske rationalitet betydning for individuelle læring i dagligdagen, og endelig – og ikke mindst – tage stilling til om miljøimperati-

vet 'truer' den enkeltes identitet. Hvordan spiller læring og identitet sammen – har miljøimperativet en identitetsskabende kraft?

Næste kapitel skal vurdere hvilke mekanismer det er som genererer forandrings- eller læringsprocesser enten i akkomodativ eller assimilativ retning, og vurdere hvilken rolle det "normale", og de sociale omgivelser, spiller i forhold til at generere forandringsprocesser i mere bæredygtig retning.

4.0 Empiri

Vi vil gerne have disse ting. Så jeg går ikke ind for et stenalderfund for at passe på miljøet, jeg synes at vi skal prøve at tænke det ind i produktionen. (interview nr.3, s.6)

Før jeg skal redegøre for børnefamiliernes holdninger og handlinger til miljøproblematikken, vil jeg i forlængelse af kapitel 1.1, eksplicite min egen selvforståelse i relation til miljøproblematikken. Jeg vil i nogenlunde kronologisk orden reflektere over forhold i min opvækst og baggrund, som kan have haft betydning for, hvad jeg forstår ved 'miljø', 'miljøproblemer' og den måde jeg i praksis forholder mig til miljøproblematikken.

En selvbiografisk beretning er ikke kun en samtale mellem for- og nutid, det er også et møde mellem erindrede billeder, og senere ny- og genfortolkninger af mening og hensigt i datiden. Datiden, nutiden og fremtid vil kontinuerligt blive nyfortolket alt efter kontekst og omstændigheder på tolknings-tidspunkt.

Min selvbiografi er interessant i denne sammenhæng, da personlige erfaringer og meninger ligger indlejret i en biografisk-konstruktion. Den narrative metodes svaghed er, at biografien ofte bliver mere mekanisk end tilfældet har været. Det individuelle og sociale liv er som regel mere organisk, end erindret. Det sociale livs kontingens udviskes ligeledes, bl.a. fordi vi søger 'den røde tråd', en højere mening med vores liv, i bagklogskabens efterrationalisering. Selvforståelsen skal endvidere gøre det lettere for læseren at forstå den måde jeg efterfølgende tolker og analyserer interviewene.

4.1 Selvforståelse

Jeg er født i 1961. Noget af det første jeg husker er fra jeg var 4 – 5 år gammel. Vi boede i en 2. værelses stuelejlighed, hvor der lige udenfor på gaden, hver lørdag holdt et VW-rugbrød fra Skandinavisk Tobakskompani, med en kæmpe cigaret på taget, i hele bilens længde. Biler, særlig Teknolegetøjsbiler, var min store interesse. Dengang havde min far en dueblå Ford Taunus stationcar på papegøje-nummerplader. Jeg havde, som min lillebror, fuldstændig overtaget min fars interesse for biler. Ikke mange år senere kunne jeg *alle*, de biler vi mødte udenad, lige som min bror og sikkert mange andre jævnaldrende drenge. Bilen havde, og har, en fantastisk fascinationskraft. Den materialiserer den teknisk-økonomiske rationalitets skaber-evne, og opløfter den enkelte til en nærmest guddommelig position med rattet mellem hænderne. Bilen forlener den enkelte med en stor følelse af kontrol og styrke. Dengang på en mere ren og ukompliceret måde end i dag.

Omkring 1968 flyttede vi længere ud på Amager til en splinterny 3. værelses lejlighed i et nyt Lejerbo boligkompleks. Min mor var hjemmegående indtil jeg var 13 eller 14 år. Min far var murer, men måtte opgive erhvervet på grund af rygproblemer, da var jeg ca. 8 – 10 år. Siden havde han arbejde som varmemester, indtil sin tidlige død i 1989.

På Gyldenrisvej var der ikke meget natur omkring os, selv den obligatoriske sandkasse var lavet af beton og sten, som hele byggeriet i øvrigt. Der var mange legekammerater, og vi fandt hurtigt mindre flisebelagte områder og p-pladser, hvor vi kunne spille fodbold, indtil vi blev gennet væk. Mange steder ville de voksne ikke have, at vi spillede, fordi bolden kunne ramme en

parkeret bil. Særlig en Austin Morris-ejer var meget ømfindtlig om nyrehvervelsen.

Jeg gik på en skole opført i forbindelse med Urban Planen, langt fra Gyldenrisvej, så jeg var nødt til at tage bussen hver dag. I boligkomplekset på Gyldenrisvej fandtes børnehave og fritidsklub, men der skulle jeg heldigvis ikke gå, da min mor gik hjemme.

Når jeg ikke gik i skole eller spillede fodbold hjemme, så gik jeg til fodbold i den lokale 'storklub' Fremad Amager. Jeg spillede på et hold som trænede og spillede kamp 3 - 4 gange om ugen. Jeg var ikke særlig glad for den rå hakkeorden drengene imellem, men jeg havde ikke rigtig prøvet andet. Jeg gik aldrig til spejder, var ikke særlig interesseret i dyr eller natur, men var måske heller aldrig blevet introduceret til det. Jeg spillede fodbold, og når det var hjemme, var det helt fint.

Jeg husker ikke, at mine forældre var særlig interesseret i natur eller forureningsproblemer. Jeg tror aldrig, at de talte om det. De var ikke engageret i NOAH eller andre politiske græsrodder, jeg tror ikke, at de kendte noget til det. De var helt almindelige, ligesom de andre forældre i byggeriet. De læste "Ekstra Bladet" og "Se og Hør", lyttede til "Giro 413" hver søndag og så *helt sikkert* Otto Leisner på TV hver eneste lørdag aften. Ligesom de andre familier i blokken, som de talte med. De fleste havde fået råd til fjernsyn, og næsten alle fik efterhånden bil. Da vi blev lidt ældre, fik vi også lov til at se "De Uheldige Helte" på fjernsynet, og det var helt fantastisk: 'high society', smukke damer og dyre biler. Gad vide, hvordan sådanne 'værdier' prægede mine værdiforestillinger in spe? Jeg husker tydeligt Roger Moore's overlegne elegance - og særlig hans Aston Martin DB 7. I dag er det fristende at se Moore og Curtis som eksponenter for en kulturel patriarkalsk drøm, med deres storforbrug af teknologi, biler og smukke kvinder. Det samme fandtes i James Bond-filmene. Desuden var der ofte en ingeniør-lignende mand - som regel i ulastelig kittel - der opfandt forskelligt teknologisk tingeltangel, som redede helten i afgørende situationer.

Vi fik også lov til at se naturudsendelser, og så vidt jeg husker, var der flere i midt-70'erne som fokuserede på truede dyrearter. F.eks. fra Afrikas højland, hvor gorillaer blev drevet tilbage i forbindelse med menneskets skovhugst. Jeg husker også billeder af havfugle hjælpeløst indsmurt i olie. Det var udsendelser som rørte alle, både børn og voksne. *Det var for dårligt!* Min far blev vred og ked af det. Sådanne udsendelser tror jeg har skabt en bred interesse for naturfredning og forureningsbekæmpelse. Udsendelserne var ubetinget på de skadeslidende dyrs side. Dr. Lieberkind, en folkelig naturformidler, havde desuden siden midt-tresserne, fortalt og forklaret om dyrelivet omkring os. Det var på en lidt gammeldags facon, og det var ikke udsendelser som optog mig - ikke hvis jeg kunne høre de andre drenge banke til bolden nede i gården.

I skolen husker jeg ikke at have haft lærere, som fokuserede specielt på natur og forurening, selvom jeg hørte ordet "økologi" i en geografi- eller biologi-time i måske 6. eller 7. klasse. Skolen åbnede i det hele taget nye verdener for mig. Jeg havde ingen problemer med at følge med indtil 7. klasse. Ikke fordi jeg var duksen, jeg lå i midterfeltet, og glædede mig mest til frikvarterenes boldspil. Da jeg i 1975 startede i 1. real, stod alle sanser åbne, og jeg sugede virkelig til mig. Særlig danskundervisningen, med en engageret lærer, ledte mig ind i litteraturens verden. Min mor startede omkring dette tidspunkt med at arbejde på et forlag, og jeg bad hende stadig oftere tage nogle bøger med hjem. Alt muligt, mange krimier, Tranebøger og nogle år senere mere kritiske forfattere som Sjövall & Wahlöö. Jeg havde ikke nogen til at guide mig ind i litteraturens verden, så der var meget skidt og lidt kanel i mellem hvad jeg tilfældigvis fik fat i. Skønlitteraturen blev en fortrolig og afgørende ven i teenage-årene og senere. Litteraturen var min læreplads og et fristed, hvor jeg søgte hen af nysgerrighed og for at opleve andre verdener. Jeg tror, at den nordiske skønlitteratur, har været med til at forme mine værdier og holdninger.

I realen havde jeg en geografilærer, som i sin fritid var dykker. Det syntes jeg var spændende, og da jeg var ca. 15 år stoppede jeg fra én dag til den næste med at spille fodbold, bl.a. fordi nogle bøger havde gjort mig kritisk overfor eliteidræt. I 1978 begyndte jeg i stedet at tage sportsdykkerbeviset og spille undervandsrugby. Flaskedykning måtte jeg hurtigt opgive, da jeg ikke kan trykudligne under 10 m. vand, men undervandsrygby gik jeg meget op i i de følgende 15 - 20 år, uden at jeg dog kan kæde det sammen med naturoplevelser eller miljø.

Efter realen valgte jeg at gå i gymnasium, hvilket mine forældre ikke forstod. Det er en fremmed verden for dem – og for mig skulle det vise sig. Gymnasiet åbnede også nye verdener. Jeg var benovet, og lige ved at være på for dybt vand. Jeg var ikke 'skolet' til den boglige og verbale verden. Sprogfagene, matematik, kemi og fysik, var vanskeligt fordøjelige. Det gik ikke helt let som tidligere, men dansk og samfundsfagene interesserede mig. I 1979 startede jeg i 2.g på matematisk-biologisk linie, og fik en yngre biologilærer, og det blev min 'redning'.

Som led i undervisningen sendte han os i Irma for at se på varedeklarerationer. Irma var på det tidspunkt pioner, hvad pålidelige deklarerationer angik. Vi blev efterfølgende sat til at bestemme de E-numre vi fandt. Vi udførte forskellige forsøg med disse tilsætningsstoffer, og fik at vide hvilke virkninger de havde på dyr og mennesker. Mit 3.g biologi-speciale handlede om tilsætningsstoffer i pålægsvarer. Læreren og undervisningen virkede meget neutral, han gjorde sig store anstrengelser for ikke at vise for mange løftede pegefingre. Han lod os selv komme til de resultater - som han allerede kendte.

De 2 års projektundervisning eller -læring i gymnasiet skabte sandsynligvis en positiv indstilling overfor 'grønne' fødevarer, og en tilsvarende negativ overfor røde kødpølser, penicillinificeret svinekød og overfladebehandlede æbler. Det jeg lærte var, at disse stoffer forekommer i de fleste fødevarer, og at man udvikler allergier, forgiftninger og cancer af nogle af dem.

Jeg tror, at i det omfang de økologiske varer efterhånden er dukket op i starten af 1980'erne – og jeg vil gætte på, at det først var i Irma – så var det svaret på mine indkøbs-frustrationer og -ønsker.

I forlængelse af læringskapitlet kan man tolke 2 års *konkret* projektarbejde med fødevarer-tilsætningsstoffer, som afgørende for min indstilling til 'grønne' fødevarer. Havde undervisningen været mere traditionel katederstyret, centreret om lærebøger og efterfølgende mundtlig klassesdiskussion, er jeg næsten sikker på, at fødevarerproblematikken ikke på samme måde ville have appelleret til mig. I forlængelse af læringsteoretikerne Piaget, Furth og Kolb kan man se, at ny handle-orienteret deduktiv erkendelse er en væsentlig læringsform. Men jeg vil ikke sige, at biologiundervisningen udelukkende er årsagen til min interesse for miljøproblematikken.

I gymnasie-tiden læste jeg flere og flere skønlitterære bøger i fritiden. Alle mulige, men ikke nogen deciderede miljøpolitiske bøger som f.eks. Thorkild Bjørnvigs miljødigte. Den mest interessante forfatter i denne sammenhæng er nok Troels Kløvedal's rejsebeskrivelser, f.eks. *"Kærligheden, kildevandet og det blå ocean"*.

Vi forestillede os at vi ville sejle, sådan som man ser et skib fra luften. Et sejlskib for fulde sejl, på et blått hav. .. Det skulle være et helt åbent skib, fyldt op med mennesker altid, så man lærte kammeratskabet i den form det er bedst, fordi der er noget at være sammen om. Så meget som muligt skulle være fælles. .. Vi var trætte af at blive opdraget til at tro, at socialisme kun er noget med stemmesedler og at gå til møder sammen. Socialisme måtte være noget med fælles børn, tage beslutninger sammen, spise sammen, skændes med hinanden .. Målet var fællesskab indadtil, og når vi sejlede ud til fremmede lande, ville vi rejse med en høj politisk bevidsthed. .. Naturen skal ikke være en hobby. Naturen og dermed også vi er det virkelige! .. Alle de problemer, vi har skabt os i den materialistiske kultur, er dødkedelige. .. Hvis livet bare

handler om at få mad i munden og klare den derudaf, sådan som der står i ethvert partiprogram, ville jeg lægge mig ned og dø af kedsomhed med det samme. Filosofien i det samfund, som jeg er barn af, er så dræbende fantasiløs, at det er mig en gåde, at H.C. Andersen skulle være født i dette land. (Troels Kløvedal, 1978, s.31-32)

Det var i '78 eller '79 at jeg læste den. Ud over at citatet indirekte siger at oplevelser (læring?) i *fællesskab* er den bedste form, beskriver bogen et tilsyneladende stærkt socialt fællesskab ombord på "Nordkaperen", og indeholder en generel samfundskritik, som er samtidig, og stemmer overens med græsroddernes slogans; "Hvad skal væk – Barsebäck!", "Al magt til folket", "Støt Christiania", "Realiser dig selv!" og vice versa. Kløvedal beskriver et helt andet liv, end det jeg har set i mine forældres generation, og som jeg måske er ved at blive en del af som artig gymnasie-elev. Troels beskriver bl.a. den tiltagende forurening han ser på verdenshavene og harcelerer over de multinationale selskabers udnyttelse af jordens store regnskove og den økonomiske udbytning i den 3. verden. Den økonomiske udbytning kædes sammen med det kapitalistiske borgerlige samfund, også i Norden. Bogen slogan-agtige sprog påvirker mig meget på daværende tidspunkt, og sætter samtidig med biologi-undervisningen i 2.g virkelig fokus på miljøproblemerne, både de nære - i fødevarer - og mere globale som f.eks. olieudvinding i Ecuadors jungle.

Jeg tænkte ikke på at melde mig ind i NOAH, OVE eller andre politiske organisationer, men i gymnasiet er det emner, som jeg helt klart sympatiserede med. Som de fleste andre. Det var uden tvivl politisk korrekt. Miljøproblemerne blev en del af et større problemkompleks, som bl.a. handlede om at finde nye måder at leve på. I 1980 flyttede jeg hjemmefra som 18. årig, og da gymnasiet afsluttes i 1982, tager jeg på højskole.

I 1984 startede jeg på Den Frie lærerskole i Ollerup. Det er de frie skolers 5. årige læreruddannelse, hvor metode og indhold i undervisningen, ligesom lærer-ansættelser, i vid udstrækning styredes af eleverne. Jeg var kun 22 år, de andre var 5 –10 år ældre, og de havde været omkring et universitet i 3 – 4 år. Jeg sprang fra, da jeg følte mig umoden i forhold til de andre. I stedet læste jeg til fysioterapeut ved Odense Universitet, mest fordi jeg ikke vidste hvad jeg ellers skulle vælge af uddannelse. På universitetet, i et individualiseret uddannelsesforløb, erfarede jeg at 80'erne var andre tider. Den politiske modtendens til 70'erne græsrods-æra, var slået markant igennem. Individualisme og materiel selvrealisering var blevet en integreret del af det borgerligt ledede danske samfund, med yuppie-generationen som lokomotiv.

Det var mest tydeligt når jeg var hjemme i København, men også i Odense skete der store forandringer. Da TV 2 slog sig ned på Kvægtorvet omkring '86 ændredes gadebillede hurtigt. Det var tydeligt at der kom en helt andet pengestærkt klientel til byen. I løbet af et par år var Benetton, Levi's, Jackpot, HMV, restauranter og eksklusive specialbutikker dominerende i gaden. Odense var pludselig ikke længere 'Danmarks største landsby', på sin lidt søvnige og charmerende måde, men en kopi af København med jazz-spillesteder, foto-kunstmuseum og festivaler, til stor glæde for studerende.

Jeg var uddannet som fysioterapeut i 1988 og rejste tilbage til København, hvor jeg begyndte at arbejde som praktiserende fysioterapeut med speciale i arbejdsmiljø.

På den Frie lærerskole i Ollerup, hvor jeg fortsat kom, slog udviklingen først igennem i 90'erne, hvor skolen blev mere topstyret efter nye management-teorier.

I '89 valgte jeg at gå arbejdsløs, da mit arbejde kedede mig. Jeg tog på en meget lang cykeltur gennem det meste af Europa for at tænke over tingene. Jeg besluttede efterfølgende, at starte på en ny videregående uddannelse. I studievejledningen fik jeg besked om at "Sociologi" var lukket, og at det nærmeste jeg kunne komme var "Kulturgeografi". I sommeren 1991,

startede jeg på Geografisk Institut ved København Universitet. Den sommer kunne man i mange fødevarer købe økologisk mælk, gulerødder, kartofler og nogle gange andre ting som f.eks. fersk kød, men det var sjældent. Jeg husker det fordi vores økonomi strammedes til pga. studiestart. Men jeg kunne ikke lade være med at købe de økologiske varer. Sådan har jeg det stadig. Jeg tror, at min forklaring dengang var, at så måtte vi spise lidt mindre kød og flere grøntsager til måltiderne, men det gjorde vi ikke alligevel. Jeg oplevede det som et *must* at købe disse økologiske varer. Når der var nogle, som ville producere anderledes *kvalitets*-varer, så var det min pligt at købe dem. Men jeg kunne på daværende tidspunkt ikke sige hvorfor jeg havde det sådan? Min motivation for at vælge dette ph.d.-projekts problemformulering er delvist affødt af en undren over ikke at kunne besvare dette spørgsmål.

Engang i 1992 fandt jeg en økologisk bayonne-skinke i Irma, og min kæreste kiggede noget undrende på mig da hun så prisen, men jeg tror slet ikke at jeg havde ofret prismærket opmærksomhed. Da kødet blev tilberedt, var det – heldigvis – også godt; det var trevlet og ikke gummi-agtigt og pumpe med saltvand som 'normalt'.

Der var dog stadig langt mellem mulighederne for at købe økologisk kød i Irma, så i de følgende 2 – 3 år spiste vi primært ikke-økologiske kødvarer og det samme gjaldt andre dagligvarer, hvilket måske var udmærket for vores anstrengte økonomi. Hvis der var økologisk kød, så købte jeg det. Dengang kunne jeg ikke forstå det, men i dag tror jeg at, det var fordi det var en anden kvalitet og fordi en økologisk skinke, symboliserede en politisk vilje og en konkret handling til at ville et andet samfund. Et samfund som ikke udelukkende fokuserede på et økonomisk rationale. Sådan husker jeg det, og sådan forstår jeg det i dag, men måske er det en delvis *efferrationalisering*.

Længe forstod jeg ikke mine motiver, det undrede mig meget. Det er først i slutfasen af dette ph.d.-forløb, at jeg kan se at det også hænger sammen med hændelserne omkring 1980 i gymnasiet. Årsagen til at jeg ikke kunne se forbindelsen i starten af 90'erne, var sandsynligvis, at der mentalt var sket et stort spring i kollektive tanke- og handlestrukturer fra græsrodstiden i 1970'erne til 1990'ernes mærkevare- og ungdomskultur. I 1980'erne kom modbevægelsen til 70'erne; Schlüter-regeringen og yuppietiden med dens materielle turbo-forbrug, der gjorde at 'kartoffel-kuren' blev et nødvendigt politisk indgreb, da den danske økonomi var ved at løbe løbsk. Det kan delvist forklare min manglende kobling til det jeg lærte i biologi og i fritiden i gymnasietiden.

I starten af 1990'erne havde vi ikke bil, og når vi skulle på ferie var det altid på cykel. Ikke fordi vi principielt tog afstand fra bilen, men fordi det for os var en større oplevelse at cykle. I '93 lånte vi en bil og kørte til Nordkapp, fordi jeg gerne ville se Midsommer-solen. Jeg husker ikke at jeg overvejede, om det var forkert. Jeg tror nærmere, at jeg fokuserede på de friheds- og udfoldelsesmuligheder det gav, og jeg lukkede tilsvarende øjnene for de negative aspekter ved at køre tusinder af kilometer for at få en unik naturoplevelse.

Da vi i 1994 får vores nu 7. årige søn kom der helt klart en skærpet opmærksomhed på økologisk levevis og fødevarer. Alle mulige varesortimenter. Vores økonomi var heller ikke så anstrengt længere, da jeg havde erhvervsarbejde ved siden af studierne. Vi boede i en billig lejlighed, havde ingen bil, og tog igen på ferier med cykel og telt. Babymos, sæbe, træ-legetøj, kaffe og børnetøj i økologisk kvalitet fandt helt selvfølgelig ind i vores hverdag, i det omfang vi kunne finde det. Oplagt skyldes det en oplevelse af at få *sundere* varer af en bedre kvalitet, men det var ikke hele forklaringen. Jeg fik en uforklarlig, men stærk fornemmelse af, at have gjort 'noget godt' eller 'det rigtige'. Men det var vanskeligt at forklare og forstå oplevelsens oprindelse og indhold nærmere på daværende tidspunkt. Min 'glemte' viden fra gymnasiet fandtes tilsyneladende stadig på et ubevidst plan. I dag vil jeg – som nævnt - mene at årsagen bl.a. var at de økologiske varer signalerede et øn-

ske om en bedre verden. I modsætning til den økonomiske rationalitet, hvor f.eks. dyrevelfærd tilsidesættes dagligt i landbruget; hvem tør tænke på det liv dagens tilbud - 5 poularder for 100 kr. - har haft. Jeg har ikke lyst. For ikke at tale om ejeren af kyllinge-fabrikken, som er under konstant pres fra markedets teknisk-økonomiske rationalitet, med fokus på effektivisering og omkostninger, med mig, forbrugeren, der i sidste instans efterspørger enten prisbillige eller 'lykkelige' kyllinger. Dér oplever jeg det som en pligt at vælge den 'forkælede' kylling, i anstændighedens navn, og, så vidt jeg kan se, i alles interesse. Det er min konkrete måde at udtrykke et ønske om - og bidrage til - et andet samfund, der ikke udelukkende fokuserer på en økonomisk rationalitet.

I 1996 er vi flyttet 20 km. udenfor byen. I byen boede vi op af trafikeret vej med mange busser. I medierne har vi set at bussernes udstødningssasser indeholder dieselpartikler, som anses for at være særdeles sundhedsskadelige. Udstødningen er præcis i børnehøjde, og vi beslutter bl.a. derfor at søge ud af byen. Ud til lys og luft. Lige som mange andre jævnaldrende par med små børn. Jeg afslutter universitets-uddannelsen, og min kone arbejder som mobil børnekonsulent i et amt, hvilket har medført at vi har købt en ny lille bil. Det var en forudsætning for at hun kunne få stillingen. Vi har valgt en 'miljø-rigtig' bil, hvis noget sådant findes. Jeg cykler dagligt ca. 30 km til arbejde. Jeg har altid cyklet, det er kedeligt at køre bil. Det kan lyde 'helligt', men cyklen er i lige så høj grad et produkt af den teknisk-økonomiske rationalitet. Der findes sandsynligvis ikke en eneste del på min cykel, som ikke er fremstillet maskinelt, i et u-land hvor det er underbetalte ufaglærte arbejdere som passer maskinerne. Jeg er desuden som cyklist det perfekte billede på en *cyborg* – halvt menneske halvt maskine – som symbiotisk transporteres delvist på basis af den teknisk-økonomiske rationalitet.

Vi får en datter året efter, i 1997, og så vidt jeg husker sætter det ikke på samme måde ekstra opmærksomhed på økologiske varer. Det hænger i min erindring sammen med at det økologiske vareudbud i den lokale Irma inden har vokset sig stort og pålideligt. Efterhånden som det har været muligt at få nye økologiske varer, har vi købt dem; økologisk øl, chokolade, tranebærsaft og chips, alt muligt. I '95 – '96 er vores økonomi imidlertid blevet anstrengt igen, da min kone, og efterfølgende jeg, er på barsels- og forældreorlov. Bilen bliver ikke længere 'betalt' af min kones arbejde, og det sætter for alvor pres på vores indkøbsvaner. Bilen koster i 1998 alt inklusive mellem 3000 kr. og 4000 kr. om måneden med et minimalt benzin-forbrug. Vi snakker meget om at det er vanvittigt; jeg kunne købe en ny cykel hver måned for det beløb. Eller det svarer til at halvdelen af min kones nettoløn hver måned skal bruges til at holde bilen kørende. Min kone undrer sig, for resten af hendes løn vil stort set skulle bruges til to institutionspladser. Det betyder reelt at i mange børnefamilier arbejder *begge* voksne fuldtid for at kunne køre børnene til institution *i bil*. Det kan vi slet ikke forstå. Det er ikke lønarbejdet som skaber mening i vores liv, det er nødvendigt i et omfang, men for os er samværet med børnene højt prioriteret. Det er dagligdagens betydningsfulde indhold, som man ikke må snyde sig selv for. Desuden er børneinstitutioner for os at se 'opbevaring' grænsende til omsorgssvigt, særlig for børn under 2 – 3 år. Det er kætterisk tale blandt andre børnefamilier, men min tro på en bedre verden har ikke meget med institutioner og lønarbejde at gøre. Tværtimod måske, men begge dele er blevet indiskutable forudsætninger for den enkeltes selvrealisering og deltagelse i forbrugssamfundet.

Det økonomiske rationale som styrer de flestes dagligdag mærker vi for alvor i de kommende år. I 1998 flytter vi, tvunget af omstændighederne, til et rækkehus i en anden forstad. Forældreorlovs-ydelserne er nu meget små, og i '99 sælger vi bilen, som vi da har haft i 3 år. Det har været meget komfortabelt, men beslutningen om salg er faktisk ikke vanskelig. Vi foretrækker, at min kone kan gå hjemme med vores datter, indtil hun er 3 år, og hvis vores økonomi skal hænge sammen, er det nødvendigt. Samtidig må vi konstatere, at noget af det kedeligste i forbrugssamfundet er at være 'fattig',

særlig når nabo-familier, venne- og familiekredsen ikke er det. Man kan let blive misundelig, når man ser, at de har rengøringshjælp, har været på restaurant og tager på skiferie. Vi prøver i stedet, at fokusere på de fordele det giver, at min kone er hjemmegående, særlig for vores børn. Desuden er det selv-ynk, at sige vi er 'fattige', men alligevel fortæller oplevelsen noget interessant om, at de grundlæggende materielle værdier er internaliseret i mit liv på en måde, så jeg har vanskeligt ved at 'styre' dem.

Irma bliver skiftet ud med discount-Netto, og det har jeg det rigtigt skidt med – Netto repræsenterer *ikke* en bedre verden - men det er jeg nødt til at acceptere, og det gør jeg efterhånden godvilligt, da det viser sig at Netto har basis fødevarer i økologisk kvalitet. Jeg oplever på det tidspunkt at den økonomiske rationalitet er et 'jernbur', som man særlig opdager, hvis man forsøger at undslippe dets rammer.

Varer som rugbrød, surmælksprodukter, pølser og kødvarer køber vi andre steder, da de ikke fås økologisk i Netto, enten i Irma eller ved stalddør eller af kollega, steder hvor det er dyrere, men ikke meget.

I år 2000, da vores datter begynder i børnehave, starter min kone efter 2 års arbejdsløshed, på en ny uddannelse. Skiftet fra en meget rolig hverdag er dramatisk, og dagligdagen bliver nu præget af tætte aftaler om, hvem der henter og handler osv. Det har høj prioritet for os at ungerne ikke er længere i børnehave og fritidshjem end til kl. tre hver eftermiddag. Det er imidlertid blevet vanskeligt. Derfor køber vi en gammel bil, da min kone så lige kan nå at hente børnene omkring kl. tre. Jeg cykler fortsat ca. 30 km. til arbejde, dog ikke hver dag, da jeg har mulighed for at arbejde hjemme. Bilanskaffelsen er også tænkt som en aflastning for mig ind i mellem, men jeg får dårlig samvittighed, når jeg tager den. Da vi skulle have bilen blev vores 'normale' indstilling tilsidesat. Vi havde i et par måneder 'forhandlet' det på plads, ved at diskutere tidsbesparelser, aflevering af børn i institutioner, familiebesøg etc. Det var ikke vanskeligt da alle andre i omgangskredsen har mindst én bil. Så i dag har vi en gammel slidt bil som forurener meget. Og den er købt for lånte penge. Jeg har i ph.d.-forløbet fået maveproblemer, det er sikkert af psyko-somatisk art fortæller en kostspecialist mig, og endnu mere interessant siger hun: at der ikke er noget mere psykisk invaliderende end økonomiske problemer. Så måske er tidsbesparelsen dyrt betalt? Men det lader vi, så vidt muligt, være med at tænke for meget på. I stedet fokuserer vi på fordelene, og fortæller os selv, at vi ikke skal køre alt for meget i den. Et andet aspekt ved at have bil er, at vi som familie meget lettere kan gøre lige hvad vi har lyst til. Hvis vi i en weekend vil en tur ud til vandet en aften, så kan vi bare gøre det. Med en bil kan vi nemmere give os selv og børnene spændende ture og oplevelser. Og hvorfor skulle vi ikke, når alle de andre børnefamilier i Farum som regel har mindst én bil!? Bilen er tæt knyttet til selvudfoldelses-muligheder i forbrugssamfundet. Efter at have haft bilen i et år kan jeg konstatere, at min kone bruger den dagligt, at den er en stor hjælp i forhold til børnene og institutioner. Vi bruger den aldrig til ture eller oplevelser. Dels er det dyrt, dels er det uendeligt kedeligt at sidde i en bil – særlig for børnene, og endelig er der ingen grund til det; det er idiotisk at tage en bil for at komme i skoven, ligesom det er idiotisk at køre til Nordkapp for at kunne se midnatssolen.

4.2 Opsamling

Bilen havde en fantastisk fascinationskraft på børn og voksne i min barndom. Den skabte helt nye udfoldelsesmuligheder i hverdagen for den enkelte familie. Den var en vigtig forudsætning for den massive udflytning, der skete i 1960'erne, hvor forstæder spredte sig overalt i nærheden af landets større byer. Nu kunne man også på mindre end to timer tage i sommerhus langt fra byens røg og støj. Selvrealiserings-mulighederne ændrede radikalt

karakter med bilen, som på den anden side var kostbar, og dermed bandt den enkelte tættere til arbejdsmarkedet.

Afgørende for min selvforståelse i forhold til miljøproblematikken, var biologi-undervisningen i gymnasiet i 1980. Uden at vide det, vil jeg gætte på, at min lærer har haft en tæt tilknytning til græsrods miljøet eller en af miljøorganisationerne i 1970'erne. Både hvad indhold og form angår var undervisningen anderledes end i andre fag på Christianshavns Gymnasium. Projektarbejdsformen og konkret forsøgsarbejde, i forhold til daglige fødevarer, skabte særlige forudsætninger for læring, for personlig erfaringsdannelse.

En anden inspirationskilde har givet været kritisk skønlitteratur og tidens politiske bevægelser og alternative leveformer med en implicit kritik af den teknisk-økonomiske rationalitet.

Samlet betød det at jeg omkring 1980 begyndte at fokusere på kvalitetsfødevarer. Senere, særlig fra starten af 1990'erne, hvor de økologiske varer blev mere almindelige, kunne jeg ikke lade være med at købe stort set alt jeg så af økologiske dagligdagsvarer, uden at jeg kunne give en forklaring. I resten af 90'erne står denne trang til at støtte producenter af fødevarer, som for mig symboliserer et ønske og en vilje til at ville en anden verden, i et spændingsforhold til vores aktuelle økonomi, som bliver fortsat indsnørret.

Da vi i 1997 får barn nummer to slækkes langsomt på vores miljøhensyn primært pga. økonomisk lavvande. I min selvforståelse hænger det sammen med at andre rationaler presser sig på, særlig i form af de økonomiske. Børn, uddannelse, arbejde og alt muligt man skal nå i hverdagen, har også højere prioritet i det daglige. Vi prioriterer børnene højst, og det betyder, at vi forhandler os frem til at købe en gammel bil selv om det i et miljøperspektiv, er stærkt kritisabelt. Det er her helt tydeligt hvordan selvrealisering og den teknisk-økonomiske rationalitet har højeste prioritet, og både er mulighed og binding. Den materielle selvudfoldelse fordrer en kontinuerlig indtægt. Læg i øvrigt mærke til hvordan jeg, i forbindelse med anskaffelse af gammel bil er mere bekymret om vores økonomi, end den miljøbelastning den medfører. Og hvorfor fortæller en *kost*-specialist mig at der ikke findes noget mere psykisk invaliderende end *økonomiske* problemer? Sandsynligvis fordi at det er det, hun hører fra mange andre af patienterne. Igen er det tankevækkende at fornemme eller rettere ane, hvor grundlæggende den teknisk-økonomiske rationalitet styrer vores liv. Den økonomiske rationalitet er et hårdt 'jernbur', som vi er nødt til at forholde os til hver eneste dag. Det er en rationalitet, som vi – og andre - ikke kan komme udenom, og den styrer i et uoverskueligt omfang – helt naturligt – den måde vi lever vores liv. Det er ikke noget man stiller spørgsmålstejn ved, men noget man indretter sig så godt som muligt efter. Det betyder bl.a., at hvis buret ikke skal føles alt for trangt, skal der to indtægter til, hvis man drømmer om at tilbyde børnene lys og luft i en af forstæderne – og blive kørt i *bil* til institutionen. En tilstrækkelig løn muliggør en større forbrug, et større hus, ferie, en mere miljøvenlig bil, og et større forbrug. På den måde bindes man endnu tættere til arbejdsmarkedet, og den en-dimensionale – teknisk-økonomiske rationalitet - som en uomgælig realitet i vores liv. Vi opdager hvor vanskeligt det er at tilegne sig andre værdier i hverdagen.

Ovenstående uddrag af min selvbiografi, kommer tæt på nogle af de forhold, som jeg tror har motiveret mine adfærds-ændringer i forhold til miljøproblematikken. Men alligevel synes jeg, at fortællingen har en tendens til at blive lidt for mekanisk. Den er logisk og rationelt opbygget. Måske kan en selvbiografi ikke undgå at blive forsimplet og lidt reduktionistisk. Men der er ikke én selvbiografi, eller én rigtig sand forklaring, men mange forklaringer alt efter perspektiv og kontekst.

Hvis jeg ser min selvbiografi fra et lidt andet perspektiv husker jeg også en voksende irritation fra omkring '79 – '80 over mange af de valg mine forældre tog, både når de skulle købe fødevarer, tøj, møbler etc. Udover, at det måske er ganske naturligt for teenagere, så havde jeg en anden fornemmelse af kvalitet end de havde. Det gav mig en anden oplevelse at vælge kvali-

tets-produkter fremfor bare prisvenlige. Jeg syntes, at de i alt for høj grad var styrede af prismærket, hvilket jeg forstår bedre i dag, hvor jeg selv dagligt oplever den økonomiske rationalitets jernbur. Hvorfra jeg evt. har udviklet en anden æstetiske sans, står uklart – jeg vil gætte på at det er fra nogle af de bøger jeg læste. Jeg læste mange forfattere, som var kritiske overfor det bestående samfund, og der er måske en kobling fra deres samfundskritik til mine 'kvalitets-valg' som symboliserede et ønske om en anden og bedre verden.

I et tredje perspektiv bruger jeg 'kvalitetsprodukter' og økologi, som en løftestang i den 'klasse-rejse' eller dannelsesrejse jeg har begivet mig ud på, ved at vælge gymnasiet frem for en læreplads, som ville have været mere socialt acceptabelt i min familie og omgangskreds. At vælge gymnasiet kan i et læringsperspektiv ses som en mega-akkommodation, der bringer mig ind i et læringsforløb, som jeg først forstår konsekvenserne af mange år senere.

Der kan fortælles mange historier om mit forhold til miljøproblematikken, der er ikke én sand. Der er mange forståelser og forklaringer, som vil variere efter perspektiv og kontekst, men min interesse for miljøproblematikken kan oplagt ses som en eksistentiel søgning mod personlig autenticitet.

Efter selvforståelsen følger nu en række interview med børnefamilier og 'forandringsagenter', hvor det ikke i samme udstrækning er lykkedes at indfange dybere liggende motiver og bevæggrunde. (Se evt. først Omsamling s. 104)

4.3 Interview med ni børnefamilier

Jeg har udført ni interview af hver 1 – 2 timers varighed med én voksen børnefamilie-repræsentant fra henholdsvis Albertslund og København Nordvest (se udskrifter i bilag 1). Børnefamilierne er udvalgt i samarbejde med Agenda Center Albertslund og "Det grønne kontor" i Nordvest. Kriteriet for udvælgelsen af de ni børnefamilier var, at de indenfor en kortere årrække var blevet synlige for de to lokale miljø-centre. Dvs., at det ikke er de 'mørkegrønne' familier, jeg interviewer, men 'almindelige' familier, som i et vist omfang har ændret handlinger i retning af en mere bæredygtig levevis. I udgangspunktet har jeg tilstræbt at finde børnefamilier, som forsøger at ændre deres daglige adfærd i en mere bæredygtig retning.

Syv af interviewene er udført på de pågældendes arbejdsplads - efter deres ønske. Jeg havde foretrukket at de foregik i hjemmene, men det var desværre ikke muligt, bl.a. fordi eftermiddags- og aftentimerne er meget hektiske for børnefamilier, hvor almindelig oprydning, voksen-snak, TV-avis, madpakke-smøring etc. skal nås.

4 "Grønne Guidere" og Agenda-medarbejdere - lokale "forandringsagenter" - i Albertslund og Nordvest, er ligeledes blevet interviewet.

3 af disse 4 interview med Grønne Guidere og Agenda-medarbejderne (se udskrifter i bilag 1) inddrages undervejs i analysen af børnefamilierne for at belyse børnefamiliernes adfærdsændringer set fra forandringsagenternes vinkel. De arbejder til daglig med dette emne, og de er inddraget, da de har en målsætning om at skabe 'forandringsprocesser' i dagligdagen, og fordi de har et bedre kendskab til de lokale kontekster, end jeg har. De blander sig i børnefamilie-interviewene, som en slags 'eksperter', der forholder sig til det interview-personerne siger, eller det emne som omtales.

Et interview med Hjalte Aaberg, miljøudvalgsformand i Albertslund, skal belyse miljøproblematikken og individuelle forandringsprocesser i et politisk perspektiv. Hjalte Aaberg er, udover lokalpolitiker, så at sige professionel 'menings-haver' i forhold til miljøproblematikken. Han kender kommunen godt og har mange års erfaring med problematikken i kraft af sin rolle som miljøudvalgsformand og foredragsholder. Derfor er han medtaget som en

ekspert, der løbende kommenterer børnefamiliernes udsagn. Endelig indtages et interview med en repræsentant fra miljøforvaltningen i Albertslund, primært for at skitsere de mere strukturelle kontekster om børnefamilierne, bl.a. i form af kommunens miljøindsats i det hele taget. I København Nordvest har en løbende kontakt til næstformanden i Kvarterløftcenterets bestyrelse, givet et billede af Nordvest og Kvarterløftcentret, som kontekst om børnefamiliernes adfærdsændringer.

Interviewene med eksperterne bruges dermed som en slags 'trianglering', hvor børnefamiliernes forandringsprocesser ses fra andre kontekstnære perspektiver (Kvale, 1997, s.215). De skal med andre ord falsificere og verificere interviewene med børnefamilierne. For fem af de seks eksperter gælder at de selv har børn.

Inden interviewene har familierne modtaget et introduktionsbrev (se bilag 2), hvor jeg beder interview-personen tage stilling til tre tema-spørgsmål, som er centrale for interviewet, de skal deltage i. Det fremgår i brevet, at jeg ikke er ekspert, at jeg ikke har facit eller de 'rigtige' miljø-holdninger, og jeg forklarer, at det ikke gælder om at svare så miljørigtigt som muligt.

I et interview indleder jeg med åbne beskrivende spørgsmål om familiens størrelse, hvor de kommer fra, børnenes alder osv., og jeg henleder derefter deres opmærksomhed på introduktionsbrevets tematiske spørgsmål, og lader dem starte snakken ud fra, hvad de umiddelbart finder vigtigt. Så vidt muligt har jeg ladet dem føre ordet, kun afbrudt af uddybende, opfølgende og fortolkende spørgsmål, og min spørgeguide (bilag 3) (Kvale, 1997, s.137-139).

Kriterierne for udvælgelsen af disse familier, er, som sagt, at de ikke ses som de forreste frontløbere, når det gælder forandringsprocesser i dagligdag på baggrund af miljøproblematikken. De er valgt, fordi de er blevet motiveret til, i mindre eller moderat omfang, at tilegne sig ny adfærd.

Årsagen til at vælge børnefamilier er, at jeg forudsætter, at de har en særlig fokus på miljøproblematikken, idet de vil være tilbøjelige til, at være bekymrede for deres børn helbred nu og her, og på længere sigt for deres fremtid. Årsagen til at vælge børnefamilier i Albertslund og København Nordvest er, at jeg har ville finde lokalområder med Grønne Guider, et Agenda Center e.lign. Det har været afgørende af finde to lokalområder, hvor børnefamilierne har gode rammer og mulighed for at søge opbakning, viden og vejledning med henblik på at ændre adfærd i hverdagen. Albertslund er valgt, fordi kommunen prioriterer "miljø" meget højt, og Kvarterløftcenter NV fordi "miljø" er et prioriteret emne, underordnet andre emner i den aktuelle byfornyelsesproces. De to områder skal *ikke* sammenlignes, men til sidst i første del af analysen vil jeg komme ind på rammernes betydning for folks adfærdsændringer.

Børnefamilier forudsættes at have en travl hverdag, hvor miljøhensyn konkurrerer med mange andre hverdagsaspekter og -rationaler, hvilket gælder for de fleste familier med tilknytning til arbejdsmarkedet.

I disse interview har jeg lagt stor vægt på at forstå børnefamiliernes adfærd på baggrund af miljøproblematikken. Hverdagens praksisser ses som meningsskabende i dagligdagen. Spørgsmålet er, om miljøhensyn er ved at etablere sig selvstændigt, som et prioriteret emne i hverdagen, og i hvilket omfang det prioriteres. Derfor har jeg i interviewene forsøgt at stille spørgsmålene i et hverdagsperspektiv, ligesom jeg har bedt dem svare fra samme perspektiv.

Personlige erfaringer og socio-kulturelle kontekster opfattes i denne rapport, i forlængelse af kapitel 3, som afgørende for den enkeltes handlinger i forhold til miljøproblematikken, ligesom forandringsprocesser i høj grad vil være initieret af socio-kulturelle kontekster og personlige erfaringer. Erfaringer og kontekster er vanskelige at beskrive og eksplicite, og i min opfattelse er de tillige kontingente, dvs. de er hverken tilfældigt opståede eller forårsaget af helt bestemte årsager. Sagt på en anden måde er de *både* determineret og slumpmæssigt opståede (Mortensen, 1991b, s.54). Menneskers

adfærdsændringer i en mere bæredygtig retning opfattes her som lignende delvist præget af kompleksitet og ubestemmelighed.

I min forståelse er kontekst - mellemmenneskelige relationer og socio-kulturelle rammer – i høj grad medskaber af folks individuelle meningsdannelse. Sproglig kommunikation og tavs kollektiv viden skaber personlige og fælles virkelighedsopfattelser, som i vid udstrækning er sammenfaldende indenfor forskellige kontekster. Det skaber dominerende opfattelser af, hvordan man forholder sig til f.eks. socialt samvær, erhvervsvalg, børneopdragelse, forbrug, indkøbsvaner, politiske emner og miljøproblematikken. (se evt. s.48).

Det kvalitative interview er en asymmetrisk dialog. Det er en samproduktion (Buciek, 1996, s.33), hvor jeg med en børnefamilie-repræsentant har for søgt, at *producere* viden der belyser:

- Børnefamiliens socio-kulturelle baggrund. Hvor kommer de voksne fra; by eller land; hvilke interesser havde forældrene; gik de som børn til spejder etc.?
- Hvilken uddannelsesmæssig baggrund har de to voksne, og hvordan har det påvirket deres syn på miljøproblematikken?
- Hvordan ser en typisk hverdag ud. Hvad tid står de op, hvordan med børn, indkøb, arbejde, fritid, venner, frivilligt arbejde, hvad ser de i fjernsynet etc. Er familien tilfreds med det liv den har, kunne de tænke sig noget var anderledes?
- Hvad forstår de voksne ved miljøproblemer og ved miljøhensyn? Hvad gør de helt konkret, køber de økologiske varer, kører de bil, er de medlemmer af miljøorganisationer, økologiske indkøbsforeninger etc.? Hvilke motiver har de haft til at ændre adfærd, hvem og hvordan har påvirket dem?

Videnskabsteoretisk bygger ph.d.-projektet på en antagelse om, at forskeren har en aktiv rolle i dataproduktionen (Alvesson & Sköldbberg, 1994, s.12). Ontologisk betyder det, at jeg, i mine forsøg på at forstå forandringsprocesser i børnefamiliernes hverdag, er medskaber af dels meningsproduktion og dels de forandringsprocesser, som sker. Epistemologisk betyder det, at min erkendelse af verden selv er en del af de sociale fænomener, jeg prøver at forstå. Metodologisk betyder det, at mine spørgsmål i høj grad skal fokusere på kontekster. Viden er ikke kun et produkt, men en fortløbende proces jeg selv deltager i (Pedersen & Land, 2001, s.27-30). Jeg har derfor i kapitel 4.1 redegjort for min egen forforståelse. Hvis ikke mine egne erkendelser og synspunkter fremlægges eksplicit, vil de optræde som en bias for læseren, der kan have vanskeligt ved at forstå tekstanalysens præmisser.

Den kvalitative dataproduktion, som skal præsenteres her, bygger bl.a. på min erkendelse - min fortolkning – af deres erkendelser og forståelser af den virkelighed, og kontekst. som omgiver børnefamilierne. Med andre ord: jeg fortolker på deres fortolkninger af miljøproblematikken. Min egen forforståelse spiller således i det hele taget væsentligt ind i min fortolkning af interviewene. I forhold til en ontologisk diskussion er jeg, når emnet er sociale fænomener, tilbøjelig til at tage et relativistisk udgangspunkt, mens jeg på det epistemologiske mere er konstruktivist.

Analysen af interviewene er delt i to. Første del er en deskriptiv undersøgelse, hvor børnefamiliernes svar på en række tematiske spørgsmål diskuteres og analyseres. Her analyseres primært på det konkrete og faktuelle plan. Det er beskrivelser af hvordan børnefamilierne oplever deres dagligdag, og hvad de konkret gør. Her kan man sige at jeg læner mig op ad fænomenologien, hvor de sociale fænomener forstås ud fra folks egne perspektiver (Berger & Luckmann, 1992, s.151).

Anden del af interview-analysen, går mere i dybden i de enkelte interviews, og forsøger at fortolke latente meninger og betydninger i de enkelte interview (Kvale, 1997, s.43). Det betyder at interview-personen ikke primært ses som 'informant', men som 'repræsentant' (Kvale, 1997, s.214). I denne

del af analysen har jeg forsøgt at opnå indsigt i den mening, betydning og forståelse den interviewede tillægger miljøproblematikken, ved at bruge det som nogen vil kalde en hermeneutisk metode (Alvesson & Skjöldberg, 1994, s.156ff). Det kan jeg acceptere for så vidt at *mening* er et centralt begreb i min fortolkning af interviewene i kapitlets anden del. Dialektikkens opfattelse af forandringsprocessers afsæt i over-individuelle sociale paradokser er en anden vigtig inspirationskilde, som fik større betydning i projektets slutfase (Andersen & Gamdrup, 1990, s.40).

Med andre ord kan man kalde mit videnskabssyn og min metode for 'pragmatisk', 'eklektisk' eller for 'ad hoc'. Jeg bruger common-sense-tilgange, kombineret med ovennævnte mere etablerede videnskabsteoretiske tilgange, hvilket Kvale (1999, s.201) beskriver som den mest almindelige metode, hvor et samspil af teknikker benyttes.

Først præsenteres i kort form børnefamilierne og de lokale hverdagsrammer:

De ni børnefamilier og lokalområderne i et hverdagsperspektiv

Seks familier fra Albertslund:

Interview nr.1 og nr.2 er med familier fra Hyldespjældet, som er et større almennyttigt tæt-lav boligområde med ca. 800 beboere. Der har tidligere været en stor udskiftning pga. sociale problemer, men nu er det eftertragtet at bo i Hyldespjældet. Interview-person nr.2 skønner at omkring 2/3 af beboerne deltager i et eller flere af Hyldespjældets fælles miljøprojekter.

I børnefamilie nr.1 har interview-personen (i-p) barselsorlov med deres andet barn, og manden er lige startet som akademiker i et vikariat i en anden landsdel. Hun er ansat i lokal kommunal institution. Begge er vokset op i Albertslund og i-p kan ikke forestille sig at bo andre steder end Hyldespjældet.

I-p nr.1 mener, at det er børnefamilierne, der har startet mange af miljøaktiviteterne i Hyldespjældet, og det har bremset den uheldige udvikling (s.1). Hun siger, at der måske nok er nogle tinsoldater, som har gået forrest, bl.a. Povl Markussen der har startet mange af miljø-projekterne, men at der er flere end ham.

Børnefamilie nr. 2 er en sammenbragt familie med to hjemmeboende teenager. Begge voksne har lederstillinger i det offentlige. Det betyder, at de begge ofte arbejder til omkring kl. 19 og holder foredrag om aftenen. De har én bil og kører døtrene til forskellige aktiviteter i fritiden. I-p nr.2 peger på, at kommunen gør meget for børnene, som årsag til at de valgte at blive boende i Albertslund, da de flyttede sammen. I-p mener, at det er de grønne initiativer som har ændret Hyldespjældet:

"Hyldespjældet .. var en overgangbolig, men .. vi har ingen ambitioner om at flytte". "De [miljøprojekterne] gir en fornemmelse af at man er velkommen. .. Man bliver en del af et fællesskab. .. Det er miljøprojekterne der skaber grundlag for at man mødes. .. Miljøprojekterne afstedkommer socialt fællesskab". (Interview nr.2, s.1)

Ildsjælen over ildsjælene i Hyldespjældet er ifølge i-p nr.2 Povl Markussen (se i. nr.10): *"Det er ham der tænker tankerne"* (s.1).

En del tidligere psykiatriske patienter sluses ud via Hyldespjældet, men dér løfter miljøprojekterne ifølge i-p nr.2 igen sociale opgaver.

Interview nr.3 og nr.4 er med familier fra et større ejer-boligområde bestående af rækkehuse. I børnefamilie nr.4 er manden aktiv i grundejerforeningen, og han siger at: *"Der bliver ikke snakket meget på tværs af skellene"* (s.1). I interview nr.3 mener i-p, at der bliver snakket meget om sommeren, men ikke om vinteren. Videre siger hun at: *"Parcelhuse kan godt blive meget isolerede"* (s.1), som forklaring på at de bor i rækkehus.

Begge familier er tilflyttere og nævner kommunens børnepolitik, som en væsentlig årsag til, at de bor i Albertslund. I både familie nr.3 og nr.4 arbejder begge voksne og den ene part i begge familier i kommunen. Den korte transporttid til arbejde nævnes også som årsag til at bo i Albertslund. Begge familier har to skolebørn.

Børnefamilier nr.3 siger, at de lever et meget organiseret liv:

Det er man nød til med fuldtidsarbejde og to børn. Vi starter kl. 6 om morgenen, jeg kommer hjem kl. 16.30 og min mand en time senere pga. længere transporttid. Så går børnene til gymnastik og fodbold og så skal vi jo afsted igen. Og så arbejder vi tit hjemme, bl.a. pga. videreuddannelse.

(Interview nr.3, s.1)

I børnefamilie nr.4 arbejder kvinden kun 32 timer om ugen lokalt:

Vores hverdag .. er .. ret hektisk. Vi har meget faste roller i og med at jeg kommer hjem tidligst kl. 17.30. Det har ikke været meningen og det er lidt irriterende.

(Interview nr.4, s.1)

Interview nr.5 og nr.6 er med familier i Albertslund, som bor i eget hus med have. Begge familier er lidt tilfældigt havnet i Albertslund, og er blevet glade for at bo dér: *"Det er en god børnekommune."* (i.nr.5, s.1).

I-p nr.5 er ikke generet af, at de ikke kender så mange på vejen, men af hensyn til deres to børn på 10 og 14 år, generer det dem at der ikke er så mange andre børn. Han er førtidspensionist pga. helbredsproblemer, og konen er akademiker, ansat i sundhedsvæsenet. De flyttede til Albertslund i '89, til et almennyttigt boligområde, og han var aktiv i lokalt bestyrelsesarbejde indtil de flyttede i parcelhus. Han er aktiv i lokalpolitik og skolebestyrelsesarbejde. De kender mange lokalt i kommunen, men kun på bekendtskabsplan.

I-p nr.6 er også aktiv i lokalpolitik. Han har tidligere boet på kollegium og i almennyttig bolig i Albertslund. De har lige købt et ældre hus i nærheden af stationen og kender ikke meget til beboerne i de nærmestliggende huse. Begge voksne har fuldtidsarbejde og en hjemmeboende teenagedatter. Han er aktiv i lokalpolitik, på venstrefløj, og "miljø" er et af partiets mærkesager. I-p har arbejde i partiets landskontor.

Tre børnefamilier fra København Nordvest:

Børnefamilie nr.7 bor i en lejlighed i en mindre andelsforening i Nordvest. Andelsforeningen bliver pilotprojekt for "Det Grønne kontors" arbejde med SBI's "Grønt regnskab-model". Han er kasserer og arbejder til daglig som projektleder med grønne afgifter i et boligselskab. Han er flygtning og kom til Danmark for ca. 20 år siden, og har uddannet sig til ingeniør. Konen er hjemmegående med deres datter på 3 år, og kommer som han fra en mellemøstlig nation.

Børnefamilie nr.8 bor i eget hus. Begge voksne er akademikere; interview-personen (i-p) arbejder næsten fuldtid. I-p har været meget aktiv i kvarterløftcentrets dannelse, lige som hun har spillet en central rolle i "Det Grønne kontors" etablering. Villakvarteret de bor i er ikke særlig engageret i kvarterløftcentret, og hun oplever vanskeligheder med at deltage aktivt bl.a. pga. arbejde og parrets tre børn.

Interview nr. 9 er med en børnefamilie, der bor i en stor andelslejlighed. De har to mindre børn. Begge er akademikere, og hun er arbejdssøgende. De har planer om at flytte til et økologisk ejer-bofællesskab, som er under opførelse i Albertslund. Hun har været meget aktiv i øko-indkøbsforeningen "Tallerkensmækkeren" og i "Agenda-foreningen", men er det ikke længere. Manden er aktiv i andelsboligforeningen, men de oplever stor modstand fra de andre beboere, når de foreslår forskellige miljøaktiviteter. De er de ene-

ste akademikere i foreningen, men de studerende i huset er mere på lige fod med dem selv.

Opsummerende er børnefamilierne nr.1 til nr.6 fra Albertslund. Børnefamilie nr.1 og nr.2 er fra Hyldebjerg som er almennyttigt tæt-lavt byggeri, nr.3 og nr.4 er fra tæt-lav ejerbolig og nr. 5 og nr.6 er fra parcelhuse. De fleste familier er glade for at bo i Albertslund, primært fordi det er en god børnekommune. Ingen nævner kommunens miljøarbejde som en primær årsag til at de bor i Albertslund. Børnefamilie nr.7 til nr. 9 fra NV. Børnefamilie nr.7 bor i mindreandelslejlighed, nr.8 fra villa og familie nr.9 fra en etageejendom med store andelslejligheder. I-p nr.8 og i-p nr.9 har været nøglepersoner i "Det Grønne Kontors" etablering.

Sammenfattende gælder for alle ni børnefamilier, at de har en hektisk hverdag, centreret omkring arbejde, karriere og børnepasning. For en mere detaljeret præsentation af de enkelte familier, se interview-udskrifter bilag 1, og kort fortolkning af de enkelte børnefamilier side 107.

Miljøarbejde i Albertslund

I Albertslund findes Agenda Centret. Der er tre til seks ansatte, aktuelt ca. 2½ ansatte plus diverse projektansatte i perioder. Centret arbejder bl.a. med at understøtte og fremme miljøarbejde og -projekter i kommunens boligområder. Centret arbejder med at formidle konkrete erfaringer (interview nr.10, s.2). I år 2000 har særlig "affaldshåndtering" og konkretisering af "Lokal Agenda 21 planer" i kommunens 52 'landsbyer' eller lokalområder haft høj prioritet. 45% af kommunens borgere, bor i et boligområde, der selv har udarbejdet en Agenda-plan. I 2001 har Agenda Centret som målsætning at Agendaplan-arbejdet i lokalområderne skal systematiseres, da det kniber med at følge op på dem, når den først er vedtaget (Agenda Centrets Beretning, 2000).

I Hyldebjergs lokal Agenda-plan er målsætningen:

Miljø er således ikke bare miljø, det er også en stabil økonomi og muligheden for et godt socialt fællesskab. Samlet giver det en solid grundbund for at skabe livskvalitet. ... livskvalitet på et bæredygtigt grundlag. At være miljøbevidst handler ... om at afprøve nye veje og metoder ... det handler om at være med – om at engagere sig i omstillingen til bæredygtighed. (Hyldebjergs Lokal Agenda 21 plan, 2000)

Agenda Centrets leder Povl Markussen bor i Hyldebjerg, og man ser, at de knytter miljø meget tæt sammen med økonomiske, sociale og kulturelle dimensioner. Hyldebjergerne mener, at det fordrer personligt engagement og afprøvning af nye veje og metoder. At miljøbevidsthed med andre ord kræver handling og tilegnelse af ny adfærd i den enkeltes dagligdag.

Miljøforvaltningen i Albertslund har udover en miljøtilsynsafdeling og de kommunale værker, fået en stabsfunktion som bl.a. tager sig af de 'bløde' opgaver som Agenda 21 og Grønne Regnskaber i de 52 lokalområder. Miljøforvaltningsområdet er EMAS-certificeret, og idrætsområdet og biblioteket står foran en tilsvarende certificering. Der er indført incitament-takster på varmeområdet i hele kommunen. I forhold til Agenda Centret tager miljøforvaltningen sig primært af forsynings siden i de 52 lokalområder (i nr.13, s.1). Se endvidere s.43.

Miljøarbejde i kvarterløft Nordvest

De tre børnefamilier fra København NV bor i eller nær Kvarterløft-området "Femkanten". Det overordnede mål er gennem en helhedsorienteret indsats at løfte kvarteret fysisk, funktionelt, kulturelt og socialt. Det skal gøres i samarbejde med områdets beboere, og med udgangspunkt i deres ønsker og behov.

Af syv prioriterede indsatsområder kommer "miljø og byøkologi" ind på en sjetteplads (kilde: www.kvarterloeft.dk/omraaderne).

Beboerne i NV oplever at "Femkanten" betragtes som et randområde af kommunen, i forhold til vedligehold, det grønne etc. Der er mange små autoværksteder, skrotbiler og en del giftgrunde, og det er den slags nære miljøproblemer som interesserer beboerne (i. nr.14, s.2)

"Det Grønne Kontor" i NV tilbyder gratis information og hjælp til at forbedre miljøet i NV-kvarteret. På internettet oplyses, at de har en lang række pjecer om miljø og økologi, som man kan få. Kontoret tilbyder også hjælp til at søge penge til miljøprojekter (kilde: www.kvartercentret.nv.kk.dk/Groent).

I "Det Grønne Kontor" sidder to medarbejdere; en "Grøn Guide" og en projektansat fra "Grøn Jobpulje". Begge medarbejdere bor i NV, og har været med til, bl.a. sammen med to af de interviewede børnefamilier, at søge midler til oprettelsen af "Det Grønne Kontor" og deres 3.årige stillinger. Den ene stilling afsluttedes ved årsskiftet til 2001, og den anden stilling er blevet forlænget i 2 år ved årsskiftet til 2001.

Deres oplevelse af "Det Grønne Kontors" rolle i Kvarterløftcentret er, at det er et projekt i projektet, at miljø ikke rigtig er et emne, som er integreret i Kvarterløftcentrets andre indsatsområder, at det er byfornyelsen, som er i centrum (i. nr.14, s.1). "Det Grønne Kontor" har bl.a. arbejdet meget med at tilpasse SBI's grønne regnskabsmodel, i et samarbejde med de andre stor-københavnske kvarterløftcentre og Københavns kommune, hvilket beskrives som både godt og skidt, da det har gjort processen meget langsommelig.

Nu til første del af analysen. I denne første del tematiseres interviewene. Børnefamiliernes svar på nedenstående tre temaer diskuteres og analyseres samlet. Analysen går på tværs af interviewene.

I anden del, kapitel 4.5, følger en fortolkning af de enkelte interview, hvor jeg går mere i dybden med det enkelte interview. Hvor første del primært er deskriptiv, vil anden del fortolke på underliggende motiver og meninger, som ligger bag det ekspliciterede i interviewene.

Tematisk og deskriptiv analyse af børnefamilie-interviewene

Formålet med de gennemførte interview er ikke at uddrage samlende karakteristika eller essenser om børnefamiliernes adfærdsændringer. Derimod tilstræber jeg i udgangspunktet at fastholde en forståelse af, at forskellige mennesker forholder sig forskelligt til miljøproblematikken. Jeg vil skitsere nogle generelle mønstre eller fællestræk, uden at kategorisere i livsstilsgrupper eller segmenter, det ville i denne forståelse være for reduktionistisk eller instrumentelt. Kapitlet skal belyse, hvorledes miljøproblematikken påvirker den enkeltes identitet, og hvorledes børnefamilierne tilegner sig andre praksisser.

Til at strukturere første del af analysen, har jeg valgt følgende tre overordnede temaer:

Tema 1. Først indkredses familierne i bredere sociale og kulturelle sammenhænge:

- Hvad er det for en dagligdag familierne lever – også set i et miljø-mæssigt perspektiv?
- Hvad kommer de særlig til at tænke på som karakteristika for samfundets udvikling i de sidste 10 - 20 år – særlig i relation til miljøproblematikken?
- Er en eller flere af familiemedlemmerne politisk eller socialt engagerede, i forenings- eller bestyrelsesarbejde? Hvilken uddannelsesmæssig baggrund har de?

Tema 1 skal udover at karakterisere familierne, indledende belyse i hvor høj grad den teknisk-økonomiske rationalitet, er et dominerende rationale i børnefamiliernes hverdag, og i hvilken udstrækning miljøhensyn reelt er et prioriteret emne for familien.

Tema 2. Dernæst indkredses familiernes ændrede adfærd på baggrund af miljøproblematikken:

- Hvad forstår den enkelte ved "miljø" og "miljøproblematik". Er det særlig nogle områder som bekymrer? Står økonomisk vækst i et modsætningsforhold til miljøhensyn?
- Hvad gør familien reelt, på hvilke områder? Hvad er miljøbevidsthed for dem?
- Hvilke motiver har de for at ændre adfærd?

Tema 2 udbygger perspektivet fra tema 1, vedrørende den teknisk-økonomiske rationalitet, lige som det skal beskrive børnefamiliernes opfattelse af miljøproblematikken, og hvad de på den baggrund selv har valgt at gøre.

Tema 3. I denne del af analysen fokuseres mere specifikt på lære- og forandringsprocesser i hverdagen, særlig på baggrund af miljøproblematikken:

- Hvad skal der til for at den enkelte ændrer adfærd? Information, gode eksempler, ny lovgivning, muligheder for erfaringsdannelse? Hvordan har miljøinformation, fælles miljøprojekter eller konkret erfaringsdannelse påvirket den enkelte familie?
- Hvem opfatter de som væsentlige og synlige miljøaktører? Hvilken rolle spiller den lokale Grønne Guide, Agenda Centret, den lokale miljøforvaltning, Miljøministeriet og EU?

I tema 3 sættes kapitel 3 - identitet og læring - i relation til børnefamiliernes og 'forandringsagenternes' erfaringer, bl.a. for at belyse om der er en sammenhæng mellem teori og praksis.

Nu tages fat på første spørgsmål i tema 1.

De ni børnefamiliers hverdagsliv

De fleste familier har, som allerede antydnet, en hverdag præget af travlhed, særlig hvis begge voksne har fuldtidsarbejde. De lever et meget struktureret liv, omkring arbejde, indkøb, børnenes fritidsaktiviteter etc. Det betyder bl.a., at børnene afhentes i diverse institutioner tæt på lukketid (f.eks. i nr.3, s.2). I børnefamilie nr.8 (s.1) og familie nr.4 (s.1), har kvinden nedsat arbejdstid af hensyn til børnene, fordi der har været økonomi til det. Det er kun i børnefamilie nr.7 at kvinden er hjemmegående og passer barn. I familier nr.1 (forældreorlov) og nr.9 (arbejdsløs) går kvinderne midlertidigt hjemme.

De fleste familier peger først og fremmest på hverdags-dilemmaer i forhold til deres børns vilkår. Kun én familie gør ikke, og kan redegøre for en klar prioritering:

Vi har ikke mange udgifter, vi har altid været fattige, vi har aldrig fået bil, og alle de andre ting som koster penge, og det har faktisk aldrig været svært. Vi har ikke været så tidspressede som mange andre, vi har prioriteret at have mere tid til børnene og dermed være fattige. Man må helt sikkert afstå noget, når man vælger at gå hjemme ... Der opstår helt klart en ny situation med tidspres, når jeg starter på arbejde igen. (Interview nr.1, s.2)

I børnefamilie nr.1 vil kvinden efter familieorlov ikke arbejde mere end 20 - 25 timer om ugen. Familien har valgt en prioritering som den kender konsekvenserne af. Samtidig: når hun i citatet bruger ordet 'fattige', hænger det i min fortolkning sammen med, at de uden penge oplever sig selv som en slags outsiders i et forbrugssamfundet, hvor man hver dag mærker den teknisk-økonomiske rationalitets 'jernbur', når man prøver at overskride den dominerende rationalitet. De ser og mærker det tydeligt, ved ikke at kunne

alt det, som deres omgivelser - naboer, venner og familie - har råd til. Ordet 'fattige' betegner deres oplevelse af at være anderledes i et materialistisk samfund, hvor andre mennesker omkring dem, prioriterer anderledes, ved i første række at tage hensyn til økonomi og karriere.

I de fleste børnefamilier, har mindst én en lang akademisk uddannelse bag sig, og de vil gerne have tid til *både* karriere og børn. De vil også gerne tage hensyn til miljøet – så vidt muligt. I den hektiske hverdag prioriterer de fleste familier økonomi og karriere - som i mange tilfælde er sammenfaldende – og derefter så vidt muligt miljøhensyn. I mange tilfælde vil disse familier gerne tage miljøhensyn, men pga. klare prioriteringer går de på kompromis med deres idealer.

I familie nr.3 f.eks. kunne man godt tænke sig at have lidt mere fritid, fleksibilitet og tid til børnene. Kvinden har tidligere været på nedsat tid, men arbejdslivet/karrieren blev prioriteret højere:

*.. hvilket betød at børnene kunne komme hjem tidligere [fra institution].
Så sad jeg og arbejdede om aftenen når de sov. I mit nuværende arbejde kan jeg godt sidde hjemme, men det kan godt være lidt stille.*
(Interview nr.3, s.2)

Det er i min fortolkning tydeligt at interview-personen véd hvad der er bedst for deres børn, men hun vælger ikke at gøre det af andre årsager. Andre familier forsøger at indrette sig ved, at den ene part møder tidligt, mens den anden møder så sent så muligt (i. nr.4). Miljøhensyn er ikke prioriteret særlig højt.

Familierne siger det indirekte, ved at påpege og være enige om at de tilsidesætter eller glemmer miljøproblematikken i den hektiske hverdag (f.eks. nr.2, nr.5 og nr.8).

Alle børnefamilier mener dog samtidig, at miljøproblematikken i stigende omfang bliver en del af deres vane-prægede dagligdag. Næsten alle siger, at de køber mange økologiske fødevarer, men at de ikke er blevet *fanatiske* (f.eks. nr.8 og nr.2). Det at de pointerer, at de ikke er blevet fanatiske, vil jeg vende tilbage til. I denne analyse tolkes udsagnene til at betyde at familierne bevidst eller ubevidst véd, at de reelt har andre prioriteringer, som handler om økonomi og en identitetsrelateret deltagelse i forbrugssamfundet.

Bilen er et godt billede på et dilemma de fleste børnefamilier oplever i forhold til miljøproblematikken. De véd godt, at det er forkert at have bil i et miljøperspektiv, men alligevel har de fleste bil. I interviewene dækkes den dårlige samvittighed ind ved at gøre meget ud af at fortælle, hvor lidt de kører bil, og i øvrigt henvise til at uden bil ville deres hverdag ikke kunne hænge sammen.

Sammenfattende er det tydeligt at de fleste familiers hverdag primært er indrettet efter, eller underordnet, en økonomisk rationalitet, som muliggør en levestandard familierne finder acceptabel for sig selv og deres børn. Dernæst forsøger de så vidt muligt at indrette deres dagligdag, så den tager hensyn til børnenes vilkår, familieliv, fritidsinteresser etc. I min fortolkning oplever familierne – undtagen familie nr.1 – den teknisk-økonomiske rationalitet som et indiskutabelt grundvilkår, man indretter sig bedst muligt efter. Bl.a. ved at tage en lang videregående uddannelse med mulighed for en attraktiv position på arbejdsmarkedet. Dernæst vil familierne – *så vidt muligt* – i *det omfang det er med muligt*, tage miljøhensyn i deres hverdag.

Her følger andet spørgsmål i tema 1.

Børnefamiliernes synspunkter på den generelle samfundsudvikling, også i relation til miljøproblematikken

Flere familier finder, at de er blevet mere materialistiske (f.eks. nr.1, nr.6 og nr.7), og at vi arbejder meget mere.

Selvom vi alle har forskellige vilkår, og de gør opmærksom på, at man skal være forsigtig med at generalisere, så oplever flere et øget pres:

Huse sælges for 1.5 mill. kr. i Albertslund, det er jo enorme beløb ... Når folk så samtidig har bil, så er det utroligt, at de kan få det til at hænge sammen, det er meget mærkeligt. ... psykisk må det være meget belastende.

(Interview nr.6, s.2)

... Mange føler sig presset over, at der er et konstant krav om udvikling, der hvor man nu arbejder. ... Der er fuld drøn på, man skal hele tiden kæmpe for sit arbejde, og man skal [samtidig] selvudvikle.

(Interview nr.5, s.2)

Familierne oplever store dilemmaer, og forklarer at forbrugssamfundet er utroligt lokkende, særlig på de unge:

Jeg har ikke fortalt mine børn at Coca-Cola er bedre, men det vidste de allerede, da de var 4 år.

(Interview nr.3, s.4)

Her er et eksempel på et "superbrand", der uden forældrene rigtigt ved hvordan, har etableret sig i fire årige børns bevidsthed. Det viser, at mærkevarer er i stand til at blive en del af den enkeltes liv, uden at man 'ser' det eller forstår hvordan det er sket.

Der peges på, at den materielle velstandsstigning på godt og ondt er muliggjort af den teknologiske udvikling. Udviklingen har bl.a. medført en opløsning af familiemønstre og lokalsamfund. Samfundet opleves som polariseret, hvilket er skræmmende, da det er en trussel mod demokratiet (f.eks. i nr.3, s.2 og i nr.4, s.2).

I interview nr.6 mener i-p, at: "regeringens højt besungne materialistiske vækst går ud over mange ting". Forbruget beskrives som en slags kompensation, som vi alle sammen er afhængige af. Forbruget er motoren – årsagen – til at "vi pukler mere og mere":

Den økonomiske vækst som regeringen og andre kan lide, skyldes jo at produktiviteten er steget. Det er fordi folk laver mere. Men det er nok de færreste, som har en bevidsthed om årsagssammenhænge.

(Interview nr.6, s.1)

Interview nr.6 er med en politisk aktiv person, og han vender flere gange tilbage til at regeringen anser vækst og forbrug, som den økonomiske motor i vores samfund, og at de i virkeligheden ikke antastes. "Miljø" er kun politisk propaganda, så længe der ikke er gjort op med kravet om uafhængt vækst. "Jeg tror ikke et øjeblik på det, hvis de fornemmer at det koster dem deres magt og indflydelse" (i nr.6, s.3). I-p nr.6 tror ikke, at politikerne reelt vil gøre op med vækst og forbrug. Det gælder også i Albertslund. Derfor er det svært grundlæggende at ændre udviklingen.

I citatet siges at: "det nok er de færreste, som har en bevidsthed om årsagssammenhænge". Her peger han på en mekanisme i det kapitalistiske regime, som betyder, at den enkelte i et samfundsperspektiv tildeles to roller; én som forbruger og én som lønarbejder – uden at man har en bevidsthed om hvorfor det er sådan.

I flere af interviewene, ses på én og samme tid både en kritik af forbrugssamfundet og en accept af de goder det medfører. Det ses f.eks. i interview nr.3, hvor gode og dårlige sider af udviklingen diskuteres, samtidig med at i-p senere, til spørgsmålet om nul- eller begrænset vækst, siger:

Vi vil gerne have disse ting. Så jeg går ikke ind for et stenalderfund, for at passe på miljøet, jeg synes, at vi skal prøve at tænke det ind i produktionen. (Interview nr.3, s.6).

En lignende opfattelse findes i interview nr.2:

Miljøproblematikken og den måde danskerne har håndteret det på, har givet mange arbejdspladser, har givet vækst, så det behøver ikke at stå i modsætning til hinanden.

(Interview nr.2, s.2)

I min fortolkning viser disse to citater at den enkelte ikke har en bevidsthed om årsagssammenhænge, som i-p nr.6 påpeger i ovennævnte citat. Sagt på en anden måde: Vækst- og forbrugsideologien er blevet et vilkår. En indiskutabel mekanisme man ikke stiller spørgsmålstegn ved, men så vidt muligt, og bedst muligt, indretter sig efter. Man ser ikke at man med sin adfærd netop er med til at opretholde ideologien.

I interview nr.9 og interview nr.1 (s.3) peges modsat på, at vækstfilosofien, som har været dominerende i mange år, måske er en del af hele problemet :

Vækst er jo nok i virkeligheden hæmmende for miljøspørgsmålet.

(Interview nr.9, s.2)

'Forandringsagenterne'

'Eksperterne' beskriver den samme tendens. Miljøudvalgsformanden peger på at: *"Selvtilstrækkeligheden og individualismen står enormt højt"* (i. nr.12, s.2) og Agenda Centrets leder mener i forlængelse at: *"Det, som i høj grad er oppe i tiden, er selvrealisering"* (i. nr.10, s.2). Indirekte peger de på, at den materielle selvrealisering, som de oplever meget markant, er et problem i et miljøperspektiv.

Sammenfattende siger familierne, at vi alle er en del af forbrugssamfundet på godt og ondt. Nogle få børnefamilier har en kritisk indstilling og finder at årsagen til miljøproblematikken i høj grad skyldes vækstfilosofien.

Andre børnefamilier ser ikke en modsætning mellem miljøhensyn og vækst. De ser gode vækstmuligheder i hele miljøproblematikken. De sidste udtrykker indirekte i min fortolkning, at det er vanskeligt at se udover den dominerende teknisk-økonomiske rationalitet, da den er det "normale".

Her følger tredje og sidste spørgsmål i tema 1.

Familiernes politiske, sociale og kulturelle engagement

I alle børnefamilierne er én eller begge forældre aktive i forenings-, bestyrelses- eller politisk arbejde, og ikke kun i relation til enten Agenda- eller Kvarterløftcentret. Flere beskriver samtidig problemer med at finde tid til det frivillige arbejde ved siden af lønarbejde og børn:

Jeg er ikke længere så aktiv i Agendaforeningen, da indkøbsforeningen har taget enormt meget tid.

(Interview nr.9, s.1)

I-p nr.9 er udover at være aktiv i Agenda- og indkøbsforeningen i NV, bestyrelsesmedlem i deres småbørnsinstitution, og manden er, udover sit fuldtidsarbejde, bestyrelsesmedlem i andelsboligforeningen de bor i.

I familie nr.2 er begge voksne aktive i Hyldespjældets genbrugsgård, dome og hønsegård, ved siden af deres arbejder som kontorchefer. I børnefamilie nr.7 deltager manden i Kvarterløft-projektet og er aktiv i andelsboligforeningen som kasserer, ved siden af sit fuldtidsarbejde. Interviewperson nr.4 er aktiv i grundejerforeningens bestyrelse, og sådan kan man fortsætte med alle ni børnefamilier. De deltager alle i frivilligt arbejde. Der er mange forskellige årsager til, at børnefamilierne engagerer sig. Nogle fokuserer på de sociale dimensioner, andre på de miljømæssige, og en del har ikke kunne eller ville ekspliciterer deres motiver.

For alle familierne gælder endvidere, at mindst én af de voksne har en lang videregående uddannelse, og de fleste peger selv på dette forhold som vigtigt for deres engagement i miljøproblematikken.

I-p nr.7 er flygtning fra Iran, og han peger på teknikum-uddannelsen i Danmark, som afgørende for hans viden og interesse for miljø-spørgsmål (s.1).

Det samme ses i interview nr.8 (s.5), hvor en anden studerende har været afgørende for miljø-engagementet, og i interview nr. 9 (s.2), hvor det er en vejleder, som har ansporet hende. Det hænger i min fortolkning sammen med at en lang videregående uddannelse indeholder et historisk perspektiv, og giver den enkelte viden om at der findes alternativer eller andre verdener.

Et andet iøjnefaldende træk er at i tre familier (nr.2, nr.5 og nr.6) er mindst én af de voksne politisk aktiv, og i to af tilfældene er "miljø" et centralt politisk emne. Selvom begge er medlemmer af partier på venstrefløjen, har de en meget forskellig forståelse af miljøproblematikken; den ene mener at "miljø" skal indtænkes i vækstideologien (i. nr.2, s.3), mens den anden mener at vækst-filosofien er årsagen til miljøproblemerne, at de først løses når vi opgiver vækst-ideologien (i. nr.6, s.1). Fælles for alle familierne gælder, at de tror, at et personligt engagement i en forening eller et miljøprojekt kan gøre en forskel, kan nytte noget.

Hvordan miljø og politik hænger sammen er der meget delte meninger om, f.eks. mener en børnefamilie:

Dem der har de mest miljørigtige liv, det er dem som bor på landet, og det er de lidt ældre, og de er bestemt ikke spor venstreorienteret. Jeg tror ikke, at der er nogen sammenhæng. Når man taler om politiske holdninger, så er det klart, at det er en dagsorden, som er mere tydelig på venstrefløjen. (Interview nr.3, s.6)

Et synspunkt som kan diskuteres, hvor andre vil sige, at det netop *ikke* er landboere, som lever miljørigtigt, hvad enten de er landmænd eller arbejder i en lille by med lange transport-afstande til arbejde. En anden familie finder at:

Sådan har det været tidligere, men det er nok ikke mere så udtalt, man behøver ikke at være på venstrefløjen, for at gå ind for noget i miljøet. (Interview nr.4, s.2)

'Forandringsagenterne'

At børnefamiliernes faglige baggrund er et væsentligt forhold, er Agenda Centret også opmærksom på. Sten Valling siger:

Der er en tydelig kobling – helt bredt forstået – mellem uddannelsesniveau og miljøaktiviteter ... Der er en tydelig trend. (Int. nr.11, s.2)

Agenda Centrets leder Povl Markussen mener, at venstrefløjen har en helt anden tradition for aktivisme, for at gøre noget, end der findes på højrefløjen, hvor man handler mere individuelt. Samtidig påpeger han dog at: *"Jeg tror ikke, at der er mange, som er modstandere af at tænke miljø"* (interview nr.10, s.4).

Sammenfattende er alle børnefamilierne aktive i enten politisk, socialt eller kulturelt frivilligt arbejde. I alle familierne har mindst én af de voksne en lang videregående uddannelse. "Miljø" har tidligere været et politisk emne forbeholdt venstrefløjen. Det er ifølge børnefamilierne en tendens som er ved at blive udvisket.

I det følgende tages hul på tema 2 i den tværgående analyse der handler om børnefamiliernes adfærd på baggrund af miljøproblematikken.

Hvad forstår børnefamilierne ved "miljø", "miljøproblemer" og "miljøproblematikken"?

Miljø" er et begreb med mange betydninger:

*Alt muligt [betyder det], arbejdsmiljø, forholdet mellem mennesker, alt muligt, men det er klart jeg kommer også til at tænke på landbrug, skov og vores naturforhold.
(Interview nr.3, s.2)*

En anden person med en teknisk uddannelse siger:

*Livscyklus. .. Både det menneskelige og det ressourcemæssige.
Det handler om livskvalitet, hvordan du har det med familien, området du bor i, opgangen og ja, faktisk hele jordkloden.
(Interview nr.7, s.2)*

For de fleste interview-personer defineres både "miljø" og "miljøproblemer" meget bredt og til dels diffust. For nogle er miljø ensbetydende med miljøproblemer. De bliver oftest brugt som synonyme, og bruges i flæng med f.eks. 'det grønne' og økologi. "Miljøproblematikken" omfatter i nogle af børnefamiliernes forståelse f.eks. orkanen d. 3. december 1999, genmodificerede fødevarer, ozonlaget, pesticider eller klimaforandringer i forskellige varianter alt efter hvilken familie man spørger. De fleste forbinder miljøproblematikken med at lægge alle miljøproblemerne sammen, så det kommer til at udgøre et kompleks, eller en gotisk knude, som det er vanskeligt at forstå og løse.

Klimaforandringer bekymrer ikke kvinden i interview nr.1 (s.2) aktuelt, da hun tror, at det først vil slå igennem i løbet af nogle generationer. Hun er mere optaget af det nære her og nu; f.eks. phatalater i børnelegetøj og det man spiser.

*Jeg sad og læste dine spørgsmål igennem, og tænkte over hvad det vil sige at være miljøbevidst. Skal man ... bare spise økologisk kød, eller vil det være mere økologisk at lade være med at spise kød? Er det mere økologisk at købe en hel masse økologisk end at prøve og selv dyrke? Jeg ved det ikke, men jeg tænker på det. Det er enormt svært at finde ud af det. for mig et det mest økologisk at genbruge mest muligt.
(Interview nr.1, s.3)*

Det giver god mening i sammenhæng med at i-p nr.1 tidligere har betegnet familien som 'fattig'. Så vidt jeg kan vurdere, er interview-person nr.1 også meget bekymret, ellers ville hun ikke sige at: "Det er enormt svært at finde ud af det". Citatet udtrykker også, at der er så mange dimensioner i miljøproblematikken, at man er nødt til at skubbe nogle af dem bagud i bevidstheden, og det vil typisk være de mindst aktuelle her og nu. De mindst presserende aspekter af deres dagligdag her og nu.

Citatet afspejler også den manglende begrebsliggørelse og konkretisering af miljøproblematikken, som præger alle familierne. Miljøproblemerne opleves som abstrakte og diffuse, og familierne er usikre overfor, hvordan de skal opfatte og forholde sig til dem.

For de ni børnefamilier gælder, at de i varierende omfang er begyndt at forholde sig til miljøproblemerne. De fleste opfatter miljøproblematikken meget bredt og delvist som et *samlet* problem. Når jeg har spurgt nærmere til, hvilke dele af miljøproblematikken de opfatter som mest alvorlige, svarer de fleste i stil med følgende:

Det er ikke et bestemt område, det er nok det hele, og i forhold til mig selv og mine børn. (Interview nr.1, s.2)

Citatet kan også dække over, at mange af børnefamilierne ikke tænker videre over miljøproblemerne i hverdagen. At miljøproblematikken ikke er begrebsliggjort.

Flere af børnefamilierne drejer hurtigt samtalen ind på fødevarer. Fødevarer opleves som meget vedkommende, det er noget som kommer ind i kroppen, og det bekymrer særlig i forhold til børnenes helbred og fremtid (f.eks. i. nr.3, i. nr.4 og i. nr.7).

I de politisk aktive familier er miljøproblematikken i højere grad begrebsliggjort, og der ses en mindre grad af handlingslammelse. De peger på, at hvis man bruger sin *sunde fornuft*, så er det ikke så vanskeligt (f.eks. i. nr.5, s.3). Det kan være svært at orientere sig siger de, men det bruges måske som en dårlig undskyldning, for *ikke* at gøre noget (i. nr.4, s.3).

For en i-p har politik været indgangen til miljøproblematikken:

Men det var nok først da vi fik etableret den nye politiske forening i Albertslund, da vi arbejdede – og blev nødt til at arbejde med – de konkrete miljøproblemer [at han kom til at interessere sig for miljø] Så det bevæger sig for mig fra at være noget overordnet og tilfældigt til at handle om noget lokalt og mere håndfast.

(Interview nr.6, s.3)

Den sidste sætning peger igen på at miljøproblematikken er abstrakt og diffus. Hvis miljøproblematikken skal gøres vedkommende for den enkelte, som her, skal den forankres som personligt vedkommende og håndgribelig i den enkeltes hverdag.

I et andet interview siges:

Jeg tror, at mange frygter dem [miljøproblemerne], selvom vi har svært ved at se det. Bekæmpelsen er meget teknologisk, så det er meget svært at overskue, det er ligesom eksperternes bord.

(Interview nr.4, s.1-2)

Her udtrykkes en fremmedgørelse for miljøproblemerne. Det, at de er svære at overskue, skyldes, at det er blevet eksperternes sagsområde. Eksperterne formidler typisk deres viden til lægmand som 'information'. I et andet interview udtrykkes modsat stor tillid til eksperternes udsagn, når det gælder emner, som er vanskelige for den enkelte, f.eks. phatalater i legetøj (i. nr.1, s.3). I-p nr.1 er en af de interview-personer, som mest eksplicit forsøger at begrebsliggøre miljøproblematikken og tage konkret stilling, meget i kraft af sin deltagelse i Hyldespjældets fælles miljøprojekter. Hun har ikke overladt ansvaret til politikere eller eksperter. Eksperterne kan ikke undværes.

'Forandringsagenterne'

Povl Markussen (P.M.) fra Agenda Centret siger:

For mig at se skal der være to ting i de initiativer, som man laver for folk: Der skal være noget i det for den enkelte, hvorfor skal vi ellers gøre det? Det er indlysende, der SKAL være en fordel i det. Det andet er, at der skal være et samfundsmæssigt perspektiv ved det. Det skal være godt for fællesskabet. .. Hvis vi får begge de dimensioner med, så har vi et drive, en motor. (Interview nr.10, s.5)

P.M.'s anden dimension; "fællesskabet" hænger sandsynligvis tæt sammen med hans erfaringer fra Hyldespjældet, hvor der findes en lang række fælles projekter med udgangspunkt i miljøproblematikken. Der findes en meget høj deltagelsesprocent blandt Hyldespjældets 800 beboere (i. nr.2, s.1). Det kan skyldes, som P. M. selv pointerer, at kombinationen af individuel fordel og 'noget godt for fællesskabet', giver et stærkt drive.

Miljøudvalgsformanden tror, ligesom Sten Valling (i. nr.11, s.2) fra Agenda Centret, ikke at miljøproblematikken er skræmmende for den enkelte, men mere at problemet er, at det er så stort og diffust:

Det er svært at konkretisere og forholde sig til f.eks. drivhuseffekten. Der hører man tit; det er jo lige meget hvad jeg gør, hvad Danmark

gør. Det er den største barriere, det er så stort, og det er så vanskeligt at se, hvad det er for en forskel man kan gøre ... Hvorfor begynde at forholde sig til noget som er så svært. (Interview nr.12, s.3)

Jeg kan med baggrund i interviewene se, at miljøproblematikken både er meget skræmmende og at den opleves som meget stor og diffus. Eller sagt på en anden måde; når en problematik opleves stor og diffus, er den som regel også skræmmende. Disse børnefamilier adskiller sig delvist fra det beskrevne i citatet, og i min fortolkning skyldes forskellen bl.a. at de har en videregående uddannelse, og en oplevelse af, at et personligt engagement i en organisation eller i et projekt kan gøre en forskel.

Den Grønne Guide i NV mener, at det skræmmende kan inddæmmes:

Det gælder om at lave nogle projekter, som er overskuelige, og som giver nogle resultater indenfor relativt kort tid. Det har været vores grundprincip ... for arbejdet ... som har haft med det 'borgerinddragende' at gøre.

(Interview nr.14, s.1-2)

I min fortolkning er strategien med 'de lavest hængende frugter' måske udmærket i startfasen som i NV, men på lidt længere sigt, som i Albertslund, skal langsigtede og mere komplicerede aspekter, mere radikale adfærd ændringer - som nævnt i f.eks. Hyldespjældets Lokal Agenda 21 plan - indtages. Det er ikke aktuelt i "Femkanten", hvor man endnu er i en startfase og forsøger at etablere enkle og synlige miljøprojekter. Agenda Center Albertslund har taget fat på mere komplekse problemstillinger, som jeg skal vende tilbage til i tema 3.

Sammenfattende gælder, at børnefamilierne har vanskeligt ved at begrebsliggøre og konkretisere miljøproblematikken, og finde ud af hvad miljøbevidsthed vil sige for dem selv. Hyldespjældets erfaringer med at konkretisere miljømæssige erfaringer i områdets fælles projekter, og kombinere dem med sociale aspekter, har tilsyneladende været en stor succes.

Nu følger andet spørgsmål i tema 2.

Hvad gør familierne i hverdagen?

Alle familierne siger, at de gør meget for at indtænke miljøet i deres hverdag uden - tilføjer næsten alle - at være *fanatiske*. Alle ni er også enige om, at de godt kunne tænke sig at gøre mere for at blive mere miljøvenlige:

I husholdningen vil jeg gerne være mere miljørigtig. ...ungerne, så snart jeg køber noget økologisk mælk, så står de fuldstændig af, så det drikker vi ikke. ...De siger, at der er klumper i ... [her følger længere beskrivelse], men vi har nok ikke ambitioner om at gøre så meget mere end vi gør nu. (Interview nr.2, s.4)

Interview nr.2 adskiller sig fra de andre interview, da i-p i løbet af de par minutter som denne forklaring tager, skifter standpunkt radikalt, til at de nok alligevel ikke har tænkt sig at gøre meget mere, end de gør nu. Det kan skyldes, at han, tror at jeg, har en forventning om at de kan og vil gøre mere, og at han i løbet af besvarelsen ser, at det er urealistisk. Skiftet kan også skyldes at han i løbet af forklaringen 'overkommer' egne idealer og forestillinger om mine forventninger. Eller at han ser, at det er urealistisk i forhold til deres døtre, som ikke vil drikke økologisk mælk. Man må forvente, at de andre familier også prøver at fremstille sig selv i et bedre lys, end der måske er belæg for.

Citatet peger på et generelt problem i kvalitative interviews; den interviewede person vil have en tendens til at svare enten, som hun tror, at interviewer forventer hun skal svare, eller hun svarer, som hun ideelt ville have handlet. De holdninger, som i-p giver udtryk for, kan også være meget 'situative' eller spontant italesatte, afspejlende selve interviewets 'stemning' og

gensidige tillid. Man kan derfor ikke udelukke andre svar på andre tidspunkter i andre situationer.

Disse mekanismer har måske gjort sig gældende i flere interviews, men jeg har ikke fundet lignende udtalelser, som peger i den retning.

Når stort set alle familierne lægger vægt på, at de ikke er "fanatiske" eller "hellige", skyldes det i min analyse primært, at "økonomi" spiller en stor rolle i alle familiernes hverdag:

Fanatismen er man nødt til at holde udenfor, vi er jo alle en del af dette samfund som bruger el, biler, fjernsyn etc. ... Vi er selvfølgelig også i høj grad styret af vores økonomi, vi kører i en gammel bil uden katalysator, men hvis vi købte en ny ville vi sidde tungere i det. Den afregning laver vi i vores lille hjem. (Interview nr.5, s.3)

Det skyldes, som det fremgår af citatet, at de fleste dagligt bruger alle mulige materielle goder, som skal finansieres, og at deres eget forbrug dermed indirekte er en del af miljøproblematikken. Her er nogle få familier kritiske overfor 'forbrugerismen', som tidligere nævnt, mens andre børnefamilier vil indskrive miljøproblematikken i den dominerende vækstideologi.

De fleste familier peger på økonomiske årsager til ikke at købe flere økologiske fødevarer. De økologiske varer opleves som værende for dyre:

... det er svært at forvente, at folk skal give tre gange så meget for økologiske gulerødder. .. Når vi køber økologiske fødevarer, oplever jeg det som en politisk erklæring. Jeg ønsker at vise, at jeg støtter et landbrug som på længere sigt sørger for, at vi ikke får nogle meget større problemer. (Interview nr.3, s.4 og s.6)

Da jeg havde gennemført interviewet, undersøgte jeg hvad gulerødder kostede i to almindelige dagligvare-butikker. De kostede typisk knap det dobbelte. Så argumentet om, at de koster det tredobbelte, kan handle om, at det reelt er et prioriterings-spørgsmål. Det er sandsynligvis tilfældet i interview nr.3, og er det også oplagt i f.eks. interview nr.7 og nr.2, hvor miljøproblematikken tydeligt anskues fra et økonomisk perspektiv. De argumenterer med henvisning til økonomi. Det økonomiske rationale er dominerende i familiernes hverdag.

En anden ofte nævnt årsag til ikke at vælge flere økologiske varer er, at kvaliteten ikke er god nok i forhold til prisen. Nogle forretninger lader varerne ligge for længe, og økologisk kød kan være lige så sejt som almindeligt (i. nr.6, s.4).

Ideen om "den politiske forbruger", som findes implicit i citatet fra interview nr.3 støttes også i interview nr.6, hvor der peges på at alle valg er politiske. I en miljøsammenhæng er problemet, at de fleste er mere forbrugere, end de er politiske forbrugere. Det ses i de fleste interviews, og nogle børnefamilier udtrykker det selv ved at pointere, at vi alle er en del af dette forbrugssamfund. Begrebet 'politisk forbruger' er problematisk; det er vel også udtryk for et politisk valg at undlade at købe økologisk?

I interview nr.2 udtrykkes i forlængelse at:

Det er jo vanvittigt, at de produkter som forurener koster mindre. .. Der kunne man godt føre en anden prispolitik, men det er jo et politisk niveau. (Interview nr.2, s.4)

Dermed peges indirekte på, at grundlæggende ændringer af adfærd i hverdagen kræver, at det politiske niveau aktivt tager del i en sådan omstillingsproces, hvilket jeg vender tilbage til i tema 3.

'Forandringsagenterne'

Ifølge Povl Markussen er processen delvist udsprunget af en politisk vilje i Albertslund til at gøre en indsats på miljøområdet:

... når Albertslund laver et Agenda 21 Center, er det i erkendelse af at der skal gøres noget. Vi kan som samfund ikke været tilfredse med, at det er overladt til den enkelte. Det er en fælles opgave, hvor vi stadig er individer ... [og] dyrker vores individualitet. (Interview nr.10, s.1)

Senere i interviewet (s.2) er P.M. inde på, at "selvrealisering", som er meget oppe i tiden, samtidig har det med at skubbe skylden for miljøproblematikken over på politikerne. Så det er en proces, der går begge veje; politikerne overlader det til den enkelte, og individet 'skubber' i andre tilfælde ansvaret over på politikerne.

Miljøudvalgsformanden deler denne opfattelse, og siger videre om Albertslunds erfaringer:

Der, hvor det virker og det lykkes hver gang, er når kommunen lægger sig i selen. Det er os, der er dynamo i dette her. Vi har flere gange prøvet at eksperimentere med den underskov af græsrodde, ildsjæle etc., og de er utrolig vigtige medspillere i processen, men de kan ikke bære det. Det er helt afgørende, at kommunen går ind med den pondus, gennemslagskraft og troværdighed man har, ... ellers løfter det ikke noget.

(Interview nr.12, s.1)

Albertslund kommune må betegnes som én af de kommuner, der har gjort mest for at påvirke folks adfærd i en bæredygtig retning, og deres erfaringer er, jf. citatet, at der ikke sker meget, hvis den enkelte ikke støttes af myndighederne. Dette indtryk har man også i interviewene, hvor det i flere tilfælde understreges, at den enkelte oplever, at det er svært at tilegne sig nye handlinger i dagligdagen, særlig fordi myndighederne ikke tilskynder til det.

Til udsagnet om 'den politiske forbruger' siger miljøudvalgsformanden (i nr.12, s.2), at han går mere ind for den politiske vælger i stedet for den politiske forbruger, og dermed udtrykker han kritik af at reducere den enkelte til 'forbruger'.

I NV er det tydeligt, at børnefamilierne slet ikke opfatter kommunen som en aktiv miljøaktør, som familierne i Albertslund i en vis udstrækning gør, hvilket jeg vender tilbage til i tema 3.

Til argumentet om at de økologiske varer er alt for dyre svarer miljøudvalgsformanden kontant:

Den der med, at der er familier som siger, at de ikke har råd til økologisk mælk, den gir jeg ikke en pind for. Det er løgn og latin.

(Interview nr.12, s.3)

Sammenfattende peges på, at det økonomiske rationale er dominerende i familiernes hverdag. Familierne oplever store dilemmaer om, hvem der skal tage ansvaret for at individet tilegner sig nye praksisser. I Albertslund har de erfaringer med, at kommunen skal være en særdeles aktiv medspiller, ellers sker der ikke ret meget.

Her følger sidste spørgsmål i tema 2.

Børnefamiliernes motiver til adfærdsændringer

Det er meget i kraft af børnene, at jeg er blevet miljøbevidst.

(Interview nr.1, s.2)

Det mest almindelige - ekspliciterede eller bevidstgjorte - motiv til adfærdsændringer er ifølge børnefamilierne hensynet til børnene – og i mindre grad deres eget helbred.

Derudover har børnefamilierne meget forskellige motiver til at ændre handlinger. Det gælder også i den enkelte familie. I interview nr.4 f.eks. vælger manden at købe økologiske fødevarer, da de er af en bedre kvalitet,

mens kvinden af etiske årsager føler sig forpligtiget til det (s.2). I en anden familie køber manden næsten ingen økologiske varer, mens kvinden køber alt det, hun kan komme i nærheden af, primært af hensyn til børnene, men også pga. at hun tænker meget på dyrevelfærd (i. nr.1, s.3).

Familierne oplever det som et vanskeligt emne, for hvad vil det egentlig sige at være miljøbevidst? Det er de fleste familier usikre på (f.eks. i. nr.3, s.3 og i. nr.5, s.3).

Et hyppigt nævnt motiv til *ikke* at gøre noget er økonomiske årsager. På fødevareområdet afholder det mange fra at købe økologiske produkter; mange finder at det er for dyrt.

Andre beklager, at der er kommet mange grønne afgifter. I interview nr.7 (s.2) mener personen, at et økonomiske incitament kan få folk til at ændre adfærd. Familien køber – som den eneste – næsten ingen økologiske varer, og som årsag angives, at familien ikke har råd, men lidt længere fremme siger personen, at de hellere vil bruge deres penge på at rejse ud og opleve noget (s.3), så argumentet holder ikke. Det understreger nærmere at miljø ikke er prioriteret særlig højt i denne familie. Noget af det første han tænker på, der er sket i Danmark, siden han kom hertil i starten af 1980'erne, er, at der er kommet mange biler, og at der har været mange prisstigninger på benzin (i. nr.7, s.1).

For de to familier – med meget forskellig social baggrund - som bor i Hyldebjerg, har de fælles miljøprojekter et socialt indhold. Motivet for at engagere sig i f.eks. genbrugsgården er, at de kommer til at snakke med de andre, samtidig med at de gør noget for miljøet (i. nr.1, s.1 og i. nr.2, s.1). Delvist de samme motiver finder man i interview nr.5, hvor det er deltagelse i en beboerbestyrelse, i lignende tæt-lav boligområde i Albertslund, som har medført en voksende interesse for miljøspørgsmål (i. nr.5, s.3).

I interview nr.9 (s.2) forventer familien, som p.t. bor i NV, at flytte til et nyt økologisk ejer-bofællesskab i Albertslund, hvilket de gør både pga. miljøet og det sociale, men nærmere udspurgt primært pga. det sociale.

Kvinden i interview nr.1 (s.3) siger, at det ikke kun er pga. hensyn til deres børns sundhed og fremtid, at de har ændret adfærd, men at det i lige så høj grad skyldes moralsk forpligtigelse.

For de fire sidstnævnte interview gælder, at de indirekte udtrykker stor tilid til *det lokale* og det lokale *socialt fællesskab*, som udgangspunkt for individuelle adfærdsændringer. Det hænger i min tolkning sammen med, at de lokale *konkrete* miljøprojekter medfører, at folk dels får en oplevelse af, at de *kan* gøre noget, at miljøproblematikken så ikke længere er så skræmmende, abstrakt og diffus, og dels at det bliver socialt acceptabelt, ved at det er organiseret i fælles projekter.

Børnefamilierne engagerer sig generelt ikke af mangel på sociale kontakter, de virker stort set alle til at have gode sociale netværk i forvejen, hvor de mangler tid til at se venskabskredsen (f.eks. i. nr. 5, s.1 og i. nr.8, s.3). Børnefamilierne mener selv, at de engagerer sig ud fra et ønske om, dels at 'gøre noget' og dels for at få et tættere tilhørsforhold til deres boligområde.

Forsøger man at få en mere uddybet forklaring om motiver til at de har ændret adfærd, udover at det er bedre for miljøet, og sundere for børnene og dem selv, viser det sig vanskeligt. Sådanne grundlæggende individuelle motiver til at ændre adfærd har stort set alle børnefamilierne svært ved at svare på. Motiver befinder sig helt eller delvist på et ubevidst plan. Interviewpersonerne har typisk stønnet eller pustet lettere irriterede, og meldt pas til mine uddybende spørgsmål ved f.eks. at sige:

det handler om at ændre vaner, ... sådan har det været for mig og os.
(interview nr.8, s.3)

Eller:

Man må gøre noget. (Interview nr.5, s.3)

Det stemmer overens med kapitel 3.1, hvor det fremgik at hverdagens "normale" adfærd ikke bevidstgøres.

'Forandringsagenterne'

Agenda Centrets leder har også svært ved at besvare uddybende, hvorfor han personligt er engageret i miljøproblematikken:

Det er svært at sige, vi falder meget forskelligt ud som personer. Om det er politik – jeg ved det ikke. Vi er forskellige .. det bliver noget lommefilosofi .. (Interview nr.10, s.3)

Derefter - midt i sætningen - drejer han indholdet ved at sige; *"uanset hvem vi er, så skal vi frem til, at vi skal finde en fælles bund, der hedder at vi må opføre os ordentligt"*. Jeg tror ikke, at han svarer undvigende, men – som han selv er inde på – så har han vanskeligheder med at besvare spørgsmålet. Det stemmer overens med at hverdagens handlinger er ubevidste. Selv for en person som arbejder med sådanne forandringsprocesser til hverdag. Og så svarer han måske alligevel indirekte på spørgsmålet; hvis man tager udsagnet for pålydende, så er P.M. moralsk forpligtiget på fællesskabets vegne.

Sten Valling fra Agenda Centret pointerer at der sker mange forandringsprocesser i børnefamilierne - også i Albertslund - da de er meget opmærksomme på miljøproblematikkens sundhedsaspekter i forhold til deres børns helbred og fremtid.

Børnefamilierne er mere bevidste end nogen, fordi man ved, at det er vigtigt at børnene får noget fornuftigt, .. vores børn vil vi gøre alt for.
(Interview nr.11, s.2)

Sammenfattende ses i interviewene, at de veluddannede og ressourcestærke interview-personer har et mentalt overskud og en omstillingsparathed, som ændringer af dagligdagens handlinger kræver, som beskrevet i kapitel 3.2. Når jeg har spurgt uddybende, *hvorfor* de har det sådan, har ingen af børnefamilierne kunne svare. De individuelle motiver *kan* bevidstgøres og i talesættes, som i kapitel 4.1, men det er en proces som fordrer lang tids refleksion. For en detaljeret analyse af børnefamiliernes motiver, se side 106.

Nu følger første spørgsmål i tema 3.

Børnefamiliernes erfaringer med adfærdsændringer

De ni børnefamilier peger på meget forskellige årsager til, at de tilegner sig ny adfærd på baggrund af miljøproblematikken.

Næsten alle familiernes vennekredse består af mennesker, som handler og tænker ligesom dem selv i forhold til miljøproblematikken:

... vi er meget ens, så vi kan klappe hinanden på skulderen.
(Interview nr.9, s.2)

I-p nr.2 mener, at de grønne projekter i Hyldespjældet gør at man bliver en del af et fællesskab. Hyldespjældet var tænkt som en overgangsbolig for dem, men nu har de:

ingen ambitioner om at flytte ... det er miljøprojekterne der skaber grundlag for at man mødes ... det gi'r en god kontakt ... miljøprojekterne afstedkommer socialt fællesskab.
(Interview nr.2, s.1)

Spørgsmålet er om miljøprojekterne i Hyldespjældet gør beboerne miljøbevidste, eller om de deltager pga. et ønske om sociale kontakter? Det ser ud til at det i mange tilfælde er en kombination. At nogle primært vælger at deltage for det sociale samværs skyld, andre fordi de gerne vil gøre noget godt for miljøet, og i mange tilfælde pga. begge dele.

Hylde-spjældernes fælles projekter, rummer en vigtig dimension, når det gælder individuelle adfærdsændringer i dagligdagen. De peger på, at konkret erfaringsdannelse beforder adfærdsændringer, som læringsteoriene i kapitel 3.2 også pegede på.

I interview nr.5 siger i-p, fra et tæt-lav boligområde i nærheden af Hylde-spjældet, at:

.. alt det her med det økologiske startede, fordi jeg var med i bestyrelsen dengang ... [jeg] opdagede at man kan gøre det på en anden måde. ... Mange i vores bestyrelse var interesseret i, hvad der foregik i Hylde-spjældet. ... Man møder en masse mennesker, der fortæller om forskellige ting, og gud, det er jo slet ikke så besværligt.
(Interview nr.5, s.2-3)

Her beskrives en lignende proces og lignende omstændigheder, som findes omkring de fælles miljøprojekter i Hylde-spjældet. At det er konkrete sansefulde erfaringer, som har medført adfærdsændringer, og i dette tilfælde endda uden, at i-p selv har haft noget ønske om at tage flere miljøhensyn.

Og en anden familie i Albertslund:

Der skal gives nogle handlemuligheder, det er enormt vigtigt, at den viden, vi har, bliver omsat i nogle muligheder for at handle for det enkelte individ. ... der er så utrolig meget viden, som vi ikke kan omsætte til handling ... Meget store abstrakte problemstillinger er svære at forholde sig til. Det er virkelig en opgave at gøre det synligt.
(Interview nr.3, s.5)

I-p nr.3 trækker bl.a. på sin erfaring som lærer, hvor hun har undervist i sundhed, kost og ernæringslære.

I citaterne ses, at det ikke så meget er oplysning, der er vigtig: der peges på et behov for at skabe rammer for konkrete erfaringer med miljørelaterede projekter, f.eks. med udgangspunkt i et boligområde. Oplysning i sig selv skaber ikke adfærdsændringer. Synliggørelse og konkret erfaringsdannelse beskrives som afgørende for tilegnelse af andre dagligdags handlinger.

I interview nr.6 er i-p indirekte kommet til at beskæftige sig med miljø som emne for hans parti i Albertslund:

Så det bevæger sig for mig fra at være noget overordnet og tilfældigt, til at handle om noget lokalt og mere håndfast.
(Interview nr.6, s.3)

I-p er mere eller mindre blevet tvunget til at operationalisere miljøproblematikken, forholde sig *konkret* til den, for at kunne virke som lokalpolitiker i Albertslund. Dermed har han indgået i en proces, som kan sammenlignes med ovennævnte forudsætninger for tillæring af nye handlinger, i form af personlig erfaringsdannelse.

Dagligdagens adfærd er vanskelig at ændre, men erfaringerne fra Hylde-spjældet peger på, at konkrete erfaringer med andre hverdags-praksisser kan være en måde at overtrumfe dagligdagens rutiner og vaner.

I interview nr.2 udtaler personen helt eksplicit det forhold, som for mig at se er vigtigt for tilegnelse af ny adfærd i dagligdagen:

Det er ikke så meget et spørgsmål om, at folk mangler information, men der skal være mulighed for handling. (Interview nr.2, s.3)

'Forandringsagenterne'

Povl Markussen fra Agenda Centret fortæller om lignende erfaringer:

Det gamle koncept har ligesom været, at viden gi'r bevidsthed, og bevidsthed gi'r handling. Og den tror vi ikke på. .. man skal også starte med handling. Det er vigtigt, for handling gi'r et billede inde i hovedet på folk. (Interview nr.10, s.2).

Lidt senere i interviewet (s.3) forklarer han, at Agenda Centret støtter og deltager i projekter, som forsøger sig frem. De har f.eks. lavet nogle demonstrations-haver, og så ser de efterfølgende, hvad de har lært af det.

Noget lignende er Sten Valling fra Agenda Centret indirekte inde på, når han forklarer, hvorfor folk ikke får handlet:

.. fordi det kræver vaneændringer. .. miljøet ligger ikke så højt på bevidsthedssfæren, .. når det ikke gør det, er det primært pga. vaner. .. Vi lever alle et forlods struktureret liv: arbejds-, børne-, -interesse- osv.-liv. Der skal virkelig slås for at få nye aktiviteter ind dér.

(Interview nr.11, s.2)

S.V. beskriver her, på en lidt anden måde, at dagligdagens adfærd befinder sig på et ubevidst plan. Og når S.V. siger "vi lever alle et forlods struktureret liv; arbejds- .." henviser han, i min fortolkning, til nogle af de strukturer der i dette projekt betegnes den teknisk-økonomiske rationalitet.

Povl Markussen, Agenda Centret og beboer i Hyldebjerg, peger på at:

.. de konkrete eksempler er vigtige, fordi så flytter du diskussionen fra teori til praksis. .. når jeg så siger, at det faktisk er noget, vi gør i dag, ja så kan du ikke afvise det som teori. Så er du nødt til at forholde dig til det på en anden måde.

(Interview nr.10, s.5)

Og dermed er han på linie med de erfaringer, som børnefamilierne har formidlet i disse interview, om at konkret personlig erfaringsdannelse er afgørende for adfærdsændringer.

Af Furths fire grundlæggende læringstilgange tilhører P.M. overvejende den akkomodative type, som tillægger aktive eksperimenter og konkrete erfaringer størst betydning. I kapitel 3 blev det fastholdt at andre læringstilgange er mindst lige så vigtige

Sammenfattende peger mange familier og "forandringsagenterne" på, at praktisk erfaringsdannelse er en meget vigtig indfaldsvinkel for tilegnelse af ny adfærd i dagligdagen. Flere familier mener, at de mangler muligheder for at omsætte deres miljøviden til praktiske handlinger, og det er ikke viden, de primært mangler.

Nu følger sidste spørgsmål i tema 3.

Hvem støtter tilegnelse af nye hverdags-praksisser ?

De børnefamilier, som bor i Albertslund, synes at kommunen er synlig og aktiv på miljøområdet. De kender Agenda Centret, véd at der er en årlig miljødag, hvor der udleveres kompostjord, -beholder og fuglekasser, og at der afholdes miljø-bydelslege hvert år. Mange bruger de 'små' grønne regnskaber, kommunen årligt udsender etc. (f.eks. i. nr.3, s.4 og i. nr.5, s.4). De oplever ikke, at amt eller stat, har gjort noget særligt for at påvirke deres adfærd i en bæredygtig retning:

Albertslund kommune gør meget, men der kunne gøres meget mere. Først og fremmest er det noget med holdningsændringer. Man skal starte nedefra. Og så skal man støttes af de politiske systemer, af kommunen og staten. De skal tage ansvar, starte projekter op, støtte op omkring forskellige tiltag.

(Interview nr.2, s.3).

I-p nr.2 bor i Hyldebjerg, og han mener, at omkring 70% af områdets ca. 800 beboere er engagerede i Hyldebjergs fælles projekter. Det indikerer, at indtænkes lokale, sociale og kulturelle sammenhænge i diverse miljøprojekter, kan man få mange mennesker engagerede i miljøprojekter:

Man bliver en del af et fællesskab, og så er det lige meget om man er kontorchef eller bistandsklient, når man mødes i genbrugsgården som klunser. Det er virkelig en dimension at man mødes på tværs, og det skyldes, at der er en stor åbenhed. (Interview nr.2, s.1).

I et andet perspektiv eksponerer man i Hyldespjældet en kontekst, som signalerer en stor interesse for miljø, og det virker tilbage på beboerne, som en socialt forhandlet dominerende 'sund fornuft', som beskrevet i kapitel 3.1.

Kommunen støtter ikke Hyldespjældets aktiviteter økonomisk, men Agenda Centret er involveret i flere af de miljø-projekter, som er sat i værk, f.eks. installation af urinseparerende toiletter i nogle af boligerne. Det projekt er økonomisk støttet af Miljøstyrelsen.

I-p nr.6, som er aktiv i lokal-politik i Albertslund, mener, at politikerne bør være moralsk forpligtigede til at støtte adfærdsændringer, men at de sjældent tør, da de er bange for, at det kan koste dem politisk indflydelse. Der skal ske nogle politiske skred i befolkningen før det kan betale sig for politikerne at støtte miljøprojekter mod et mere bæredygtigt samfund. I-p mener, at der trods alt sker meget i Albertslund, men at det først og fremmest er på områder, hvor det politisk ikke kan give problemer. Dermed menes, at hvis et miljøprojekt, ikke har folkelig opbakning, vil politikerne ikke være motiverede for at støtte det.

I-p peger endvidere på, at der tidligere har været modstand i teknisk forvaltning, men at den modstand nu er nedbrudt, så miljø-forvaltningen er blevet medspillere, og at der nu er kommet et dynamisk fælles værdimæssigt udgangspunkt for miljøforvaltningen (i. nr.6, s.5).

Børnefamilierne i NV oplever ikke kommunen eller Miljøministeriet som en aktiv medspiller i forhold til miljøproblematikken:

Det er lidt tyndt med Miljøstyrelsen, de er ikke særlig progressive i deres holdninger. Kommunen ser jeg slet ikke som en miljøaktør, men de er der selvfølgelig et sted ... men samtidig skal de hele tiden spare. (Interview nr.9, s.2)

Familierne i NV efterlyser viden og samarbejdspartnere både fra lokale som nationale myndigheder (f.eks. i. nr.7, s.3). I-p nr.7 arbejder som projektleder i miljøafdelingen i et stort boligselskab. Adspurgt ved han ikke hvad Agenda 21 og Grønne Guider er, hvilket tyder på, at der reelt mangler viden og samarbejdspartnere på området.

To af de tre familier har været med til at starte "Det Grønne Kontor", en Agenda-forening og en økologisk indkøbsforening. De oplever, at hverken Københavns kommune eller Kvarterløftcenter NV er aktive medspillere. "Det Grønne Kontor" i Kvarterløftcenteret er en aktiv medspiller, men det udgør de selv en del af.

'Forandringsagenterne'

Astrid Munksgaard (A.M.) fra "Det Grønne Kontor":

Fra centralt hold har jeg ingen kontakt til Kvarterløftsekretariatet i Gammel Dok. Det er meget op til den enkelte centerleder, hvor meget man inddrager miljøet, enten som en stærkt implementeret del eller som et projekt i projektet. Her [i NV] er det desværre et projekt i projektet ... udgangspunktet er byfornyelse, og det er dér kernen ligger. (Interview nr.14, s.1)

A.M. oplever heller ikke, at kommunen eller Miljøministeriet er aktive medspillere.

Dermed er alle miljøprojekter og -initiativer i "Femkanten" overladt til en mindre gruppe mennesker, som har været med til at starte "Det Grønne Kontor". De udsætter sig for en stor arbejdsbelastning, hvor de risikerer at blive udbrændte. På den baggrund kan de komme til at høste samme erfaringer i NV, som i Albertslund, hvor miljøudvalgsformanden fortalte, at det er

meget vanskeligt for græsrodderne at bære det, og at man risikerer at tabe det hele på gulvet, hvis ikke kommunen; *lægger sig i selen* [og bliver] *dynamo i dette her*' (i. nr.12, s.1).

"Det Grønne kontor" har en målsætning om at samle alle dem, som orker at bruge nogle kræfter på miljøprojekter. Netværk er væsentligt, når det gælder "Det Grønne Kontor's" arbejde i NV. Emner, de har taget op, har været lokale meget synlige miljøproblemer, hvor man har vurderet, at der er gode muligheder for hurtig succes:

Det handler om det lokale, hvad vi gør her. Vi har lavet små aktiviteter, som hurtigt gi'r en succesoplevelse. (Interview nr.14, s.3)

I Albertslund siger Sten Valling fra Agenda Centret:

Vi går heller ikke i ret høj grad til den enkelte. Vi prøver at lave nogle rammer i det enkelte boligområde, så det bliver nemmere at leve miljørigtigt. (Interview nr.11, s.3)

For begge centre er netværksdannelse eller rammer vigtige målsætninger for deres arbejde, hvilket passer fint overens med kapitel 3.1 og 3.3. Den Grønne Guide i NV beskriver samtidig, at det er vanskeligt at få projekterne til at blive levedygtige:

Så er der nogen, som har startet en indkøbsforening: "Tallerken-smækkeren", men det er svært, da den er baseret på frivilligt arbejde, og det er tiden åbenbart ikke til mere. (Interview nr.14, s.2)

Agenda Centret og "Det Grønne Kontor" (i. nr.14, s.3) er enige om at bruge mange motivationsfaktorer:

Det er en kombination: handling, information, økonomi, moral, æstetik, socialt fællesskab alt muligt. Vi spiller på hele registret. (Interview nr.10, s.2)

På dette punkt er de to centre enige om, at grønne afgifter eller information ikke rækker langt. De er nødt til at spille på alle tangenter, ellers bliver det ifølge Agenda Centres leder: *"en meget lille menighed"*.

4.4 Opsamling - første del af analysen

Alle ni interviewede børnefamilier har en meget komprimeret hverdag. I alle familierne er mindst én af de voksne akademiker. Otte ud af ni familier vil gerne have tid til både karriere og børn. Det betyder at de har en meget travl hverdag, hvor de oplever mange dilemmaer mellem hensyn til børn og miljø på den ene side og økonomi på den anden side. Kun en af børnefamilierne (nr.1) tager konsekvensen af deres ønske om at give børnene bedst mulige opvækstvilkår, og har derfor indirekte valgt at være 'fattige'. Denne familie beskriver flere gange indirekte deres oplevelser med det økonomiske rationales 'jernbur'. Først når man forsøger at undslippe rationaliteten, opdager man at den er der, og finder ud af, hvordan den virker selvforstærkende.

Miljøhensyn er i familie nr.1 en afledt effekt af deres valg, og kommer først i anden række efter børnene. De otte andre familier prioriterer bevidst eller ubevidst lønarbejde og karriere højest i hverdagen. Det er i min fortolkning den teknisk-økonomiske rationalitet, der styrer den enkeltes hverdag.

I-p nr.6 mener f.eks., at de udgifter, en almindelig husejerfamilie har til bl.a. hus, institutioner og biler, må være utroligt belastende psykisk, *samtidig* med, at han selv lige har købt hus – hvilket kan medføre at han også bindes i den økonomiske rationalitets jernbur. Lønarbejde åbner materielle selvrealiserings-muligheder for den enkelte *samtidig* med, at det binder og fastholder den enkelte i en bestemt markedsskab identitet.

De fleste børnefamilier beskriver forbrugssamfundet som både et gode og et onde. Flere mener f.eks., at vækst er et ubetinget gode, som miljøproblematikken skal tænkes ind i. Miljøproblematikken har givet mange nye arbejdspladser, mener i-p nr. 2, som i øvrigt virker skræmt over miljøproblematikken, og siden 1970'erne har arrangeret undervisning om miljø. I min fortolkning betyder det, at den enkelte har vanskeligt ved at tænke ud over den teknisk-økonomiske rationalitet. Eller at man ikke kan forestille sig et alternativt rationale, måske bortset fra familie nr.1. Det samme er i-p nr.6 delvist inde på. Han er politisk aktiv og mener, at miljø kun er politisk propaganda, så længe der ikke er gjort op med kravet om fortsat vækst. Han mener, at det er de færreste, som har en bevidsthed om årsagssammenhænge, hvilket disse interview også tyder på. Nye tanker og nye praksisser kommer tilsyneladende vanskeligt ud over det modernes kosmologi. Det tyder på, som Marcuse skriver i 1964, at den teknisk-økonomiske rationalitet er blevet en altdominerende en-dimentional virkelighedsopfattelse, som den enkelte ikke ser eller kan sætte sig udover. Den er blevet et indiskutabelt vilkår.

Flertallet af familierne har svært ved at begrebsliggøre miljøproblematikken og finde ud af, hvordan man tager miljøhensyn. "Det er lige som eksperternes område", siger i-p nr.4. Miljøproblematikken fylder heller ikke nødvendigvis særlig meget i en hektisk hverdag. Det er typisk de mindst aktuelle problemstillinger, som skubbes tilbage i bevidstheden.

Alle familierne oplever miljøproblematikken som stor, diffus og skræmmende på lidt længere sigt. I politisk aktive familier ses en mindre handlingslammelse. Det kan være svært at orientere sig, men mange bruger det måske også som en sovepude.

Miljøproblemerne skal ifølge i-p nr.6 gøres personligt vedkommende og håndgribelige. Mange af familierne peger på konkret erfaringsdannelse som en forudsætning for tilegnelse af en nyadfærd i en mere bæredygtig retning.

Familierne har vanskeligt ved at uddybe deres motivforklaringer, udover at miljøhensyn er sundere og bedre for deres børn og miljøet. Tilsyneladende befinder motiver sig på et delvist ubevidst plan. De fleste svarer at: 'man må gøre noget' I sådanne svar, kan der i min fortolkning, ligge en implicit kritik af den dominerende rationalitet. Et måske ubevidst oprør mod den økonomiske rationalitet, som familierne måske aner, at miljøhensyn peger udover. Povl Markussen har også vanskeligt ved at eksplicite sine motiver, men gør det måske indirekte ved at sige, at vi er moralsk forpligtiget på fællesskabets vegne. Dermed siger han i min fortolkning, at han vil en mere retfærdig verden. Han efterlyser en fælles etik. Måske er det delvist hans motiv for at være lokomotiv for miljøprojekterne i Hyldebjerg.

Når mange af i-p'erne har motiver til at ændre dagligdagens handlinger, kan det skyldes deres uddannelsesmæssige baggrund som akademikere. I løbet af en universitetsuddannelse, præsenteres man for andre historiske mulige verdener, hvilket er en vigtig forudsætning for at kunne kritisere det bestående og forestille sig verden på en anden måde.

Børnefamilierne har andre motiver for at ændre adfærd. I det omfang de har ændret adfærd, mener de selv, at det skyldes, at de har haft mulighed for konkret erfaringsdannelse. At det er 'handling som gir forvandling'.

Rammer for konkret erfaringsdannelse er utroligt vigtige. Der skal ifølge i-p nr.2 være mulighed for handling. Samlet er det afgørende motiv for ikke at ændre adfærd, at forbrugssamfundets værdier er internaliseret i det enkelte individ, således at den teknisk-økonomiske rationalitet er en udtalt allestedsnærværende rammebetingelse for familierne.

Næsten alle familierne omgås mennesker som ligner dem selv. Den sociale accept og verbale 'forhandling' der kontinuerligt foregår, har stor betydning som værdi- og normpejlepunkter for den enkelte.

I min fortolkning indskrives den enkeltes miljøhensyn i den dominerende virkelighedsopfattelse. Undtagelsen er børnefamilie nr.1, som vil gøre op med vækstideologien af hensyn til deres børns fremtid, og til dels i-p nr.6. Når næsten alle familierne siger, at de tager miljøhensyn uden at være *fana-*

tske, betyder det, at familierne primært tænker ud fra en økonomisk rationale, som f.eks. i-p nr.5 ; *"vi er jo alle en del af dette samfund."*

Flere familier vil ikke købe så mange økologiske varer, fordi de er for dyre. Det gælder også i en familie hvor manden arbejder centralt i en miljøorganisation. Det kan virke paradoksalt, som mange andre forhold i interviewene, men måske skal forklaringen søges i, at familierne grundlæggende tænker i én rationalitet – den økonomiske.

Mange udtrykker at de gerne vil købe økologiske varer, at det er vanvittigt, at de produkter som forurener koster mindre. Men afgørende, for at de ikke gør det, er, at de økologiske varer netop er dyrere, og det strider mod det dominerende hverdags-rationale. Det kan pege på, at det samfundsmæssige eller politiske niveau kommer til at spille en afgørende rolle, hvis der skal ske radikale ændringer i den enkeltes hverdags-adfærd. I-p nr. 6 mener, at politikerne har indsigten, men at de ikke tør bruge den, da den kan koste dem politisk indflydelse, i form af protester fra produktionsvirksomheder og forbrugere som er afhængige af det teknisk-økonomiske regimes mekanismer.

Miljøudvalgsformanden i Albertslund mener også, at myndighederne skal være dynamo i udviklingen, ellers sker der ikke ret meget. I-p nr.6 påpeger, at selv i Albertslund tør politikerne kun gøre en indsats på områder, hvor de føler sig sikre på, at det ikke koster politisk indflydelse.

Miljøproblemer og miljøhensyn kan tolkes som pegende ud over den teknisk-økonomiske rationalitet til en anden verden, som anes gennem 'jernburets' sprækker, som Weber beskriver den irrationelle økonomiske rationalitet. I-p nr.1 og nr.6 ser bevidst eller ubevidst, miljøproblemerne som et springbræt til at formulere tanker og visioner om et anderledes samfund, som er et opgør med den teknisk-økonomiske rationalitet.

I forhold til læringskapitel 3.3 peger børnefamilierne på at det særlig er via akkomodativ læring, at de kan tilegne sig andre handlinger mod en mere bæredygtig levevis. I figur 1 (s.69) opstillede Furth fire grundlæggende læringsformer, og akkomodativ læring er karakteriseret af 'aktive eksperimenter' og 'konkrete erfaringer'. Handling præger denne lærings-type. Akkomodativ læring kan gå i retning af enten divergent eller konvergent erkendelse. Myndigheders og specialisters formidling af miljøimperativet er fortrinsvis gået i retning af det konvergente, som er karakteriseret ved 'abstrakt begrebsliggørelse' og 'aktive eksperimenter', som er typisk for det dominerende naturvidenskabelige paradigme, der formidler via 'information'. Ifølge Kolb er mennesker, som foretrækker en konvergent tilgang tiltrukket af primært at arbejde med tekniske opgaver og problemer, og ikke sociale og kulturelle opgaver, som er typisk for mennesker med en dominerende divergent erkendelse, hvor pluralitet, følelser og kreativitet er dominerende værdier. Spørgsmålet er, om myndigheders arbejde med at påvirke den enkeltes adfærd i for høj grad har haft en for teknologisk tilgang og forståelse af problemstillingen. At de ikke i tilstrækkelig grad har gjort forståelsen socialt og kulturelt bred nok, men set arbejdet i et for snævert miljøcentreret perspektiv, som et spørgsmål om at formidle præcis og fyldestgørende ekspertbase-rede informationer. Lige som børnefamilierne forholder sig meget forskelligt i forhold til miljøproblematikken, findes der flere forskellige læringsstilgange, selv om de fleste familier her peger på praktisk erfaringsdannelse, akkomodativ læring, som vigtig for deres adfærdsændringer.

'Forandringsagenterne' siger med én mund, at det er en meget vanskelig opgave at påvirke den enkeltes handlinger i hverdagen. I Albertslund henvender Agenda Centret sig ikke længere til den enkelte. I stedet prøver de at opstille rammer i de enkelte boligområder, så det bliver nemmere at tage miljøhensyn.

Både i Albertslund og Nordvest ser 'forandringsagenterne' netværksdannelse som en vigtig målsætning for deres arbejde. Begge centre siger samstemmende, at de prøver at spille på alle tangenter, for at det ikke skal blive en meget lille menighed.

4.5 Fortolkning af interview

I denne del af kapitlet ses børnefamilierne ikke primært som 'eksperter' i forhold i deres eget liv, men mere som 'repræsentanter'. Hvor første del af interview-kapitlet gik på tværs af interviewene, vil der her blive gået i dybden i de enkelte interview. Jeg vil forsøge at fortolke på de interesser og motiver, de bevidst - og særlig ubevidst - har til miljøproblematikken. I denne fortolkning forsøger jeg at trænge om bag ved det umiddelbare og det sagte i interviewene, da det ikke har været særlig fremtrædende i første del af interview-analysen.

I et videnskabsteoretisk perspektiv er fortolkningen hovedsagligt baseret på en hermeneutisk tilgang, men jeg inddrager også tilgange med et fænomenologisk udgangspunkt.

Den hermeneutiske meningsfortolkning er karakteriseret ved den hermeneutiske spiral, hvor tekstens dele forstås ud fra en tolkning af tekstens overordnede samlede mening. Del-fortolkninger kan modsat påvirke den overordnede samlede tekstfortolkning.

Denne fortolkning bygger videre på kondensering, indholds-temaer, vægtning, og ved at trække på min almen-menneskelige og faglige viden (Kvale, 1997, s.57). Jeg har videreanalyseret på 'kodning' og 'kondensering' fra første del af interviewet, og fortolket på projektioner, metaforer, meningsforskydninger, kropssprog, betoning og 'det usagt sagte' i interview-situationen.

Jeg vil afgrænse fortolkningen til at omfatte følgende spørgsmål, som delvist også findes i første del af interview-kapitlet, men kun delvist blev besvaret:

- Hvor alvorlig opfatter interview-personen miljøproblematikken reelt?
- Hvorledes *handler* interview-personen reelt i dagligdagen i forhold til miljøproblematikken, og hvilke motiver ligger bag?
- Hvilke læreprocesser har haft betydning for interview-personens adfærdændringer i en mere bæredygtig retning?

Afslutningsvis vil jeg samle op på De Grønne Guider, Agenda-medarbejdernes og miljøudvalgsformandens erfaringer:

- Hvordan opfatter forandringsagenterne børnefamiliernes omstillingsprocesser i hverdagen mod et mere bæredygtig samfund?

Kort fortolkning af de ni familiers dagligdag

Følgende korte karakteristik er baseret på min fortolkning, og er et samlet overblik over de ni børnefamilier, og vil på nogle måder være et destillat af den efterfølgende fortolkning af de enkelte familier.

De første seks familier er fra Albertslund:

Børnefamilie nr.1 som bor i Hyldebjerg, har valgt et ikke-materialistisk liv, primært af hensyn til deres børn. De skal ikke afleveres i en institution før, de er 1½ år. I-p er pt. på barselsorlov, og vil kun arbejde på halvtid, når barslen udløber. Det er en prioritering, som også betyder, at de har svært ved at få råd til de økologiske varer, de gerne vil købe af hensyn til børnene. I-p er meget aktiv i Hyldebjergs fælles projekter, og hun kan *slet ikke* forestille sig, at man kan bo i Hyldebjerg uden at være økologisk orienteret.

Børnefamilie nr.2 bor i Hyldebjerg. De har en meget hektisk hverdag, hvor begge voksne bruger mange timer dagligt på deres arbejde som ledere i offentlige forvaltninger. Derfor pointerer i-p flere gange, at han gerne vil yde en indsats, *i forhold til* den tid han har, og det er i min fortolkning reelt ikke ret meget.

Børnefamilie nr.3 som bor i eget rækkehus, bruger selv ordet 'travl' om deres hverdag. I-p vil ikke bruge ordet 'hektisk', da det har en lidt negativ klang.

Begge arbejder fuldtid, i-p i kommunen. I-p efterlyser mere tid, tid til efteruddannelse, fritid – og til børnene. I min fortolkning er der ikke noget, der tyder på, at familien i særlig grad vægter miljøhensyn i deres hverdag.

Børnefamilie nr.4 bor i eget rækkehus. De oplever, at deres hverdag er ret hektisk. Begge voksne er udearbejdende, kvinden er ansat lokalt ca. 32 timer om ugen. Den hektiske hverdag er et forhold, som irriterer i-p *lidt*, og han nævner ikke, hvordan det kunne være anderledes.

Børnefamilie nr.5 som bor i parcelhus i Albertslund, fik for et par år siden pludselig en helt anden og langt mindre stressende hverdag, da i-p fik tilkendt førtidspension pga. alvorlige helbredsproblemer. Konen arbejder mere end fuld tid på hospital, mens han går hjemme og kan ordne mange praktiske gøremål. Er aktiv i skolebestyrelsesarbejde og medlem af politisk parti lokalt.

Børnefamilie nr.6 er lige flyttet ind i et ældre hus i Albertslund. Begge voksne arbejder fuld tid, og i-p beskriver deres hverdag som hektisk. De har en teenage-datter, som kan klare mange ting selv. I-p er politisk aktiv lokalt, og mange aftener går med forskelligt politisk arbejde.

De sidste tre familier er fra NV:

Børnefamilie nr.7 bor i en mindre andelslejlighed i NV. Han arbejder fuld tid som ingeniør, mens konen går hjemme og passer deres barn. I-p oplever i perioder en stor arbejdsbelastning, men er i sin hverdag mere generet af danskernes adfærd overfor udlændinge, som han oplever, som forværret siden han kom hertil for 20 år siden.

Børnefamilie nr.8 bor i villa i NV langt fra Kvarterløft-området. Begge voksne har fuldtidsarbejde, og i-p beskriver hverdagen som meget stressende, hvor hun har svært ved at nå alle de ting, hun gerne vil, bl.a. det frivillige arbejde i Kvarterløftcentret.

Børnefamilie nr.9 bor i en stor 4. sals andelslejlighed i NV. I-p går hjemme med deres mindste datter. Hun har måske udsigt til at få arbejde som akademiker, men kan ikke få datteren passet. Familien vil gerne flytte til et økologisk bofællesskab, som er ved at etableres i Albertslund.

Efter denne korte beskrivelse af børnefamilierne og deres dagligdag - som de fleste beskriver er hektisk, centreret om arbejde, med deraf afledte vanskeligheder med at nå det, de gerne vil - også i forhold til miljøproblematikken - følger nu en mere dybdegående fortolkning af de enkelte interview, som analyseres ud fra de tre spørgsmål.

Fortolkning af interview nr. 1

Interviewet er blevet amputeret af en mikrofon som under interviewet viser sig at være delvist defekt.

Interview-personen (i-p) tror, at vi står overfor store miljøproblemer, ikke lige nu og her, men på lidt længere sigt. Men: *"Miljøproblematikken er ikke noget, som bekymrer mig meget til daglig"* (s.3). I-p er kritisk overfor forbrugssamfundet, men det er primært fordi at: *".. vi har prioriteret at have mere tid til børnene og dermed være fattige"* (s.2). I-p vil ikke være en del af det 'ræs', da det vil betyde, at de ikke har så meget tid til deres børn. Det forklarer delvist, hvorfor i-p ikke bekymrer sig meget for miljøproblematikken til hverdag. I min overordnede fortolkning er det børnenes opvækstvilkår, som har størst betydning for denne familie.

I-p tager miljøhensyn pga. børnene. Dvs. at i-p's miljøhensyn er afledt af overvejelser om deres børns opvækstvilkår. De er ligeglade med bil og andre ting, da de koster penge.

I hverdagen handler i-p økologiske varer i det omfang de har råd. Kæresten køber ikke ret mange økologiske varer. Dette er paradoksalt, da hun kort forinden har fortalt, at han er mere miljøbevidst end i-p i kraft af en anden opvækst.

I-p er meget glad for det sted, de bor: *"Jeg kunne ikke forestille mig at bo andre steder end Hyldespjældet"* (s.1). Der er et stærkt socialt netværk af bl.a. børnefamilier, hvor miljøprojekter og økologi er et fælles udgangspunkt: *"Hvis man ikke var økologisk orienteret her, ville man nok føle sig helt forkert"* (s.1). Familien deltager i et forsøgsprojekt med urinseparerende toiletter, som engang i mellem bliver tilstoppede. Når det sker synes i-p ikke, at det er så morsomt mere, selvom hun ler udglattende (s.1).

I-p har tænkt meget over, hvad det vil sige at tage miljøhensyn. Nok primært fordi hun har modtaget et introduktionsbrev fra mig med forskellige tematiske spørgsmål. Her er det tydeligt, hvordan min tilstedeværelse påvirker i-p. Hendes konklusion er, at for hende er det: *".. mest økologisk at genbruge mest muligt. Lade være med hele tiden at købe nyt og nyt. Vi har jo bl.a. genbrugsgården her i Hyldespjældet"* (s.3).

De læreprocesser som, har medført i-p's ændrede handlinger, er givet deltagelsen i Hyldespjældets fælles miljøprojekter. Familiens ikke-materialistiske livsform, stemmer godt overens med Hyldespjældets genbrugs- og nyttehveprojekter, forstået på den måde, at de gensidigt har forstærket et meningsindhold i familiens hverdag. De fælles miljøprojekter og det sociale samvær omkring dem i Hyldespjældet, betyder i min fortolkning, at fokus på miljøproblematikken vil forblive opretholdt, og betyde at denne børnefamilie – og andre børnefamilier i Hyldespjældet – vil fortsætte italesættelsen og iværksættelsen af dagligdagens adfærdsændringer, i en fortsat langsomt udviklende proces, i takt med at miljøhensyn italesættes som det "normale".

Fortolkning af interview nr. 2

Begge voksne har lederstillinger i det offentlige. De har to hjemmeboende teenager i deres bolig i Hyldespjældet.

Interview-personen (i-p) virker nærmest skræmt over miljøproblematikken: *"Foruren jord .. hav .. luft .. opvarmning af kloden .. store storme ..ændringer af vores natur .. det er sådan nogen ting. Det er noget, vi edder rådneme skal tage alvorligt. .. man bilder sig ind, at det ikke er så slemt, men det er det"* (s.2).

Allerede i slutningen 70'erne var i-p, med udgangspunkt i et politisk parti, med til lokalt at starte en foredragsrække om miljøet. Det er et emne, som har bekymret i-p i mange år.

"Så kan du spørge, hvorfor jeg i 20 år har ligget og kørt i bil fra Midtsjælland .. – ja, men sådan er det bare (ler). Det er ikke rationelt" (s.2). I min overordnede fortolkning er der mange paradokser i familiens hverdag, når det gælder miljøhensyn. Familien sorterer affald, komposterer, køber økologisk, men ikke 100%: *"Jeg prøver efter evne, og den tid jeg har at yde et bidrag .."* (s.2). Men, som jeg tidligere har været inde på, køber familien ikke økologisk mælk, da døtrene ikke vil drikke det pga. klumper.

I-p undrer sig over, at USA og EU ikke sadler om, for det hele kan blive uoverskueligt. Helt præcist hvorfor de skal sadle om, og hvad det er, der kan blive uoverskueligt, uddyber han ikke –og jeg er ikke dygtig nok som interviewer - men jeg går i denne fortolkning ud fra, at det drejer sig om den økonomiske vækst og dens følger. Til sidst i interviewet mener i-p dog at: *"Miljøproblematikken .. har givet mange arbejdspladser"* (s.3). Det minder om interview nr.3, hvor i-p kritiserer 'forbrugerismen' samtidig med at hun ikke vil gå ind for et 'begrænset-vækst-samfund'. Det er et paradoks, særlig når man tager i betragtning, at i-p har været politisk aktiv i mange år, og allerede i '70'erne engagerer sig i miljøproblematikken. Som i interview nr.3 fornemmer man, at i-p er meget ambivalent overfor den økonomiske vækst og forbrugssamfundet, at de synes, at der er mange ting, som er forkert, men på den anden side - og samtidig – vil man ikke undvære det. Et oplagt eksempel er bilkørslen som har foregået gennem 20 år. Han véd godt, at det er forkert, men han har gjort det alligevel, fordi det økonomiske rationale

grundlæggende styrer i-p's hverdag, samtidig med at han har været engageret i miljø-aktiviteter over flere årtier.

Med hensyn til vigtige læreprocesser nævner i-p Hyldespjældet som et godt eksempel. Der skal være mulighed for handling: *"Der er nogen, som bliver grønne uden i forvejen at være det, ved at gå ind i nogle fælles grønne projekter. ... Der er mange indfaldsvinkler"* (s.3). Han beskriver Hyldespjældet som et 'eksperimentarium for konkrete erfaringsdannelser', og siger, at kropslige eller sanselige erfaringer er utroligt vigtige, hvis man skal ændre adfærd i dagligdagen. Samtidig beskrives hele 'eksperimentariets' eksistens som meget afhængigt af ildsjælen over ildsjælene i Hyldespjældet; Povl Markussen. I-p tror, at udviklingen i Hyldespjældet vil gå i stå, den dag Povl ikke bor der mere. Det peger på, at det er utroligt vigtigt, at der er nogen, som går foran og fungerer som lokomotiv, hvis der skal opstilles rammer for konkret erfaringsdannelse, som det er sket i Hyldespjældet. Det behøver ikke at være én person, hvilket kan gøre det meget sårbart, det kan også være kommunen, der går ind og agerer dynamo, som det ifølge miljøudvalgsformanden har været i Albertslund.

For familien selv har det været en fortløbende proces, hvor det startede med økologiske gulerødder for ca. 10 år siden, til at det i dag er mange forskellige produkter. Det leje familiens miljøhensyn har fundet nu, passer ham godt (s.4).

Fortolkning af interview nr. 3

Miljøproblematikken er for interview-personen (i-p) et emne den enkelte skal forholde sig til, særlig af hensyn til fremtidige generationer (s.6). Miljøproblematikken er et emne, som der skal tages politisk stilling til lokalt, nationalt og på EU-niveau. Miljøproblematikken har ikke en særstatus for i-p, men der eksisterer som et problem vi skal være opmærksomme på: *"Vi er nødt til at tænke os om, hvis ikke vi skal forbruge på de næste generationers vegne. Men jeg synes ikke, at vi som individer skal gå og have ondt i maven over det hver dag"*. Dermed udtrykker i-p, i min overordnede fortolkning, at miljøproblematikken ikke er et højt prioriteret emne i hendes hverdag, at der er andre og mere nære forhold i dagligdagen, som prioriteres højere.

Miljøproblematikken er ifølge i-p affødt af, at 'forbrugerismen' har utrolig godt fat i os alle sammen, særlig yngre mennesker (s.3). Det er dog ikke miljøproblematikken, som gør at i-p evt. ligger søvnløs om natten: *"... det er mere nære ting, der bekymrer"*.

I-p oplever sig selv som politisk forbruger, men kan sagtens finde på at gøre noget som ikke passer ind i sit normale syn på sagen: *"Jeg er ikke hellig"*. *"Det er mit liv nu og her, og jeg skal have det til at hænge sammen, og der er det altså meget smart, at man f.eks. har en bil"*. I-p har tidligere forklaret (s.1), at de næsten aldrig bruger den nyanskaffede bil, men det gør de måske alligevel. Da familien lige havde fået den nye bil, turde i-p nærmest ikke fortælle omgangskredsen, at de havde anskaffet den. Det tyder på, at familiens sociale omgangskreds – og dem selv indbefattet – har modsætningsfyldte meninger om at have privatbil. Men de har én, da den tilsyneladende er nødvendig for at få hverdagen til at hænge sammen, hvorfor køber man ellers ny bil?

Senere forklarer i-p at det økonomiske rationale også spiller et stor rolle: *"... det er svært at forvente, at folk skal give tre gange så meget for økologiske gulerødder ... Det er jo vanvittigt, at de produkter, som forurener, koster mindre"*.

Når i-p køber økologiske varer, oplever hun det som en politisk erklæring, der udtrykker, at hun støtter et landbrug, som sørger for, at vi på lidt længere sigt ikke får nogle meget større problemer (s.6). Men hun gør det ikke, hvis det er dyrere. I-p tror ikke, at de økologiske varer er sundere, men at de indirekte sørger for, at der er et større råderum til deres børn og andre i fremtidige generationer. Hvilke handlinger i-p i øvrigt vælger i sin hverdag for at imødegå miljøproblematikken, har jeg vanskeligt ved at beskrive, da jeg ikke

har fået spurgt præcist til det i interviewet, men jeg er tilbøjelig til at tro, at det økonomiske perspektiv er dominerende når familien køber dagligvarer.

I-p er meget kritisk overfor 'forbrugerismen', som, hun synes, er udbredt særlig blandt yngre mennesker. Hun mener, at den livsstil vi har, er en udfordring for miljøet på længere sigt (s.4). En halv time længere fremme i interviewet vil i-p ikke tale om et lav- eller 0-vækst samfund, som hun kalder for et 'stenalder-samfund'. I stedet foreslår i-p at: *"miljø-faktoren indtænkes i produktionen, sådan at man fik produceret nogle biler, som ikke forurenede så meget. Det gælder for alle varer."* (s.6). Det står i min fortolkning i modsætning til tidligere udtalelser om, at det ikke nytter at udvikle bedre produkter, når vi samlet forbruger mange flere enheder. Dermed støtter i-p indirekte op om de økonomiske vækstidealer, som har skabt 'forbrugerismen'. Det kan være svært at forstå så modsætningsfyldte udtalelser, men de er almindeligt forekommende i de fleste interview. Det viser bl.a., at den enkelte ikke i særlig høj grad er rationel i sin hverdagsadfærd, men i højere grad styret af impulser fra kontekst, som beskrevet i kapitel 3.1.

Man kan også tolke det som et udtryk for de dilemmaer og ambivalenser, børnefamilien oplever i spændingsfeltet mellem en komfortabel 'forbrugerisme', og det at de gerne vil vise miljøhensyn i hverdagen. I-p tror ikke, at man kan komme 'forbrugerismen' til livs: *"Folk vil have forbrugsvarer ... Vi vil gerne have disse ting"*. Det kan også fortolkes som, at i-p, der tidligere har talt om en: *"... teknologisk udvikling, som er fantastisk forrygende"* og *"... en materiel velstandsstigning, som er helt fantastisk"* (s.2), selv på mange måder er indfanget af 'forbrugerismen' - som hun også kritiserer - i et slags had-, kærlighedsforhold'.

I-p ophøjer 'forbrugerismen' i Vesten til en indiskutabel størrelse, ved bl.a. at henvise til flygtninge-strømme fra u- til i-lande (s.6), men det er måske en overfortolkning af 'forbrugerismen' som et indiskutabelt og ubetinget gode. Jeg er tilbøjelig til at tolke hendes forståelse, som et udslag af at i-p ikke kan 'se' eller tænke udover den teknisk-økonomiske rationalitet, hvad der også gælder for flertallet af børnefamilierne, og måske er kerneproblemet, når det drejer sig om den enkeltes dagligdags omstillingsprocesser i en bæredygtig retning.

Som vigtige læreprocesser i dagligdagen peger i-p på at: *"Der skal gives nogle handlemuligheder, det er enormt vigtigt, at den viden, vi har, bliver omsat i nogle muligheder for at handle for det enkelte individ"* (s.5). I-p finder, at det er miljøproblemernes abstrakte karakter, der gør det vanskeligt at forholde sig til dem, og den store opgave er at gøre dem synlige. I-p peger på, at årsagen til, at det primært er de økologiske fødevarer, som interesserer folk, er, at fødevarer er overordentligt konkrete. Senere i forbindelse med et spørgsmål om grønne regnskaber siger i-p igen, at det er meget vigtigt at det gøres personligt, vedkommende og konkret.

Ved interviewets afslutning ser jeg tilfældigvis, at i-p bor samme med en central aktør i en af de danske miljøorganisationer, hvilket hun ikke har nævnt på noget tidspunkt. Der kan oplagt være store holdningsforskelle indbyrdes i familierne, som jeg har set i andre børnefamilier, men mandens arbejde må betyde, at netop denne familie har en meget stor tilgang til viden om miljøproblematikken, uden at det på noget tidspunkt har været mit indtryk under interviewet. Set i det perspektiv kan i-p's udtalelse om, at hun ikke tror, at økologiske fødevarer er specielt meget sundere, virke forundrende, da mandens arbejdsplads netop fokuserer på disse aspekter. Så kan man måske modsat argumentere med, at de holder 'fri' derhjemme, men det er ikke et overbevisende argument, da i-p selv har peget på fødevarer-området, som et af de mest vedkommende på miljøområdet.

Fortolkning af interview nr. 4

"Jeg tror at mange frygter dem [miljøproblemerne]" (s.1). Citatet fortolker jeg derhen, at interview-personen (i-p) selv frygter miljøproblematikken. Jeg tror, at i-p tager miljøproblematikken alvorligt, og han oplever ikke en stor hand-

lingslammelse: *"Miljøproblemerne kan man ikke se, høre, lugte osv. Men jeg ved ikke, om vi i udgangspunktet skal sige, at folk har svært ved at forholde sig til dem"*.

Familien oplever sig selv som aktive på miljø-feltet, men primært på fødevarerområdet. De har forskellige motiver; konen fordi man *skal* gøre det, og i-p fordi det er en bedre kvalitet (s.2). I-p forbinder også deres 'idealisme' med, at de har fået større købekraft. Konen køber flere økologiske varer, end han gør, og for hende hænger det sammen med, at de har fået børn; det er sundere. For i-p er det noget med et mere bæredygtigt landbrug, og for ham er det også vigtigt, at det smager bedre, ellers køber han det ikke. Når det gælder andre områder som varme, el og vand, så: *".. holder vi os til at tænke, vi handler ikke (ler)"*. De grønne regnskaber, som i-p kender fra grundejerforenings-arbejdet: *".. har ligget meget længe i min bunke. Det er noget af det, som bliver smidt sidst ud"* (s.3). I min overordnede fortolkning betyder "økologi" for i-p fødevarer af en bedre kvalitet.

Deres adfærd eller miljøhensyn - på fødevarer-området - sammen med konens oplevelse af, at det *skal* man bare, og at hun fokuserer på, at det er sundere for børnene. I-p er fra et par studieår på Landbohøjskolen ikke afvisende overfor de økologiske varer, men spørger først om de er bedre. Familien komposterer og undgår at tage bilen til de korte ture.

På andre felter har de endnu ikke ændret adfærd i hverdagen. Om de kunne tænke sig det, er jeg ikke sikker på. I-p udtrykker problemer med at finde ud af hvordan man bliver mere miljøbevidst (s.3). *"Bekæmpelsen er meget teknologisk, ... Det er ligesom eksperternes bord"* (s.1-2). I Albertslund findes muligheder for videnstilegnelse og projektstøtte, som ikke mange andre steder i landet. Familien har kendskab til Agenda Centret og Grønne Guider, men det er ikke et tilbud, de har brugt. Derfor tror jeg ikke, at de reelt er interesserede i – eller prioriterer – at tilegne sig nye handlinger. Det kan skyldes, at familien finder det vanskeligt at tage nye miljøhensyn i hverdagen, udover dem de allerede har taget.

Hvilke læreprocesser, der har været vigtige for i-p, er ikke særlig godt belyst i interviewet. For 10 år siden startede det med, at de købte økologisk mælk, hvor de i dag køber mange økologiske produkter. Det har været en langsomt udviklende proces for dem. Studieårene på Landbohøjskolen har været vigtige. For konen har det tilsyneladende været afgørende, at de fik børn, og så fortæller i-p, at hvis der skulle være fælles miljø-projekter dér, hvor han bor; *".. skal [det] være meget praktiske projekter"* (s.2). Ønsket om at det skal være praktiske projekter, kan hænge sammen med i-p oplever et behov for at konkretisere, hvordan man bliver mere miljøbevidst, som han efterlyste tidligere. Endelig kan det fortolkes derhen, at hans erfaringer med læring er, at det er vigtigt at man får praktiske erfaringer, hvis man vil ændre adfærd. Men her vil jeg ikke tolke videre, da jeg ikke har været god nok til at stille uddybende spørgsmål i denne del af interviewet. Interviewet bærer præg af at være et af de første, hvor jeg er usikker på, hvor tæt man kan gå på interview-personen.

Fortolkning af interview nr. 5

Interview-personen (i-p) oplever at: *"Man er nødt til at støtte det her, så meget man nu kan uden at være fanatisk"* (s.3). Økonomien spiller en vigtig rolle i deres hverdag. I min fortolkning skal det helst være sjovt, og hvis det er for besværligt, forbundet med for mange gener, så synes i-p ikke, at det er interessant. Efter selve interviewet, da jeg havde slukket båndoptageren, sagde i-p at: *"vi er jo bare en almindelig familie, der ikke går specielt meget op i det her med miljøproblematikken"*, hvilket også er mit overordnede indtryk i denne fortolkning.

I-p er politisk engageret, og var aktiv i beboerbestyrelses-arbejde i '89, da de flyttede til kommunen. I-p's miljøhensyn opfatter jeg som direkte afledt af bestyrelsesarbejdet: *"Det starter i '89, hvor vi lige var flyttet ind, og da begyndte man med kildesortering .. Det var inspireret af det, vi læste i lokalavi-*

sen. Og inspireret af at jeg gik ind i bestyrelsesarbejdet og opdagede, at man kan gøre det på en anden måde" (s.2). I-p oplever mange positive sociale effekter af bestyrelsesarbejdet: "Det var smadder hyggeligt. .. Lige pludselig kender man alle dem, man møder i byen" (s.2). Jeg vil mene, at i-p's motiver til miljøhensyn skyldes en kombination af sociale gevinster og et politisk vakt menneskes fornemmelse for, at 'her skal der gøres noget', f.eks. som han oplever affaldsdeponering i forbindelse med et ophold i Toronto, Canada (s.3). Det afføder en ønske og en vilje til at 'gøre noget', sikkert fordi han er et politisk tænkende menneske, somer overbevist om, at et personligt engagement kan gøre en forskel.

I dagligdagen har i-p et afslappet forhold til miljøproblematikken. Han gør meget ud af at fortælle, at de ikke er fanatiske. De køber mange økologiske varer, men hvis de er for dyre eller ikke virker så attraktive, vælges de fra. Deres have har fungeret som demonstrationshave, og de har fået hønsehold.

Jeg oplevede i-p som et meget imødekommende og venligt menneske, som ikke har svært ved at tale med andre, og det, tror jeg, er baggrunden for i-p's deltagelse i haveprojektet. Det er hyggeligt at snakke med andre mennesker.

De komposterer alt deres grønne affald, men hvis det regner, gider i-p ikke at gå ud med det.

De lærerprocesser, der har medført i-p's ændrede handlinger i hverdagen i forhold til miljøproblematikken, er i min fortolkning særdeles interessant. I-p er ikke primusmotor i miljøprojekterne i den nyetablerede boligforening i '89, men han introduceres til en række miljøemner og deltager i bl.a. affaldssorterings-projekter, primært fordi: "... det er sjovt .." (s.2), og i-p finder ud af, at det slet ikke er så besværligt. Når i-p siger, at det 'er sjovt', fortolker jeg det til, at han kan lide at deltage i fælles projekter, hvor man møder og taler med andre mennesker. Han møder en række mennesker, som bl.a. er inspireret af miljø-arbejdet i Hyldespjældet, men det vigtige vedrørende læreprocesser er, at han i praksis deltager i konkrete miljøprojekter, hvor han finder ud af, at det slet ikke er så anderledes og besværligt, som han først tror. Med andre ord får han sanselige erfaringer med nye hverdagspraksisser, som bliver internaliseret – særlig fordi at de sociale omgivelser gør det samme.

I-p er et eksempel på at forandrings- og læreprocesser i dagligdagen, i høj grad er afhængige af praktiske konkrete handlinger, hvor man kropsligt får oplevelser af, hvad det vil sige at tage miljøhensyn. I-p fortæller, at de mennesker, som deltog i bestyrelsesarbejdet dengang, har oplevet en tilsvarende proces, hvor miljøhensyn og miljøhandling er blevet mere og mere almindelige (s.4).

Fortolkning af interview nr. 6

Børnefamilie nr.6 er for nylig flyttet til et ældre hus et nyt sted i Albertslund. Begge voksne har fuldtidsarbejde, og de har en hjemmeboende datter. Hverdagen beskrives som meget hektisk.

Interview-personen (i-p) har gennem ti år været aktiv i lokalpolitik, og han arbejder for et politisk partis landskontor.

I-p er pessimist: "... hvis ikke vi får ændret den generelle udviklings retning .. det er mest ord og politisk propaganda .. tror jeg, at det bryder sammen på et eller andet område" (s.1). Miljøproblematikken har mange facetter for i-p, han nævner f.eks. kogalskab og genteknologi: "... der er chancer for, at der er nogle tossede teknikere et eller andet sted, som kommer til at krydse et par streger, som de ikke skulle have krydset" (s.2).

Kernen i miljøproblematikken er for i-p; "Den højt besungne materialistiske vækst". Den antastes ikke i virkeligheden. Socialdemokratiet – både lokalt og på landsplan - vil og tør ikke antaste de grundlæggende udviklingstræk. "Forbrug" beskriver i-p som en slags kompensation, som vi alle bruger – samtidig med at det er motoren, eller årsagen til at vi alle sammen pukler mere og mere. Den stadig øgede produktivitet medfører umenneske-

lige vilkår og stress. I-p mener at: *".. det er nok de færreste som har en bevidsthed om årsagssammenhænge"* (s.1). Her er det tydeligt, at i-p synes, at folk generelt er alt for lidt engagerede i samfundsforhold, herunder miljøproblematikken.

I hverdagen handler børnefamilien; *".. stort set udelukkende økologiske varer, men det er ikke fuldstændigt religiøst"* (s.4). Jeg fortolker sidste del af sætningen til at have en anden betydning end hos de andre familier, selvom de siger stort set det samme. Her betyder det, at familien reelt prøver, så vidt muligt, udelukkende at købe økologiske varer. Det hænger for mig at se sammen med, at i-p til dagligt har fokus på miljøproblematikken i sit politiske arbejde. Det hænger også sammen med at: *".. det er dumt at hælde noget i sig som er farligt"* (s.4).

Selvom i-p mener, at det også er venner, familie og omgangskreds der påvirker, er den vigtigste læreproces i i-p's tilfælde, at han er politisk aktiv. I-p er drevet af en interesse for at ville et andet samfund i en bredere forstand. Hans politiske engagement med udgangspunkt i en utopi om en mere 'retfærdig' verden, betyder i min overordnede fortolkning, at miljøproblematikken så at sige bliver inddraget i i-p's politiske projekt, og bliver brugt som et argument for en mere retfærdig verden. Miljøproblematikken udgør oplagt en stor del af den ulige globale fordeling. I-p's politiske engagement for en mere retfærdig verden, udspringer bl.a. af en studietur til Mexico i '81 (s.3), og det bliver et vigtigt drive, som universitetsstudiet i det hele taget, for i-p's politiske engagement, og i forhold til miljøproblematikken.

I-p er med til at starte den politiske forening i Albertslund i '88 eller '89, hvor miljø er et hovedemne. Det er tydeligt, at i-p er politiker, han tænker miljøproblematikken ind i politiske processer, og partiet, han opstiller for lokalt, har en gennearbejdet miljøpolitik på alle områder. Han beskriver selv meget rammende, hvad engagementet i politik har betydet for hans viden og handlinger i forhold til miljøproblematikken: *"Så det bevæger sig for mig fra at være noget overordnet og tilfældigt til at handle om noget lokalt og mere håndfast"* (s.3).

Som medstifter af et lokalt politisk parti, som har udarbejdet en *konkret* miljøpolitik, har han deltaget i en læreproces, der har betydet at miljøproblematikkens abstrakte og diffuse karakter gradvist er aftaget. I-p oplever at kunne gøre noget.

Forandringsprocesser i dagligdagen i forhold til miljøhensyn har været en fortløbende proces frem til i dag, hvor familien stort set udelukkende køber økologiske varer. Jeg tror, at i-p's politiske arbejde, med miljø som et hovedtema, vil betyde at i-p fortsat vil prioritere miljøhensyn i hverdagen højt.

Fortolkning af interview nr. 7

Inden interviewet er begyndt, fortæller interview-personen (i-p) at "miljø" handler om: *"livscyklus, både menneskets og naturens"*. I-p er ingeniør, og livscyklus-terminologien er en typisk ingeniørtilgang til emnet. Når han taler om løsningsforslag er det: termostater, vandmålere, bevægefølere, oplysningskampagner, regelmæssig aflæsning af el- og vandmålere og isolering mod kælder og loft. Det, der ifølge i-p mangler, er letforståelige oplysnings- og informationskampagner med kendte skuespillere, og det er myndighederne, som skal være ansvarlige for det. Det han indirekte udtrykker er, at det er ekspertviden og ekspertstyring, som skal løse miljøproblemerne.

Det er i min overordnede fortolkning en typisk teknologisk og instrumentel opfattelse af miljøproblemerne. Han siger f.eks. om luft- og vandforureningen, at det er: *"ting som påvirker os udefra"*. Dermed antyder i-p, at det ikke er menneskeskabte problemer, og et andet sted påpeger han, at de globale temperaturstigninger skyldes naturlige geologiske fænomener. Problemets omfang og karakter beskrives delvist som 'naturligt'. Samme sted (s.2) hvor han forklarer at det bliver varmere og varmere i Danmark, siger han paradoksalt til næste spørgsmål, at vi er på vej tilbage til en gletcher-tid. Det finder han ikke, at vi kan gøre noget ved og: *så kan vi lade være med at tænke*

på det". Der er ikke konsistens i hans synspunkter, som i mange andre interview, men her er der også eksempler på, at hans udsagn bygger på et fejlagtigt grundlag: *"Forgiftet vand er det værste. Vi har kun få ressourcer af drikkevand i Danmark, hele vejen rundt om er der saltvand"*. Man udvinder ikke drikkevand fra havet, og få andre steder i verden findes tilsvarende drikkevandsreservoirer som under Danmark.

Miljøproblemerne er ifølge i-p; *"ikke så slemme lige nu"* (s.2). Og: *"Folk kan godt være meget materialistiske og alligevel tænke på miljø"*. (s.4). I min fortolkning opfatter i-p ikke miljøproblemerne som særlig alvorlige. Som det eneste interview, vil det være forkert at tale om miljøproblematikken. I-p opfatter ikke miljøproblemerne som et samlet problemkompleks. Måske er det afgørende for fortolkningen at ihukomme hans mellemøstlige oprindelse. I-p opfatter miljøproblematikken som et minimalt problem her i landet, i forhold til andre steder i verden, som f.eks. storbyer i mellemøsten, hvor miljø-, fattigdoms- og sundhedsproblemer har en helt anden karakter. I-p's mellemøstlige kulturelle baggrund kan være årsagen til, at han ikke opfatter miljøproblemerne som særlige alvorlige i Danmark. Tilsvarende kan årsagen til at han tillægger myndighederne stor betydning i oplysningsarbejdet, være at myndigheder i mellemøsten generelt har meget større autoritet og er mere respekterede end i Danmark.

Hvad i-p reelt gør i hverdagen siges klart på s.2: *"Jeg gør det, jeg kan, som ikke kræver meget tid af mig"*. Familien køber stort set ikke økologiske varer. De er for dyre, og familien vil hellere ud at rejse eller opleve noget i stedet. I-p er i min fortolkning i meget høj grad styret af et økonomisk rationale: han ville køre i bil, hvis det ikke var så dyrt at parkere ved arbejdspladsen. Han synes, at der har været mange prisstigninger på benzin, økologiske varer er for dyre osv. For i-p er det i orden, at man kører bil, hvis ikke den er gammel. Man kan nå meget mere med en bil, bilen er en tidssparer. Tid er meget vigtigt, ergo er det i orden at køre bil (s.5).

Det dominerende økonomiske rationale kan være styret af en grundlæggende interesse for at se familie og venner i fædrelandet, så ofte som muligt, og da det er dyrt betyder det, at økonomi bliver et afgørende rationale, der styrer deres adfærd i hverdagen.

Det afgørende læringsrum for i-p's handlinger i forhold til miljøproblemerne har været at komme til Danmark og starte på Teknikum. Det understreger han selv flere steder. Det har været et teoretisk læringsmiljø, et 'pensumlæringsmiljø', som har præget mange af i-p's udsagn, som ikke er blevet konkrete eller personlige erfaringer. Denne læring har betydet, at han kan redegøre for en begrænset personlig miljøinteresse, som er blevet forstærket af hans efterfølgende arbejdsopgaver.

I-p's daglige arbejde med vand-, el- og varme-forbrug er derimod blevet et *praksis*-område i forhold til miljøproblemerne, som han på en helt anden måde også handler ud fra. I-p forsøger aktivt at påvirke kone, venner og kolleger til at slukke lys, kaffemaskine, vand etc., ligesom han selv gør. I-p's begrundelse er et økonomisk rationale: *"Jeg forklarer, at deres vandforbrug betaler de over huslejen, og at det er derfor at de stiger i husleje ... hvis de sparede på vandet, så kan de i stedet købe noget tøj"*.

Afslutningsvis har jeg hæftet mig ved at i-p er kritisk overfor den generelle samfundsudvikling, hvor flere og flere har svært ved at følge med. I-p efterlyser gamle dages sociale rum, da man mødte bekendte i lokalområdet og på posthuset (s.2). Senere forbinder han Agenda 21 og byøkologi med: *"ligesom i gamle dage ude på landet. Det er noget med tilbage til rødderne. Egentlig er det ret hyggeligt..."*. I min fortolkning indeholder Kvarterløftcentret og andelsboligbestyrelses-arbejdet måske netop disse elementer; "det lokale" og "socialt samvær", som han efterlyser i citatet. Det kan være en forklaring på, at han er aktiv i andelsboligforeningen og deltager i lokale miljø-projekter.

Fortolkning af interview nr. 8

"Jeg synes, at der er mange indikatorer for, at der er noget galt. Der er ikke balance globalt set" (s.1). Interview-personen (i-p) skelner mellem lokale og globale miljøproblemer. I-p's uddannelsesmæssige baggrund gør, at hun fagligt kan vurdere eksperternes udsagn, f.eks. véd hun at ismassernes tykkelse ved polerne varierer med års mellemrum. I-p har i sit universitetsstudium arbejdet med oceanografi på Grønland. Hun har viden på ekspertniveau, og hendes naturvidenskabelige viden fortæller hende, at der er: *"et eller andet galt"* (s.1), men at det tager mange år, før menneskers påvirkninger af globale systemer kan ses og vurderes. I-p bruger flere gange ordet 'balance', og det afslører hendes naturvidenskabelige baggrund, men det kan måske også have en moralsk eller metafysisk betydning, men det er svært at vurdere ud fra teksten. Deres datter går i en Steiner-børnehave, hvor idegrundlaget hviler på antroposofiens oversanselige erkendelse, hvor man også taler om energi-balancer.

I-p har været meget aktiv i Kvarterløftcentret, i etableringen af "Det Grønne kontor", i ansættelse af en "Grøn Guide" og opstarten af indkøbsforeningen "Tallerkensmækkeren". Det er mit indtryk, at det er en lille håndfuld kvinder, hvor af flere kender hinanden i forvejen, der har været primus motor i starts-fasen af "Det Grønne Kontor" og efterfølgende i bestyrelsesarbejdet. Tilsyneladende er det ikke 'sociale gevinster', som har engageret i-p.

Familien vælger – indtil en vis grænse - at købe økologiske varer, selvom de er dyrere. Bilen har de *stadig*, da den får alting til at blive nemmere, og fordi den er god for en familie med tre børn: *".. så det er ikke rabiati.."* (s.2), og selvom hun siger: *"Vi har f.eks. stadig bil"* (s.2), så tror jeg ikke, at de har tænkt sig at skille sig af med den. Her ser man, som i tidligere interview, at bilen forsvares ved indirekte at sige, at folk som vælger ikke at have bil er rabiati eller hellige, at det er for meget at gøre ud af det, på trods af at i-p véd at bilen symboliserer en levevis, som ikke er bæredygtig.

Jeg fortolker samlet interviewet derhen, at i-p siger at miljøproblematikken skal tages meget alvorligt, men ikke mere alvorligt end, at der er andre hverdagsrationaler som økonomi og deraf afledt; selvudfoldelsesmuligheder, komfort og tidsbesparelse, som prioriteres højere.

Den primære grund til at købe økologiske varer er, at de er sundere, og så er det bedre for miljøet (s.2). Det smager også bedre, mener familien. I-p fortæller, at der kommer skærpet opmærksomhed på miljøproblematikken, da de får deres datter. Derfor tror jeg at deres interesse for miljøproblematikken i et overordnet perspektiv udspringer af fødevareproblematikkens umiddelbare konkretthed. Ingen vil have giftrester ind i kroppen, da de kan medføre sygdom og måske død. Kroppen har måske også en buffer, som i-p siger om havet og atmosfæren, men måske overskrider man nogle kropslige tærskelværdier hurtigere, som kan vise sig farlige, og i så fald med drastiske følger.

I-p har oplevet en stor modstand fra den ældre generation i sin familie: *"Den ældre generation forbinder det med sådan noget mikro-makro, kollektiver, fodformede sko.."* (s.2). Det hænger i denne fortolkning sammen med, at det er et politisk emne, som skiller to generationer. Det i-p fortæller er, at hendes forældre forbinder økologien med ungdomsoprøret, alternative livsformer og 70'ernes miljøbevægelser. Det har sandsynligvis været et intenst debatteret politisk emne generationerne imellem. I-p siger at: *"Det er ikke noget de egentlig debatterer"* (s.2), men det tror jeg, de har gjort tidligere, f.eks. omkring det tidspunkt hvor i-p flytter hjemmefra og i forbindelse med universitetsstudiet. På den baggrund kan miljøproblematikken have været en del af et forældreopgør, i-p har haft på et tidligere tidspunkt. Det kan have været med udgangspunkt i en politisk diskussion om en mere retfærdig verden, som var meget udbredt i nogle studenter-årgange i slutningen af 1970'erne, som en følge af bl.a. miljø- og ulands-bevægelserne på samme tid.

Hvad læreprocesser angår med hensyn til at ændre adfærd i hverdagen, taler i-p flere gange om at: *".. det har meget med vanetænkning at gøre"* (s.2). Når jeg så spørger hvordan man ændrer vaner, så kan hun ikke rigtig svare, men siger at: *"man begynder med mælken, .. , og så er det kartoflerne og løgene og så vænner man sig bare til det .."* (s.3). I min fortolkning, betyder "vaner" her, at noget er blevet konkretiseret, kropsligt indlejret, og forhandlet og accepteret som "sund fornuft" i den enkeltes sociale omgivelser.

For denne børnefamilie har det også været en langsom proces, hvor de startede med at købe økologisk mælk for ti år siden, til at de i dag køber mange økologiske produkter. I dag oplever i-p at: *.. det er nået til et niveau nu, som passer os godt"* (s.3). Sådan vil alle nok sige, fordi man ikke opdager de kontinuerlige forskydninger, som alle familierne indirekte fortæller om, er sket i løbet af de sidste 5 – 10 år.

Et andet sted fortæller hun at: *"Dem som jeg omgås mest, køber de samme ting som os"* (s.3). Senere at engagementet i Kvarterløftcentret skyldtes, at hun synes at bydelen manglede et beboerhus, og at deltagelsen i Agenda-foreningen skyldes at: *".. det ligesom var det, der lå mit hjerte nærmest"* (s.3). Det var let for hende at engagere sig dér, bl.a. fordi hun arbejdede med Agenda 21 i sit speciale. I sit universitetsstudie arbejdede hun sammen med en biolog, som talte meget om sprøjtemidler og pesticider (s.4). I-p er blevet påvirket mange steder fra; fra studiemiljøet, deres omgangskreds - som primært består af akademikere - og fra en madklub, hvor de andre var: *".. nogen som mig selv"* (s.4). Her ses hvor afgørende kontekst er. Det der sker i omgangskredsen er, at de 'forhandler' sig frem til, at økologiske varer er det 'rigtige'; *"Det smager godt det her – ja, men det er fordi, det er økologisk"* (s.4)

Hun kan godt lide det lokale miljøarbejde da: *".. der sker noget lige nu og her ... Det gir et kick, at man fornemmer, der sker nogle ting"* (s.3). Konkrete og synlige resultater er vigtige, som det ses i andre interview, også for i-p der som ekspert og akademiker reflekterer over og véd, at miljø-indsatser er langsigtede.

I-p fortæller at familien sagtens kan glemme miljøet i den travle hverdag, men: *".. jeg synes også, at meget af det er blevet så indgroet, er blevet en vane. .. det er vanen, der styrer det. .. Men i det små i hverdagen, der synes jeg, at vores vaner ligesom er blevet indgroet med opvaskemidler, vaskepulver og økologiske fødevarer"* (s.3). Jeg fortolker i-p's gentagne brug af "vaner", som et udtryk for, at når adfærd i hverdagen bliver *kropslige* eller *sanselige* erfaringer, så internaliseres de, bliver til vaner, særlig hvis de accepteres i de sociale omgivelser. Det betyder at læreprocesser, eller ny adfærd, er afhængig af praktiske konkrete handlinger, hvor man med sine sanser får en oplevelse af, at det her er godt, *både* fordi det kropsligt eller taktilt er behageligt og fordi kontekst, de sociale omgivelser signalerer, at det er acceptabel og meningsfuld adfærd.

Fortolkning af interview nr. 9

Interviewet er blevet amputeret af, at interview-personen (i-p) var nødsaget til at medbringe en halvsyg datter.

Familien består af to voksne og to små børn. Begge voksne er akademikere, og hun har efter barselsorlov udsigt til arbejde, men kan ikke få den mindste passet.

I en overordnet fortolkning oplever i-p miljøproblematikken som meget alvorlig på længere sigt, særlig drivhuseffekten er skræmmende: *".. men det er svært at gennemskue, hvor alvorligt det er."* (s.1).

Hun er aktiv i Agenda-foreningen og i "Tallerkensmækkeren", som er ved at gå ned. Familien har oplevet nogle voldsomme diskussioner i andelsforeningen: *"Når folk ikke engang kan finde ud af at sortere deres aviser, så siger det mig meget."* (s.2). Lidt senere bruger hun udtrykket: *"De studerende, som bor i ejendommen, kæmper på lige fod med os"* Ordet 'kæmper' er lidt

specielt, det var et udbredt slogan-ord i 70'ernes græsrodsbevægelser. Et andet sted taler i-p om 'ideologi' som årsag til at starte med at købe økologisk. Hun køber mælkeprodukter fra "Thise" i stedet for fra "MD Foods", og opfatter det som en politisk handling. I min fortolkning er der ingen tvivl om, at i-p tager miljøproblematikken meget alvorligt, at hun nærmest er moralsk forpligtiget til at gøre noget.

I-p køber næsten udelukkende økologisk produkter. Dog ikke naturmaling og andre ting, som det tager tid at finde.

De vil flytte til et økologisk bofællesskab i Albertslund både pga. miljøet og det sociale. Nærmere udspurgt er det nok det sociale som er vigtigst.

De har ikke bil, men hvis hun får arbejde i provinsen, vil hun nok købe én: *"Der skal jeg ikke sige mig fri. Jeg elsker at køre bil."* (s.2). Her ses endnu et paradoks: I-p har forklaret at hun var ideologisk motiveret fra starten, og at det forstærkes da hun får børn og sundhedsaspekter inddrages. Alligevel vil hun købe en bil, hvis hun skulle få arbejde. Man ser at økonomiske og tidsmæssige rationaler tilsidesætter miljøhensyn, eller eksisterer selvstændigt og parallelt med, selv i en familie der i høj grad virker ideologisk motiveret. Vigtige læreprocesser for i-p har været at deltage i etableringen af "Tallerkensmækkeren". Arbejdet med "Tallerkensmækkeren", må betyde at hun færdes i sociale miljøer, hvor man kontinuerligt italesætter miljøhensyn, og forhandler sig frem til socialt acceptabel adfærd, der i vid udstrækning forsøger at tage miljøhensyn.

I-p kommer i løbet af interviewet i tanke om, at allerede i studietiden påvirkes hun kraftigt af en vejleder. Som naturvidenskabs-studerende er hun blevet præsenteret for et pensum, der omfatter forskellige sider af miljøproblematikken, og det har givet påvirket hende til at tage stilling og prøve at forholde sig til problematikken i dagligdagen.

Hun beskriver, som de fleste andre interview-personer, at i starten var det kun økologisk mælk, men at det nu er de fleste fødevarer: *"Men det startede under studie."* (s.1). Hun vil gerne være mere miljøbevidst, men siger: *.. sådan hænger verden jo ikke helt sammen (ler) .. det tager sin tid at finde de rigtige varer."* (s.2). Det fortolker jeg til at betyde, at familien nok er indstillet på at tage flere miljøhensyn, men at den er klar over, at den tager hensyn til andre rationaler, som betyder mindst lige så meget for familien.

Samlet om familierne

Mit samlede hovedindtryk i denne fortolkning er at miljøproblematikken og miljøhensyn grundlæggende er underordnet den teknisk-økonomiske rationalitet, primært på et ubevidst plan, og i få tilfælde, som i interview nr.1 og nr.6 på et delvist bevidst plan. I disse børnefamilier, som af Agenda Centret og "Det Grønne kontor" er udpeget som familier, der aktivt er ved at ændre adfærd, er det tydeligt, at den teknisk-økonomiske rationalitet fungerer som en overordnet diskurs, som miljøproblemer og miljøhensyn underordnes. Et oplagt eksempel på dette er; bilen. Syv ud af ni familier har bil, og endnu en familie bliver 'nødt' til at anskaffe sig én, hvis i-p får arbejde. Kun én familie fravælger bilen, indirekte for at kunne være mest muligt samme med deres småbørn. De andre familier tilvælger bilen aktivt primært pga. karriere og materiel selvrealisering.

Opstilles i en matrix, fig. 2, har børnefamilierne i min fortolkning følgende prioriterede motiver (1 – 3) for at ændre adfærd, som de, på trods af den dominerende rationalitet, gør. Der kan være, og der er som regel, stor indbyrdes forskel i familierne, så her dækker prioriteringerne hovedsagligt i-p's motiver.

Familie nr.:	1	2	3	4	5	6	7	8	9
For børnene skyld	1		1	2				1	1
For socialt samvær		2			1		2		2
Økologi er en bedre kvalitet				1					
For at spare penge					2		1		
For miljøet skyld	3	1	2	3	3	3	3		3
For sundhedens skyld		3				2		2	
Sådan gør vennekreds								3	
Ikke-materialistisk livsførelse	2					1			

Figur 2.

Samlet viser matrixen, at folk har meget forskellige motiver til at ændre handlinger.

Det fremgår, at mange er motiveret 'for miljøets egen skyld', dog har det kun i ét tilfælde førsteprioritet. Mange har børnene som hovedmotiv for at ændre adfærd, men ellers er det påfaldende, at interview-personerne har meget forskellige motiver og prioriteringer for at ændre daglig praksis. Kun én i-p udtrykker eksplicit, at det er fordi 'sådan gør vennekredsen', men i min fortolkning er de fleste af familierne, bevidst eller ubevidst, kraftigt påvirket af sociale omgivelser og den overordnede rationalitet. Med andre ord udtrykker matrixen folks holdninger og ikke deres reelle handlinger.

Flere familier har peget på at miljøproblematikkens diffuse karakter medfører usikkerhed og en delvis handlingslammelse. Hvis man undersøger nærmere, hvad familierne forstår ved "diffus" tegner følgende billede sig: Børnefamilierne oplever miljøproblematikken som diffus af mange forskellige årsager, men de oftest forekommende forklaringer er nedenstående. Miljøproblemerne er langt væk, de er ikke konkrete og de indordnes i den dominerende vækst-diskurs. Derfor tænker familierne ikke meget på miljøproblemerne, og de bliver sorteret fra i hverdagens turbulens, der handler om lønarbejde, selvrealisering, fritid, indkøb og familieliv.

- **Tænker ikke på det.** Miljøproblematikkens diffuse karakter skyldes til dels at halvdelen af familierne (3, 4, 5, 7) reelt ikke tænker meget på miljøproblemerne i hverdagen, selvom de gerne vil.
- **Uigennemskuelig.** Alle familierne betegner miljøproblematikken som uigennemskuelig. Miljøproblematikken er blevet eksperternes område. Samtidig er eksperternes modsætningsfyldte informationer forvirrende, bl.a. fordi de er meget abstrakte. Ingen véd hvor farlige og hvor omfattende miljøproblemerne er. Mange af miljøproblemerne har en globale karakter, mens de fleste børnefamilier (1, 3, 4, 5, 7, 9) er mere engagerede i lokale problemstillinger, som fødevarer og skrotbiler. Flertallet af familierne (1, 3, 7, 8, 9) regner med at miljøproblemerne først slår igennem 2 – 3 generationer frem.
- **Andre hverdagsrationaler.** Alle familierne er ubevidst eller bevidst styret af flere rationaler primært den teknisk-økonomisk rationalitet, som miljøhensyn underordnes.

Her følger sidste spørgsmål i fortolknings-afsnittet

Hvordan opfatter 'forandringsagenterne' børnefamiliernes omstillingsprocesser?

Alle siger, at det er en langsom omstillingsproces, som vil tage en til to generationer. Miljøhensyn skal gøres personligt vedkommende, ellers er det meget få, som er interesseret. Ifølge miljøudvalgsformanden er en del af problemet måske, at mange forbinder det med afkald (i. nr.12, s.2).

Astrid Munksgaard fra "Det Grønne Kontor" i NV fortæller, at det er de lokale miljøproblemer som f.eks. skrotbiler, der interesserer den enkelte. Kontoret satser derfor på små sikre succeser, der er overskuelige og giver hurtige resultater. Det er sådan folk kan motiveres. Men: "... at få folk til at handle for miljøet, det er svært ..., særlig de økonomiske faktorer er vigtige" (i. nr.14, s.1). I min fortolkning har medarbejderne i "Det Grønne Kontor"

måtte erfare at det er en vanskelig opgave at få folk til at ændre handlinger i hverdagen: *"De mennesker, som ikke umiddelbart interesserer sig for miljøet, er ikke vores arbejdsgruppe"* (i. nr.14, s.3). Det lader til at Guiderne har opgivet denne målgruppe.

Povl Markussen (P.M.) siger, at Agenda Centret er etableret, fordi der skal gøres noget, og fordi det ikke nytter meget, når ansvaret er overladt til den enkelte. Grønne afgifter er fint, men folk stiger af på et tidspunkt. Hvis Agenda Centret prædiker moral, bliver det en lille menighed. Så Centret satser på; handling, information, økonomi, moral, æstetik, socialt fællesskab alt muligt. Det betyder med andre ord, at det er en særdeles vanskelig omstillingsproces. Centret spiller på alle tangenter, men alligevel er udbyttet begrænset.

Det samme er miljøudvalgsformanden indirekte inde på; hvis ikke kommunen er dynamo, så nytter det ikke meget:

Vi har fået engageret nogle mennesker, men det er virkelig svært, at komme fra det man kan kalde almindelig interesse, optagethed og så få dem til at gøre noget, handle meget aktivt. Det gør vi så som kommune .. Men der er tit langt fra tanke til handling. (Interview nr.12, s.1)

Sten Valling (S.V.) fra Agenda Centret mener, at motivationen mangler hos de fleste voksne. Miljøet ligger ikke højt på bevidsthedssfæren. Centret forsøger at opstille rammer for, at beboerne rundt om i kommunen kan leve mere miljørigtigt:

Men om det har nogen særlig effekt, ved jeg ikke rigtigt. .. det kræver, at de mennesker, som går med i det, bliver ved med at holde liv i den interesse. Det kan man godt få dem, der sidder i kerneområdet af dette her til, men det er meget meget hurtigt, så er der ikke flere end den lille kernegruppe. (Interview nr.11, s.3)

S.V. tror mest på stokkemetoden, afgifter (s.2), hvis man vil have folk til at ændre adfærd. F.eks. finder S.V. det meget vanskeligt at tro at man kan få folk til frivilligt at stige ud af deres biler. Det er nærmest umuligt, når de først har én. Overordnet tror S.V. ikke, at der vil ske adfærdsændringer, før de unge generationer, dem som går i skole nu bliver voksne.

Her er tydelige udsagn, som fortæller om en særdeles vanskelig omstillingsproces – også i Albertslund. P.M. siger det også indirekte ved at fortælle, at de 'lavest hængende frugter' er plukket, og man nu står foran at skulle beslutte, hvilke tiltag man skal i gang med:

Man kommer ikke til en bæredygtig udvikling ved at spare på vandet. Og det er dér, vi står i processen nu. Hvad er det der skal til, og hvad kræver det af os? (Interview nr.10, s.6)

Citatet peger også på, at Agenda Centret er usikker på, hvad man skal gøre for at komme videre.

S.V. fortæller, at han længe har talt for indførelse af "Det individuelle råderum", men at der ikke har været politisk opbakning til det endnu. Samlet karakteriserer han miljøarbejdet i Albertslund som:

Miljøindsatsen i Albertslund er ikke særlig voldsom. De steder der foregår miljøarbejde, dér er det initieret af enten nogle borgergrupper eller det kommunale system, og at arbejdet begrænser sig til de steder, man har valgt, og de emner man har valgt, og til de engagerede og så når man lidt længere ud .. (Interview nr.11, s.5).

Citatet taler sit tydelige sprog om, hvor vanskeligt det er at få mennesker til at ændre adfærd i hverdagen. Det fortæller indirekte, at i Albertslund, som er kendt for sin miljøindsats, er processen langsom og at der er usikkerhed om, hvad der skal følge efter strategien om at plukke 'de lavest-hængende frugter'. Hvad og hvordan skal man gøre, når de hurtige og lette ændringer er gennemført?

4.6 Opsamling

Mange af familierne oplever, at de gør meget. Det betyder i praksis først og fremmest, at de køber økologiske varer. For nogle er 'mange' varer mælkeprodukter og grøntsager, og for andre børnefamilier er det også kødvarer, vaske- og rengøringsmidler, maling og ingen bil. Det er meget forskelligt, og det skal ikke være for besværligt eller for dyrt, så gør de det ikke.

Familierne har – efter eget udsagn – ikke tænkt sig at gøre så meget mere end de gør i dag. Familierne fortæller, at de synes, at det har fundet et leje, som de er tilfredse med. Det må ikke være mere tidskrævende eller betyde mere besvær end i dag. Det kunne tyde på at familiernes omstillingsprocesser med henblik på miljøvenlig adfærd er stagneret. Det samme kan interviewene med 'forandringsagenterne' indikere.

Sådan tror jeg ikke, at det er. I min fortolkning hænger det sammen med, at man ikke ser de små forskydningsprocesser – assimilative læreprocesser - i dagligdagen, når man selv er en del af processen. Hvis jeg havde interviewet familierne for fem år siden, tror jeg, at de på det tidspunkt også ville have sagt, at de gør meget, og at de ikke kan forestille sig at kunne gøre meget mere i fremtiden. Men familierne fortæller stort set samstemmende, at de handler meget anderledes end for fem og ti år siden.

Det ændrer imidlertid ikke ved, at dér hvor de er nu, i en økologisk omstillingsproces, begynder det at blive mere besværligt og tidskrævende, som S.V. og P.M. er inde på. Men hverdagens adfærd *kan* ændres, som det ses i interviewene og i min selvforståelse. Årsagen til, at det går langsomt også i de interviewede familier, er, at miljøhensyn i dag underordnes primært de teknisk-økonomiske hensyn, som prioriteres højt.

Børnefamilierne er generelt usikre på miljøproblemernes omfang og karakter. Nogle er direkte skræmte (i. nr.2), mens andre mener, at det er noget, man skal tage alvorligt (f.eks. i. nr.5) særlig på længere sigt, og andre tænker ikke på det i hverdagen (i. nr.3). Det er blevet eksperternes bord (i. nr.4), og det betyder, at de finder det vanskeligt at finde ud af, hvad det egentlig vil sige at tage miljøhensyn.

Alle børnefamilierne synes, at de udviser miljøhensyn i hverdagen. Ligesom stort set alle siger: *"uden at være fanatiske"*. Det kunne betyde, at hvis man tager hensyn til miljøet på alle områder, så er man fanatiker. Det betyder i min fortolkning nærmere, at familierne selv – måske ubevidst - er klar over, at der er andre rationaler, som de først og fremmest tager hensyn til. Nogle familier kritiserer det materialistiske forbrug, samtidig med at de er fortalere for vækstsamfundet (f.eks. i. nr.2). Det peger på, at det er vanskeligt at se udover den dominerende teknisk-økonomiske diskurs, som præger børnefamiliernes hverdag. Det skaber sandsynligvis paradokset, at de er positive overfor vækst-idealet, der skaber forbrugssamfundet som de kritiserer.

Flertallet af familierne mener, at det særlig er deltagelse i praktiske miljøprojekter, som kan medføre tilegnelse af ny adfærd. Familie nr.2 peger på, at konkret deltagelse i Hyldebjergvejens fælles miljøprojekter kan medføre en større interesse for miljøet. Konkrete handlemuligheder er meget vigtige for at etablere ny adfærd. Familie nr.5, som reelt ikke er specielt interesseret i miljøproblematikken er, ved at deltage i et nyt boligkompleks fællesprojekter, blevet introduceret til en række måder at tage miljøhensyn i hverdagen. Det konkrete arbejde betød at manden fik erfaringer med nye hverdagspraksiser.

Det er imidlertid vigtigt at fastholde at der findes flere forskellige former for læring. Når alle familierne fremhæver praktisk erfaringsdannelse som afgørende, hænger det i min fortolkning sammen med, at denne form for læring er den mest tydelige. Assimilativ læring, tilføjende læring, foregår delvist på et ubevidst plan, og det betyder at den enkelte ikke på samme måde vil væ-

re i stand til at se de forandringsprocesser, der foregår i dagligdagen, som børnefamiliernes adfærdsændringer over de sidste ti år har vist.

Der er mange paradokser i familiernes hverdag i forhold til at vise miljøhensyn. Nogle kan selv se det, og ler udglattende og siger, at *"sådan er det altså bare"* (i nr.2). Flere familier (f.eks. i nr.3) er inde på, at 'forbrugerismen' eller forbrugssamfundet har et godt tag i os alle sammen. Der peges på, at forbrugssamfundet på den ene side er et absolut gode, men at det på den anden side medfører miljøproblemer.

Dér, hvor omstillingsprocessen af hverdagshandlinger har størst sandsynlighed for at fortsætte, er måske i Hyldebjergområdet. Det fælles udgangspunkt, det at kontekst, de mange miljøprojekter og fælles deltagelse, gør at det her har en chance for at udvikle sig videre. Miljøhensyn italesættes og iværksættes som det "normale". I Hyldebjergområdet skabes, med udgangspunkt i miljøprojekterne, nye individuelle og fælles opfattelser af miljøhensyn som det "normale". Det afgørende for at motivere den enkelte til at ændre adfærd er at det er en kollektiv eller social læreproces.

Deltagere i Hyldebjergområdets miljøprojekter italesætter og forhandler sig frem til en normativ opfattelse af miljøhensyn som "sund fornuft", som det "normale".

5.0 Sammenfatning og konklusion

Fra 1700-tallet fortolkes den fysiske omverden i et miljøperspektiv i voksende omfang i kvantitative termer som masse, tid, bevægelse og mængde. Klodens naturlige ressourcer og mineraler opfattes som et uendeligt – og i mange tilfælde frit tilgængeligt – materiale der kan udvindes. Det kapitalistiske paradigme skal med den teknisk-økonomiske rationalitet, som en afgørende mekanisme, skabe det nye sekulariserede paradys på jorden for alle mennesker. Adam Smith og liberalismen formulerede for 250 år siden de forventninger, man har til markedet om at skabe et uendeligt fremskridt, i form af forbedrede levevilkår, materiel vækst og kumulativ vidensopsamling, en målsætning om fremskridt, som det på mange måder er lykkedes af opfylde.

Fra 1900-tallet bliver fremskridtsideens vigtigste mekanisme den økonomiske vækst. Med bilfabrikanten Ford som foregangsmand - og med hjælp af naturvidenskabelig 'know-how' og management - rationaliseres produktionen ved virksomhedernes samleband. Ford er en af de første til at forstå, at masseproduktion kræver masseforbrug, at det hænger uløseligt sammen, hvilket ifølge Ford betyder, at lønarbejdere skal opfattes som, og 'uddannes' til forbrugere. Dette ser Gramsci som historiens største kollektive anstrengelse for at skabe en helt ny type menneske. Fords 'samfundsmodel' tager Keynes og den amerikanske regering delvist til sig i 1930'erne, og det betyder, at fundamentet til 'forbrugssamfundet' bliver lagt. Forbrug skal sikre alle arbejde og velfærd.

Efter 2. verdenskrig rettes virksomhedernes opmærksomhed ikke primært mod produktionen, men mod forbrugerne, som med reklamer og markedsføring skal stimuleres til at aftage virksomhedernes produkter. Det sker bl.a. ved, at mærkevarer og superbrands tillægges identitetsskabende kraft. Med den enkelte frisat fra traditionelle bindinger og kristen etik, er lyst og begær 'motoren', som skal skabe vækst og fremskridt.

Alle går bevidst eller ubevidst ud fra at den liberale teknisk-økonomiske rationalitet skaber det 'naturlige' samfundssystem, som endeligt bliver en realitet efter murens fald i 1989. Den enkelte tænker og handler ikke på en bevidst måde, der forstår hvordan ideologien virker eller hvordan den teknisk-økonomiske rationalitet påvirker det levede liv.

I de kapitalistiske samfund, fra midten af 1700-tallet, er den enkeltes identitet i voksende omfang påvirket af markedskræfterne. Den enkelte oplever imidlertid i et eksistentielt perspektiv en menings- eller værdiløshed i det økonomiske paradigme, som står i kontrast til det tidligere kristne paradigmes etik og meningsfylde. Det er et problem allerede i Adam Smith's levetid: i 1700-tallet er de syv kristne dødssynder forvandlet til positive sociale dyder. Fra renæssancen opstår en fatal afstand mellem rationalitet og etik, mellem etik og hverdag.

Ved indgangen til det 21. århundrede findes parallelt en fortsat stor tilslutning til kristendommen i Vesten, paradoksal nok særlig i USA, hvor den materielle selvrealisering er meget tydelig. Det skal sandsynligvis ses i sammenhæng med den enkeltes oplevelse af meningsløshed i det kapitalistiske paradigme. Den sekulariserede meningsløshed kan den kristne tro opveje.

Materielle produkter, statussymboler og rigdom signalerer i det 19. og 20. århundrede den enkeltes unikke identitet i det homogeniserede massesamfund. Identitets- og værdisøgning bliver i stigende omfang – med en massiv markedsføring i 1900-tallet - forbundet med den enkeltes selvrealisering i forbrugssamfundet. I 1990'erne kommer, som i 1960'erne, modbevægelser

med personlige søgninger mod mere metafysiske og åndelige virkelighedsopfattelser. Disse kan ses som reaktioner på det kapitalistiske paradigmes menings-tomhed.

I den materielle selvrealisering er arbejde og forbrug hinandens forudsætning. Liberalismen er modsat Adam Smith's budskab ikke blevet en personlig frisættelse. Den teknisk-økonomiske rationalitet er istedet blevet et irrationelt 'jernbur' - som Weber skrev - der mere binder den enkelte.

Den teknisk-økonomiske rationalitet er i en bred forståelse blevet en del af den enkeltes ubevidste værdier og normer ved at være et uomgæligt grundvilkår i arbejds- og fritidsliv. Den erobrer kontinuerligt nye rum. Det ses f.eks. i form af mærkevarer, bill-boards og TV-reklamer.

Den teknisk-økonomiske rationalitet har i det 20. århundrede vundet en ufattelig udbredelse, ved i vid udstrækning at være blevet internaliseret i den enkeltes værdier og normer. Alle véd at den økonomiske rationalitet ersamfundsstyrende, men det er de færreste som kan se at de selv er en del af den. Eller er i stand til at forklare dens virkemekanismer eksplicit. Den opfattes som en indiskutabel betingelse, den er spillet og spillereglerne, som ikke bevidstgøres eller italesættes, hvilket forklarer at ingen stiller spørgsmålstejn ved rationaliteten.

Men den teknisk-økonomiske rationalitet er historisk opstået, som jeg har skitseret i dette projekt - det er ikke en uforanderlig grundmekanisme. De kapitalistiske samfund er imidlertid under konstant forandring. De er ikke statiske, men påvirkelige, selv om det ikke virker sådan for den enkelte.

Miljøhensyn står delvist i modsætning til disse vækst- og forbrugsinteresser. En bæredygtig udvikling fordrer en begrænset vækst – hvis ikke en 0-vækst - som vil kunne medføre radikale samfundsændringer og dermed magtforskydninger. Derfor står politiske og økonomiske interesser i et spændingsforhold til miljøimperativet.

Brundtland-rapporten må forstås som et kompromis, der foreskriver vækst af ovennævnte årsager. Brundtland-kommissionen har taget vægtige hensyn til den dominerende teknisk-økonomiske rationalitet, ved at indskrive miljøimperativet i den dominerende politisk-økonomiske vækst-ideologi. Både i dansk og i international miljøpolitik er den teknisk-økonomiske rationalitet det selvskrevne overordnede paradigme. Brundtland-kommissionens rapport, bekræfter én af Rom-klubbens tre grundlæggende antagelser; at løsningsforslag formuleret indenfor ét politisk-økonomisk paradigme, ikke vil være i stand til at tænke udover sit eget værdi-grundlag.

Miljøhensyn vil delvist stå i modsætning til den enkeltes materielle selvrealisering, som er blevet en vigtig mekanisme i identitets-opbygningen i forbrugssamfundet. Miljøhensyn vil opleves som et indgreb i identitets-arbejdet, hvor der stilles grundlæggende spørgsmålstejn ved fundamentet i den enkeltes identitet. Derfor oplever mange miljøimperativet som urovækkende og ubehageligt. Det er spidsformuleret et angreb på den enkeltes identitet, som er skrøbelig og udsat pga. paradigmets menings-tomhed i et eksistentielt perspektiv.

Vækstideologien indgår på mange måder aktivt i børnefamiliernes hverdag. F.eks. køber mange forældre sig til aflad for dårlig samvittighed overfor deres børn. Det handler bl.a. om, at de ikke synes at de er nok sammen med børnene, og derfor symbolsk overlader dem magt på indkøbsturen. Forbrug er blevet en vigtig del af familielivet, da det er noget man kan samles om.

Interviewene med de ni børnefamilier, som har eller er ved at tilegne sig en ny hverdags-praksis, fortæller delvist hvordan og hvorfor den enkelte, på trods af ovenstående grundlæggende tendens, kan indøve en ny daglig praksis.

Miljøhensyn kan i et overordnet perspektiv, anskues som adfærd der peger udover den dominerende rationalitets "jernbur". Det økologiske eller bæredygtige samfund symboliserer i min fortolkning bevidst – og måske særlig ubevidst – en ønske om et andet samfund. Adfærd, som i børnefamiliernes

selvforståelse udtrykker miljøhensyn, kan ses som en konkret handling, der peger ud over det etablerede samfund, hvor de teknisk-økonomiske værdier og normer ikke er enerådende. Familiernes miljøhensyn kan ses som en famlen efter andre værdier, en ny etik, et forsøg på at italesætte et mere meningsfuldt samfund, med en eksistentielt mere meningsfuld identitet.

I 1990'ernes Danmark bliver staten den afgørende miljøaktør, når det gælder borgerinddragelse eller –deltagelse i miljøprojekter. SR-regeringen sætter en lang række aktiviteter i gang, men regeringens strategi for en bæredygtig udvikling i 2001, udtrykker klart – i forlængelse af ovenstående - at økonomi kommer før økologi: vi skal først og fremmest videregive; ”*et samfund med en sund økonomi*”. I Regeringens ”indikator sæt” fra samme år fremgår at landets ’miljø-temperatur’ skal måles i få ekspertbaserede instrumentelle indikatorer, hvor den menneskelige faktor forsvinder bag miljøfikserede nøgletal. Kommunikationsformen er baseret på naturvidenskabelig ’information’. SR-regeringen afløses i november 2001 af en borgerlig VK-regering, som planlægger at skære dramatisk i statens miljøaktiviteter også når det gælder lokal borgerinddragelse. Det må derfor forventes at miljøproblematikken glider længere tilbage i den enkeltes bevidsthed.

Den enkeltes identitets-arbejde er kraftigt påvirket af hegemoniske opfattelser af det ”normale” eller ”sund fornuft”. Organiseringen af den enkeltes erfaringer er stærkt påvirket af det ”normale”, som i vid udstrækning afspejler den dominerende rationalitets vækst- og forbrugsideologi.

Den enkeltes adfærd er selvforklarende. Den tages for givet, hvilket betyder, at den enkeltes motiver og bevægegrunde til hverdagens praksisser ikke er bevidstgjort eller italesat. De er det ”normale”, det som alle gør.

Forandringer i hverdagens adfærd, forsøges forklaret narrativt og gjort meningsfulde i konkurrence med den dominerende rationalitet. Det vil typisk ske ved at henvise til fornuftige og logiske forklaringer, afspejlende den teknisk-økonomiske rationalitet. Derfor er det vanskeligt at sætte sig udover kollektive opfattelser af det ”normale” eller ”sund fornuft”, som bevidst - og særlig ubevidst - er *internaliseret* i den enkeltes tanker og adfærd.

Det vil sjældent være den enkelte, der – så at sige – selv tilegner sig en ny adfærd. Det vil som regel først ske, når den enkelte oplever, at miljøhensyn bliver etableret som det ”normale” i omgangskredsen. Miljøhensyn skal over længere tid være blevet italesat, forhandlet og iværksat som det ”normale” i de sociale omgivelser. Det forudsætter tidskrævende sociale og kulturelle udviklingsprocesser. Kontekst, som også omfatter medier og reklamer, spiller aktivt med i den enkeltes og kollektivets etablering af andre opfattelser af det ”normale”. Miljøhensyn kan kun langsomt etableres som det ”normale” i samspil med de sociale omgivelser, i det omfang de kollektivt har kunnet tematisere, italesætte og iværksætte adfærd i hverdagen, der udtrykker miljøhensyn som det ”normale”.

I interviewene ses, at de forandringsprocesser de enkelte børnefamilier har været igennem, sker langsomt. For ti år siden oplevede mange af familierne at de næsten intet gjorde, udover at købe økologisk mælk og økologiske kartofler. De samme familier oplever i dag, at de har ændret forbrugsmønster i en mere miljøvenlig retning og, at det nu har fundet et passende leje – lige som de oplevede for fem og ti år siden. Hvis man interviewer familierne om fem eller ti år, vil deres forbrugsvaner sandsynligvis igen være meget anderledes uden at de selv ’opdager’ det. Det skyldes at ændringer i hverdagen er langsomt forskydelige processer, der hele tiden afstemmes gennem kulturelle fællesskabers forhandlinger af det ”normale”. Disse forhandlingers resultat bliver sjældent italesat eller bevidstgjort i den enkeltes dagligdag. De er selvfølgelig, har en status, så de ikke ses.

Individens og kulturelle fællesskabers motiver til at tage miljøhensyn i dagligdagen har som regel udgangspunkt i fællesskabets oplevelse af, at det er bydende nødvendigt at tage miljøproblematikken alvorligt ikke mindst af hensyn til deres børns fremtid. Nogle børnefamilier frygter, at de globale økosystemer kan bryde sammen, allerede i deres levetid.

Alle børnefamilierne peger på deres uddannelsesmæssige baggrund som en afgørende forudsætning for deres ændrede adfærd. I alle familierne har mindst én en længerevarende uddannelse. De forklarer ikke hvorfor det er vigtigt, men det må hænge sammen med, at en universitetsuddannelse indeholder et historisk perspektiv, der bibringer den enkelte forståelser for, at verden kan se anderledes ud end den aktuelt gør.

Læring og identitet er tæt forbundne. Den enkeltes eksistens påvirkes i et historisk perspektiv fra og med "romantikken", hvor det på en ny måde bliver op til den enkelte selv at finde mening i tilværelsen.

I Romantikken dyrkes det subjektive, og "selvrealisering" bliver et vigtigt mantra i identitetsarbejdet. Den enkelte skal søge sin egen unikke identitet. Denne subjektivitet viser sig imidlertid hurtigt at være eksistentielt menings- tom. Det betyder, at naturvidenskabens positivistiske verden, og Kant's rationelle fornuft, bliver attraktive og mindre belastende alternativer, i forhold til romantikkens værdirelativisme.

Samtidig medfører naturvidenskabens dominerende formidlingsform – information – bearbejdet viden fra eksperter, at personlig erfaringsdannelse, der er et vigtigt led i den enkeltes identitets-arbejde, får vanskelige kår, da den enkelte tendentielt reduceres til passiv modtager og lægmand.

Da det kapitalistiske regime i en etisk forstand viser sig menings- tom, betyder det, at den enkelte frem mod slutningen af det 20. århundrede, vender sig mod markedets signal- og symbolprodukter – bl.a. i form af mærkevarer – som et alternativ til at opbygge en 'personlig' identitet i massesamfundet. Tidligt i det 20. århundrede ser fremstillingsvirksomheder den enkeltes behov for signaler og symboler i identitets-arbejdet. I slutningen af 1900-tallet har mærkevarer og superbrands fået en stor betydning i den enkeltes identitet.

I 90'erne finder en dansk livsbiografi-forsker; Marianne Horsdal, en tydelig tendens til dette. Den enkelte søger – forgæves - sin egen unikke identitet, som var det en indre kerne, der er blevet væk. Det er særlig tydeligt i befolkningsgruppen mellem 25 – 40 år, som omfatter børnefamilier. Denne gruppe synes, at der er mange vanskelige valg, som medfører tvivl og usikkerhed. Aldersgruppen er karakteriseret af lav selvfølelse og et udtalt behov for kontrol. Ambivalens er et udbredt fænomen, særlig når det gælder miljøhensyn.

Læringsteoretikerne har peget på, at "refleksivitet" bliver den enkeltes eneste mulighed for at skabe en identitet i en foranderlig og usammenhængende verden, men spørgsmålet er, om refleksivitet ikke netop gør den enkelte mere sårbar overfor værdirelativisme? Det tyder mange ting på blandt de ni børnefamilier, som gerne vil lukke af for hverdagens mange uoverskuelige valg.

Omvendt kunne man i børnefamilierne forvente at finde nogle, som bruger miljøproblematikken aktivt, som et identitetsskabende projekt, men det har jeg ikke fundet eksempler på. Det nærmeste er i min "selvforståelse", hvor det måske har været en vigtig mekanisme i min 'klasserejse', til at skabe værdimæssige orienteringspunkter i en ny verden. Men jeg har, ligesom børnefamilierne, grundlæggende internaliseret den teknisk-økonomiske rationalitets værdier og normer, hvor økonomiske hensyn har første prioritet.

Den internaliserede vækst- og forbrugsideologi er vanskeligt forenelig med en 'økologisk' rationalitet. Denne grundlæggende modstilling, og den dominerende rationalitets uomgærlighed, forklarer delvist, hvorfor nogle af interview-personerne forsøger at *indskrive* miljøimperativet i vækst- ideologien. De forsøger på at få miljøproblematikken italesat i den tilsyneladende indiskutable teknisk-økonomiske rationalitet.

Læring betyder i dette projekt de læreprocesser der i både en kognitiv (erkendelsesmæssig), en psykodynamisk (følelsesmæssig) og en social forståelse, fører til nye dagligdags praksisser i en miljømæssigt mere forsvarlig retning. Læring er en proces, hvor erkendelse udvikles gennem omdannelse af det oplevede. Erkendelse er grundlæggende handlingsorienteret, og udvikles gennem adaptation, som er to sammenhængende proces-typer; assi-

milation og akkomodation. Assimilation er tilføjende læring og akkomodation er overskridende læring. Akkomodative læringsforløb er belastende læringsforløb som kræver psykisk overskud, hvilket assimilation ikke gør i nær samme grad. Den enkelte kan fristes til at overkomme belastende akkomodative forløb, som radikale adfærdsændringer i hverdagen, ved at vælge fordrejede assimilative forløb, hvor diverse forsvarsmekanismer og fordomme aktiveres. Det er mekanismer som alle mennesker i forskelligt omfang dagligt benytter. At ændre adfærd radikalt i hverdagen på baggrund af miljøproblematikken, vil den enkelte opleve som et belastende forløb, der vil fordrage en betydelig psykisk indsats.

Assimilativ og akkomodativ læring kan grundlæggende gå i to retninger. Den mest almindeligt udbredte er et kognitivt perspektiv. Det er sådan miljømedarbejdere hidtil har formidlet miljøviden. *Konvergent* erkendelse bygger på abstrakt begrebsliggørelse, og det er en anden form for læring, end den børnefamilierne fortæller har været vigtig. Den konvergente læring er den "normale" formidlingsform i den teknisk-økonomiske rationalitet, i form af formidlingsformen 'information'. Information er konvergent læring som tendentielt modvirker personlig erfaringsdannelse.

I dette projekts fortolkning er en *divergent* tilgang til formidling af miljøviden blevet delvist oversat. Divergent læring er det mangetydige, det følelsesbetonede og kreativitet. Hvis myndigheder, politikere og eksperter formidlede miljøhensyn ud fra et divergent perspektiv, ville de i højere grad skabe en dialog og kommunikere i et sprog, som mere ligner den enkeltes komplekse hverdag og hverdagsprog. Divergent læring er procesorienteret, og det betyder at formidlingsprocessen vil være mere i fokus. Den vil modsat konvergent læring lægge op til, at det er den enkelte, som selv skal gøre sine erfaringer, og at der skal være en dialog, når det gælder miljøhensyn i dagligdagen.

Teoretikerne peger på at erkendelse er følelsesmæssigt farvet. Det følelsesmæssige, som er meget kontekstafhængigt, spiller en stor rolle, hvis mennesker skal tilegne sig en anden adfærd. Motivationelle kvalifikationer består overvejende af psykodynamiske elementer. Disse elementer overser en konvergent tilgang til læring til dels.

Ændret adfærd på baggrund af de indtryk, som miljøproblematikken afføder hos den enkelte, kan skyldes akkomodative læringsforløb, enten i et konstruktivt forløb, der kræver mentalt overskud, eller i et restriktivt forløb - hvad der er mest sandsynligt med de nuværende materialistiske opfattelser af det "normale". Et restriktivt forløb vil føre til fortrængninger og forsvarsopbygning. Det vil betyde at den enkelte afviser miljøproblematikken.

Den enkeltes hverdagsbevidsthed, bestående af rutiner og vaner kan opfattes som en generaliseret forsvarsmekanisme. Den er et værn mod, den fortsatte informationsstrøm alle er udsat for. Enten udgrænses en truende viden eller også diskvalificeres begivenheden til en ikke-iagttagelse, en ikkeoplevelse. Det ses i interviewene med børnefamilierne, hvor f.eks. bilens miljøbelastning så at sige ikke eksisterer, men bortskrives i en vigtigere hverdagsrationalitet der handler om lønarbejde og børnepasning.

Den enkelte kan ikke fungere uden et hverdagsbevidstheds-filter, som aflaster bevidstheden. Modsat betyder det, at hvis dagligdagens rutiner skal overskrides, kræves en konstruktiv akkomodation, som fordrer meget psykisk energi, primært genereret af modstandspotentialet, som ifølge Freud udspringer i, og primært påvirkes af, de sociale omgivelser. Dette betyder, at sådanne energikrævende tematiseringer vil være meget afhængige af de sociale omgivelseres forhandlinger af det "normale". Miljøhensyn skal etableres som det "normale" i den enkeltes sociale omgivelser, før vedkommende i en mere grundlæggende grad vil internalisere miljøhensyn i sin hverdag.

Tilegnelse af ny adfærd på baggrund af miljøproblematikken skal dels overvinde udtalte grundmekanismer i det kapitalistiske paradigme - i form af værdier og normer udsprunget af den teknisk-økonomiske rationalitet - og dels overvinde psykiske barrierer - i form af hverdagens forsvarsmekanis-

mer og fortrængninger. Det vil kræve et stort psykisk overskud radikalt at ændre adfærd i en bæredygtig retning, men det kan lade sig gøre. Enten som tilføjende (assimilativ) læring, som det ses i min "selvforståelse" og i interviewene med børnefamilierne – hvis betydende sociale omgivelser og læringsmiljøer definerer miljøhensyn som det "normale".

Alle teoretikerne peger samlet på, at konkret erfaringsdannelse er en vigtig læringsproces, når det gælder praksisændringer i dagligdagen. Særlig praktisk erfaringsdannelse indlejret i sociale omgivelser er et stærkt læringsforum.

I "selvforståelse", fremgår, at mine motiver til at vise miljøhensyn i hverdagen umiddelbart har karakter af en moralsk forpligtigelse, til bl.a. at købe flest mulige økologiske produkter og støtte alle aktiviteter mod et bæredygtigt samfund. Hvorfra mine motiver reelt stammer forstår jeg først sent i dette ph.d.-projekt. Hvis ikke jeg havde skrevet "selvforståelse", havde jeg ikke opdaget forbindelsen til gymnasietiden. Mine miljøhensyn i hverdagen byggede i 1990'erne på et ikke-bevidst grundlag. At det var vanskeligt at få øje på dem, skyldes at hverdagens adfærd ikke bevidstgøres. Jeg kunne pludselig, for et ½ år siden, se sammenhængen til bl.a. en engageret biologilærer i gymnasiet. Han lod eleverne arbejde med tilsætningsstoffer i fødevarer, i små selvstændige projektgrupper. Den forbindelse kan jeg ikke få øje på i ph.d.-projektets 1. og 2. år. Jeg forstår ikke at min interesse for miljøproblematikken og kvalitets-fødevarer delvist udspringer fra denne lærer og hans undervisningsform. Det hænger også sammen med at jeg i gymnasieårene fik en stor interesse for samfundskritisk skønlitteratur, der beskriver en tingslig- og fremmedgørende moderne kultur. Jeg erindrer – sent i ph.d.-processen - at gymnasiet, var en tid med utopiske drømme om en anden og bedre verden, der ikke udelukkende er styret af den økonomiske rationalitet. Så vidt jeg i dag kan vurdere kobler jeg biologi-undervisningen med indtryk fra skønlitteraturen, således at miljøhensyn bliver en symbolsk handling der peger i retning af et andet samfund. Sådan opfatter jeg det i dag, men det kunne jeg ikke se for et år siden. Det er vigtigt, at fremhæve for bedre at forstå børnefamiliernes problemer med at italesætte og forandre adfærd i en bæredygtig retning. Det forklarer ligeledes hvorfor ingen af børnefamilier i interviewene kan redegøre for deres motiver til at ændre adfærd. Selvom det er oplagt kan jeg længe ikke se at der er en direkte forbindelse fra mine erfaringer i gymnasietiden til mine ønsker om at vise miljøhensyn i dag. Det viser at dagligdagens værdigrundlag og praksis er ubevidst, at hverdagens adfærd kun vanskeligt bevidstgøres.

At forstå sine egne motiver og bevægegrunde viste sig i ph.d.-processen at være vanskeligt. Det er nemmere at beskrive symptomer end at forklare årsagssammenhænge. Når jeg forsøgte at forstå eller forklare årsagssammenhænge, kunne jeg se at de varierede alt efter perspektiv. Det kom til at have karakter af efterrationaliseringer. Ph.d.-projektet har været en proces, hvor perspektivet kontinuerligt har været under forskydning, netop fordi det er en proces.

Anskues min 'selvforståelse' f.eks. fra et teknisk-økonomisk perspektiv, kan man tydeligt se den iboende kausale logik. Ligesom mine forklaringer og analyser i rapporten delvist afspejler den dominerende rationalitets virkelighedsopfattelse, på trods af at jeg i indledningen understregede at jeg vil forsøge at komme udenom den. Den teknisk-økonomiske rationalitet er indskrevet i mine tanke- og handlemønstre, eller de er måske selve tanke- og handlemønstrene?

Den teknisk-økonomiske rationalitet er alle steds nærværende. F.eks. forklares den teknisk-økonomiske udvikling i de fleste historiebøger, ukritisk som er den selve civilisationsudviklingen. Rationaliteten er så udbredt, at den er et selvfølgeligt vilkår, som jeg kun vanskeligt opdager, og derfor længe ikke kunne forholde mig kritisk til.

Miljøproblematikken er et iboende fænomen i det kapitalistiske samfunds som indirekte stiller spørgsmålstejn ved dets grundmekanismer.

Miljøproblematikken kan afføde nye tanke- og handlingsmønstre, som det anes i interviewene og i min selvforståelse. Miljøhensyn viser udover den dominerede teknisk-økonomiske rationalitet.

Mange af familierne siger at de gerne vil tage flere miljøhensyn, men at det er vanskeligt. Jeg tror på baggrund af min selvforståelse, at det vil tage lang tid for familierne at forstå og bevidstgøre deres motiver til dagligdagens adfærd – lige som det gjorde for mig. Det hænger bl.a. sammen med at den teknisk-økonomiske rationalitet uafbrudt etablerer sig som et uimodsigeligt grundvilkår. Nogle af familierne forsøger at indskrive miljøhensyn i det eksisterende paradigme, da det nærmest er umuligt at tænke ud over paradigmet.

Politiske og økonomiske magthavere er også opmærksomme på miljøproblematikkens kritiske aspekter. De forsøger derfor at definere en bæredygtig udvikling i vækst- og forbrugsterminologien for at indskrive, miljøhensyn i det dominerende paradigme, som dermed uskadeliggøres.

Jeg har – som alle børnefamilierne – internaliseret grundmekanismerne i forbrugssamfundet. Det er f.eks. tydeligt da vi vælger at købe en gammel bil. Der tilsidesætter jeg miljøhensyn, undlader bevidst at tænke på miljøet, som bliver en ikke-oplevelse. Jeg udelader de aspekter i beslutningsprocessen. Jeg fokuserer primært på et økonomisk rationale ved bilanskaftelsen. Andre vigtige aspekter som støtter op om den beslutning, handler om materiel selvrealisering og børnenes vilkår på kort sigt.

Stort set det samme mønster ses hos børnefamilierne, hvor der er mange eksempler på, at f.eks. karriere-hensyn har en høj prioritet, både før miljøhensyn og i flere tilfælde også før hensyn til, og samvær med, børnene.

Alle forældre har i løbet af en dag flere roller; man er forælder, lønarbejder, forbruger etc., men interviewene – og min selvforståelse – viser tydeligt, at den grundlæggende rationalitet, som alle bevidst og særlig ubevidst indretter deres hverdag efter, dominerer i alle rollerne.

Det betyder, at andre hensyn tilsidesættes eller underordnes den teknisk-økonomiske rationalitet. Derfor siger mange af interview-personerne, at de gerne vil tage hensyn til miljøet – *så vidt muligt*. Udover denne grundlæggende rationalitet, konkurrerer dagligdagens andre rationaler om at blive prioriteret, og i den daglige prioritering har miljøhensyn ikke nogen fremtrædende plads, heller ikke blandt flertallet af disse familier, som er valgt fordi de i udgangspunktet har en positiv indstilling overfor at ændre adfærd i miljømæssigt mere forsvarlig retning.

Af min selvforståelse og i interviewene ses, at over en årrække sker der kontinuerligt små ændringer i dagligdagens adfærdsmønstre. En fortsat omstilling i en miljøvenlig retning vil forde, at miljøproblematikken kontinuerligt italesættes, forhandles og iværksættes som det "normale" eller "sund fornuft" i den enkeltes socio-kulturelle fællesskaber. Det vil derfor ikke primært handle om, hvad den enkelte familie gør, men mere om hvad socio-kulturelle fællesskaber på alle niveauer, f.eks. lokale myndigheder, den danske stat og medierne etablerer som fælles opfattelser af "sund fornuft" og det "normale". I den udstrækning disse mellem menneskelige forhandlinger på forskellige niveauer peger i samme retning, vil sandsynligheden for, at den samlede samfundsudvikling kan drejes i en mere bæredygtig retning, vokse, i den retning der etableres som "sund fornuft".

I det omfang børnefamilierne reelt har tilegnet sig mere miljø-venlige adfærdsmønstre nævner alle, ligesom læringsteoretikerne, at konkret personlig erfaringsdannelse har været afgørende for deres adfærdsendringer.

Det samme gælder i min selvforståelse, hvor det er den konkrete projektarbejdsform, som har været vigtig. Mindst lige så afgørende er i mit tilfælde læreren. I modsætning til andre fag i gymnasiet, var biologiundervisningen mere motiverende, hvilket hænger sammen med læreren som person og hans pædagogiske evner, og, tror jeg, hans personlige engagement i fødevarer-problematikken dengang i slutningen af 1970'erne.

På trods af den dominerende en-dimensionelle teknisk-økonomiske rationalitet kan den enkelte tilegne sig ny adfærd. Der findes ikke én universel metode der medfører en miljømæssigt mere forsvarlig adfærd. Der findes flere måder at lære på. Det er vigtigt at fastholde, at den enkle, i udgangspunktet har forskellige tilgange til læring. I Hyldespjældet viser praktisk eller konkret erfaringsdannelse, at det – andre steder - er en overset tilgang for etablering af nye adfærdsmønstre. Det samme har projektets teoretiske kapitel også peget på. Men ligesom de danske miljømyndigheder tendentielt har forstået borgerdeltagelse i miljøprojekter fra et konvergent læringsudgangspunkt, vil det være lige så uheldigt kun at tillægge en akkomodativ – eller en praktisk - tilgang til hverdagslæring for stor betydning. I stedet vil jeg fastholde, at den anden hovedform - assimilativ læring - er lige så vigtig, hvis samfundsudviklingen og den enkeltes adfærd skal drejes i en mere bæredygtig retning. Assimilativ (tilføjende) læring er ikke så spektakulær som akkomodativ (overskridende) læring. Det er en læring som man ikke ser og som sjældent bevidstgøres. Det er den form for læring som børnefamilierne ikke ser, samtidig med at de fortæller at de har en anden adfærd nu i forhold til for fem eller ti år siden.

Det vigtigste at pege på - også i forhold til projektets problemformulering – er, hvad enten det drejer sig om overskridende (akkomodativ) eller tilføjende (assimilativ) læring, at et flertydigt procesorienteret *divergent* perspektiv i højere grad skal indtænkes i myndigheders, råds og centres formidlingsarbejde. Det skal ske på bekostning af konvergent læringsforståelse - envejs ekspertbaseret information - som har været den mest almindeligt praktiserede. En divergent forståelse af læring er tovejs-kommunikation og det er formidling som i højere grad indtænker kontekster og modtages dagligdag.

Miljøproblematikken kan af den enkelte opleves som et fundamentalt angreb på identiteten, som er tæt forbundet med materiel selvrealisering. Det betyder at divergent formidling og kommunikation af emner relateret til miljøproblematikken bør opprioriteres. Der skal fokus på hvordan forskellige slags formidling påvirker den enkelte, særlig i et identitetsperspektiv, da det er et emne som på flere måder opleves som ubehageligt af den enkelte i dagligdagen. Myndigheder, råd og centre skal tilegne sig konkrete erfaringer med forskellige former for divergent formidling. Man får ikke mennesker til at ændre adfærd ved at 'informere' eksakt miljøviden, men ved at forstå de grundlæggende og ofte irrationelle mekanismer som styrer den enkelte i dagligdagen.

6.0 Perspektivering

Vore egne hjem minder mere og mere om varehuse fyldt med dynamit skabt af millioner af fattige og dårligt stillede menneskers elendighed tilsammen. Der er rigeligt med terrorist-aspiranter med tændstikker og lightere, men det er det stadigt voksende bjerg af dynamit, som skulle vække bekymring.

(Z. Bauman, oktober 2001)

I citatet ser Bauman forbrugs- og vækstideologien i Vesten som sammenhængende med andre af klodens store problemer. Han påpeger, at Vestens forbrugssamfund bygger på en ekstremt ulige global arbejdsdeling og fordeling af materielle og økonomiske ressourcer. Citatet antyder, at de terroraktioner, der har ramt USA gennem ti år, står i direkte forbindelse med vækst- og forbrugsideologien. Den teknisk-økonomiske rationalitet har genereret en materiel vækst uden sidestykke, men det er ikke blevet en udvikling, der kom alle til gode, som Adam Smith ellers forudsagde.

Menneskets fascination af den teknisk-økonomiske rationalitets frembringelser står i dag usvækket. I 1200-tallet fascineredes mange af det mekaniske ur, lige som mange sikkert også var skeptiske. Det samme gentager sig gennem historien ved de store teknologiske opfindelser; dampmaskinen, elektricitet, eksplosionsmotoren, flyvemaskinen, tv'et og automobilen. I brede befolkningsgrupper ses de i samtiden som ubetingede fremskridt. Den teknisk-økonomiske rationalitets vækst og fremskridt opfattes nærmest som årsagen og midlet til civilisationsudviklingen. Det er værd at bemærke, at det er den teknisk-økonomiske rationalitet, der driver udviklingen og ikke samfundsmæssige politiske prioriteringer.

I nutiden afspejles troen på den teknisk-økonomiske rationalitet f.eks. i informations-teknologien, der er blevet markedsført som nøglen til fremtiden eller 'den gnidningsløse kapitalisme'. For politikere og erhvervsliv er det det nye vækst-mantra. Utallige rapporter peger på, at vejen frem er at gøre Danmark til verdens bedste IT-nation¹. Det er blevet standard-budet på vækst og fremtid. Lige som den industrielle revolution var det for 200 år siden. Mange af de forventninger man havde til IT, er imidlertid ikke blevet indfriet. Det er f.eks. i et miljøperspektiv ikke blevet det papirløse samfund - tværtimod. Med den massive indføring af IT overalt i Vesten, kan man mene, at IT blot har været et medie til fortsat vækst og forbrug. Det er et behov skabt af markedet selv.

I et politisk perspektiv blev miljø-området i Danmark tilsyneladende ramt hårdt, da den nyvalgte VK-regering i januar 2002 vælger at nedlægge ca. 100 råd, nævn og centre. Dermed genopliver regeringen de gamle vandtætte politiske skod mellem en højre- og en venstreorienteret politisk forståelse af miljøområdet. Regeringen vælger af ideologiske grunde at nedlægge bl.a. Den Grønne Fond, Grønne Guide-ordningen og Grøn Jobpulje, i en protest mod 'ekspert-vældet' og 'statsfinansierede smagsdommere', selv om Den Grønne Fond netop støtter folkelige og konkrete miljø-projekter på forskellige niveauer.

På den anden side er regeringens angreb på ekspert-vældet, til dels forståelig. Flere børnefamilier har peget på, at miljø-området er blevet eksperternes område. Det må hænge sammen med, at myndigheder, råd og centre ikke i tilstrækkelig grad har formået at skabe en folkelig dialog, eller en folkelig forankring af miljøproblematikken.

¹ Fra statsminister P. Nyrups nytårstale 1. januar 2001

Der er mange årsager til, at miljøproblematikken ikke har fået en folkelig appel, én af dem handler om, at det er blevet eksperternes domæne. Miljøeksperter har gennem ti år udgivet mange rapporter og retningslinier for miljøarbejdet, men de er primært blevet læst af andre eksperter. Myndigheder og eksperter har ikke været tilstrækkeligt opmærksomme på, at det er en kolossal formidlingsopgave at involvere og engagere befolkningen i miljøproblematikken, og skabe en dialog om 'miljøproblematik og hverdagsliv'. På den baggrund kan man til dels forstå, at den enkelte har støttet regeringens politiske beslutning om at nedlægge en lang række råd og centre, da de i et lægmand-perspektiv er uvedkommende. Den enkelte oplever, at det er en ekspertverden, som lukker om sig selv. Den er meningsløs, eller i bedste tilfælde udtryk for en verden, som de ikke forstår. Miljøeksperterne har primært formidlet i naturvidenskabelig en-vejs 'information'. Formidling, særlig i et divergent perspektiv, har været et overset aspekt i miljømyndighedernes og -eksperters arbejde.

Resultaterne i dette projekt kan pege på nødvendigheden af at hele den borgerinddragende miljøindsats bør nytænkes og omformuleres. I det måske mest vellykkede lokale miljøprojekt i Danmark; i Hyldebjerg, er de gode resultater snævert forbundet med Povl Markussens person. Han er lokomotiv og ildsjæl for miljøarbejdet - ikke kun i Hyldebjerg - men i hele Albertslund, lige som han er i Brugergruppen. Hvis han flytter vil der sandsynligvis ikke være mange til at drive miljøarbejdet videre. Når Povl Markussen og Sten Valling fra Agenda Center Albertslund samstemmende og indirekte fortæller at omstillingsarbejdet er langsomt og meget tungt, hænger det i min fortolkning sammen med at indsatsstrategier bør tænkes helt forfra:

I udgangspunktet bør enhver forandringsproces altid foregå i en tidskrævende dialog med lokale interessenter, og – ikke mindst – være udsprunget 'nedefra'. Kontekst skal i videst muligt omfang inddrages i konkrete projekter – også i planlægningsfasen.

Miljøinitiativer skal ikke udtænkes eller styres 'oppefra', fra f.eks. "Det Grønne Kontor" i Kvarterløftcenter NV; det vil i så fald allerede i udgangspunktet mangle folkelig forankring og følgelig blive tungere og tungere at bære igennem for det lokale miljøcenter.

Lokale miljøcentre skal fungere som opmuntrende og kritiske sparringspartnere, der ikke 'overtager' projekt og ansvar, men tilbyder logistisk støtte til brede *kollektive* norm- og værdiforskydninger. Begrebet "Den politiske forbruger" har uforvaret og i for høj grad skubbet ansvaret over på det enkelte individ. Det er vigtigt at lokale miljøprojekter ikke kun bliver for det enkelte individ eller for en lokal miljø-elite, men at der i stedet bliver tale om bredere kollektive forandringsprocesser. En sådan kollektiv forandringsproces har landets nye VK-regering, imod sin egen hensigt, måske skubbet i gang med sin minimalistiske miljøpolitik.

Diverse miljø- og kommunikationstiltag skal *ikke* være så miljøfikserede som hidtil set, selvom konkrete erfaringer, gode eksempler og deltagelse er vigtige læringstilgange. Som det er vist her skal andre brede kulturelle værdigrundlag synliggøres og diskuteres – og så vidt muligt i positive termer – f.eks. som en mulighed for at skabe flere fælles meningsfulde projekter i et boligområde.

Hvordan det konkret kan og skal gøres bør udelukkende afspejle lokale interessenters ideer og ambitioner, bakket op af kritisk-opmuntrende uafhængige lokale 'forandringsagenter'. Lokale forandringsagenter bør udover et basalt lokal kendskab, i højere grad virke som organisationsudviklere, Human Ressource Developere og vide noget om forskellige læringsteorier. Det er et fagområde som traditionelt har tilhørt Business- og handelshøjskoler, men det er et område som vil kunne inspirere miljøarbejde fremover og måske tilføre det ny fremdrift. Det vil måske umiddelbart være et kætterisk forslag, men på lidt længere sigt kan det være medvirkende til at omstillingsprocesserne accepteres i bredere dele af befolkningen. Et godt og langsigtet udgangspunkt for et lokalt miljøprojekt vil f.eks. – i forlængelse af dette

projekt – være at italesætte og diskutere det dominerende paradigmes synlige og usynlige indvirkning på levet liv og dagligdag.

Spørgsmålet er, om der i dag findes et alternativ til den globale kapitalisme, hvor selv Tony Blairs "Den Tredje Vej" er en slags nyliberalisme forsøgt ikklædt et menneskeligt ansigt? Politik, særlig økonomisk politik, er også på den tredje vej, overladt til markedskræfterne. Den 'vej', vil heller ikke skabe eksistentiel mening i en enkeltes dagligdag, udover den materielle selvrealiserings-model som allerede findes i dag.

Et kollektivt brud med den teknisk-økonomiske rationalitet – og den materielle selvrealisering – kan umiddelbart virke utopisk, og meget langsigtet.

Imidlertid viser min "selvforståelse" at nye tanke- og handlemønstre kan etableres, som en moralsk forpligtelse, over en forholdsvis kort årrække. Det skyldes sandsynligvis at miljøimperativet har potentiale til at blive en identitetsskabende kraft. Det forudsætter imidlertid at individuelle og kollektive normer og værdier i omvendt rækkefølge gradvist bryder med forbrugermentaliteten, som har været et eftertragtelsesværdigt ideal, siden yuppie-generationen i midt-80'erne satte turbo på forbruget ved at dyrke og ophøje det hedoniske begær og forbrug som status givende. Det kan endvidere være vanskeligt at forestille sig en omstilling fra denne ubegrænsede lystbetonede behovstilfredsstillelse, da det i sidste ende også vil forrykke eksisterende magtbalancer. Imidlertid kan visse kulturelle forandringsprocesser pege i retning af et kollektivt brud med vækstideologien.

1990'ernes metafysiske bevægelser og holistiske virkeligheds-opfattelser peger på, at den enkelte søger en anden eksistentiel mening med tilværelsen. Denne 'religiøse' søgning kan måske blive en revolutionerende kraft, der bryder nutidens forbrugs- og vækstværdier.

Selv om det kan virke utopisk, vil den eneste kraft eller ressource mennesket i Vesten kan mobilisere for at bryde det kapitalistiske paradigme, måske være dele af den kristne etik, da religion er et vigtigt element i mange menneskers tilværelse. Flere ting tyder på det. I Danmark er der f.eks. i de sidste ti år udgivet flere bøger om eksistens, mening og etik, og Søren Kierkegaards bøger er igen blevet populære. Jeg tænker ikke på en generel omvendelse til den kristne tro, det er utopisk, men på en delvis inspiration fra den kristne arv til at udforme en ny social eller metafysisk etik.

For over 1500 år siden brød kristendommen antikkens tilsyneladende uangribelige værdi- og normsæt i Romerriget. Romerriget bukkede ikke under overfor en overlegen magt, men i kraft af sin egen suveræne fuldbyrkelse. Kristendommen overtrumpede ikke antikkens værdier og normer ved at udfordre modstanderen, men via en alternativ modstand, hvor modstanderens skjulte værdier og normer blev ekspliciteret og radikaliseret.

Fra mit perspektiv kan vækst- og forbrugsideologien allerede være i en sådan 'uangribelig' fase. I Danmark kan den nytiltrådte VK-regerings liberalisme og radikale miljøpolitik, måske generere en ny folkelig modbevægelse, som på længere sigt kan lede i retning af et samfund, baseret på en anden etik.

Miljøansvar, en ny etik, kan måske i en offensiv udlægning – *ikke* som i nutidens fritsvævende nyreligiøse new age trend – være en revolutionær ressource, som kan bibringe den enkelte en ny mening med livet.

De syv dødssynder, som fra 1500-tallet gøres til positive sociale dyder, kunne føres tilbage til deres oprindelige betydning. Hvis dødssynderne i deres oprindelige betydning igen etableres som det "normale", vil det skabe grundlaget for et anderledes ikke-materialistisk samfund.

En samfundsforpligtiget etik kan blive grundlaget for igen at sammentænke miljø og hverdag, miljø og etik, og for at den enkelte ikke skal søge sin identitet udelukkende i et materialistisk forbrugssamfund.

Hvis miljøhensyn eller ikke-materialistiske livsformer skal etableres som det "normale", skal det gøres implicit i alle kultur-bærende lag. Dvs. i børneinstitutioner, i skolen, i den lokale forvaltning og på arbejdspladser. Det kan lyde som en urealistisk og utopisk fremtidsdrøm, og er det muligvis, når man

tænker på den historiske udvikling i de sidste 250 år. Alligevel er der måske grund til optimisme.

I Albertslund forsøges miljøhensyn etableret som det "normale" på flere planer, særlig i Hyldespjældet. Der har man mange erfaringer med sådanne omstillingsprocesser, ved at afprøve forskellige miljøprojekter i praksis.

Til gengæld støttes kommunens og Agenda Centrets aktiviteter rettet mod den enkelte, ikke på et nationalt plan, i andre kommuner, på den enkeltes arbejdsplads eller andre steder i samfundet. Dvs. at den enkelte møder andre italesættelser af miljøproblematikken, i medierne, på arbejdspladsen, i familien etc., som udkonkurrerer den diskurs, som forsøges etableret i Albertslund. Det, tror jeg, er baggrunden for, at Sten Valling fra Agenda Centret har de største forhåbninger til den generation, som nu vokser op i Albertslunds lokale kontekst, hvor man i byens folkeskoler prøver at indtænke miljø i børnenes hverdag som et gennemgående aspekt. Man håber at miljøhensyn bliver etableret som det "normale" også i andre kontekster, som børnene møder.

Hvilken virkelighedsopfattelse, der etableres som det "normale" i de kommende generationers dagligdag, er vanskeligt at sige, men det bliver afgørende for, om den enkelte ændrer sin daglige praksis.

Identitetsproblematikken kan blive afgørende i denne omstillingsproces. Den enkelte vil fortsat i det nuværende paradigme – forgæves - søge en eksistentiel mening i sit liv. Den materielle selvrealisering mangler en etisk og åndelig dimension, som bl.a. Sten Valling og Povl Markussen har pointeret. Spørgsmålet er, hvor den skal komme fra indenfor det kapitalistiske paradigme? Man har i mindst 250 år forgæves efterspurgt en etisk dimension. Om miljøproblematikken i sig selv, som en overskridende miljøansvarlighed, kan skabe grundlaget for en ny etik er et åbent spørgsmål. Jeg stiller mig tvivlende, hvis miljøproblematikken fortsat i kommende år indskrives i den teknisk-økonomiske rationalitet, som det er sket siden Brundtland-rapporten – ja måske siden 1200-tallet.

På den anden side peger børnefamiliernes ubevidste adfærdsændringer gennem de sidste ti år på, at miljøhensyn stiltiende og langsomt er ved at etablere sig som det "normale".

Litteraturliste

- Agenda Center (1999). *Ressourceforbrug og adfærd*. Albertslund.
- Agenda Center. (2000). *Beretning 1999*. Albertslund.
- Alberoni, F. (1984). *Movement and institution*. New York: Columbia University Press.
- Albertslund Kommune. (1998). *Grønt regnskab 1998*. Albertslund.
- Albertslund Kommune. (2000a). *Agenda 21: Status 1999*. Albertslund.
- Albertslund Kommune. (2000b). *Grønt regnskab 1999*. Albertslund.
- Albertslund Kommune. (2000c). *Miljøredegørelse 1999*. Albertslund.
- Alvesson, M., & Sköldbog, K. (1994). *Tolkning och reflektion*. Lund: Studentlitteratur.
- Andersen, V., & Gamdrup, P. (1994). Om problemformulering og projektarbejde. In H. Andersen (red.), *Videnskabsteori og metodelære*. København: Samfundslitteratur.
- Andkjær Olsen, O., & Køppe, S. (1981). *Freuds psykoanalyse*. København: Gyldendal.
- Asplund, J. (red.). (1967). *Sociologiska teorier*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Bauman, Z. (1999). *Globalisering*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beck, U. (1997). *Risikosamfundet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Beckerman, W. (1995). *Small is stupid*. London: Duckworth.
- Benjamin, W. (1991). *Bild och dialektik*. Stockholm: Symposium.
- Berger, P., & Luckmann, T. (1992). *Den samfundsskabte virkelighed* (2. udg.). København: Lindhardt & Ringhof.
- Blumenberg, H. (1983). *The legitimacy of the modern age*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Bremer, F. (1853). *The homes of the new world*. London: Hall, Virtue & Co.
- Brundtland-kommissionen. (1987). *Vores fælles fremtid*. København: FN-forbundet, & Mellemløkeligt Samvirke.
- Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bruner, J. S. (1995). The Astington-Olson complaint. In *Human Development*, 38.
- Bruner, J. S. (1998). *Uddannelseskulturen*. København: Aschehoug.
- Bruner, J. S. (1999). *Mening i handling*. Aarhus: Klim.
- Buciek, K. (1996). *Fra problem til metode*. København: Roskilde Universitetsforlag.
- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism*. London: Routledge.
- Carson, R. (1962). *Silent spring*. London: Penguin Books.
- Cederstrøm, J., Moos, L., & Thomassen, J. (1989). *Skole og hverdagsbevidsthed*. København: Gyldendal.
- Christiansen, K. (1989). 20 år for miljøet. In L. Andersen (red.), *For miljøets skyld*. København: NOAH.
- Commoner, B. (1966). *Science and survival*. London: Victor Gollancz.
- Connelly, J., & Smith, G. (1999). *Politics and the environment*. London: Routledge.
- Cox, H. (1966). *The secular city*. New York: Collier Books.
- Crosby, A. W. (1997). *The measure of reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dahlerup, D. (1998). *Rødstrømperne: Bind I*. København: Gyldendal.
- D'Andrade, R. G., & Strauss, C. (Eds.). (1992). *Human motives and cultural models*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Danmarks Statistik. (1999). *Miljøstatistik 1999*. København.
- Descartes, R. (1998). *Descartes (De store tænkere)*. København: Gyldendal.
- Dewey, J. (1936). *Människans natur och handlingsliv*. Stockholm: Bokförlaget natur och kultur.
- Dewey, J. (1958). *Experience and nature*. New York: Dover Publication.
- Dobson, A. (1995). *Green political thought* (2nd ed.). London: Routledge.
- Easlea, B. (1980). *Witch hunting, magic and the new philosophy*. Sussex: Harvester Press.
- Eyerman, R., & Jamison, A. (1991). *Social movements*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Eyerman, R., & Jamison, A. (1998). *Music and social movements*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Falkheden, L. (1999). *Lokalområdet som strategi för en hållbar stadsutveckling* (SACTH 1999:1). Göteborg: Chalmers tekniska högskola.
- Freud, S. (1966). *Kulturens byrde*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Fromm, E. (1970). *Det sunde samfund*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Frängsmyr, T. (1980). *Framsteg eller förfall*. Stockholm: LiberFörlag.
- Furth, H. G. (1987). *Knowledge as desire*. New York: Columbia University Press.
- Geertz, C. (1979). From the narrative's point of view. In P. Rabinow, & W. M. Sullivan (Eds.), *Interpretive social science*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Giddens, A. (1994). *Intimitetens forandring*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Giddens, A. (1996). *Modernitet og selvidentitet*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. London: Penguin Books.
- Goffman, E. (1967). *Interaction ritual*. New York: Doubleday.
- Gram-Hanssen, K. (1998). *Evaluering af Den Grønne Fond*. København: Den Grønne Fond.
- Gramsci, A. (1975). *Prison notebooks*. New York: Columbia University Press.
- Gullestad, M. (1989). *Kultur og hverdagsliv*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hajer, M. A. (1995). *The politics of environmental discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Halkier, B. (1999). *Miljø til daglig brug?* Frederiksberg: Sociologi.
- Hansen, K., & Rosenørn, T.: *Agenda 21- implementering i danske kommuner*. København: Københavns Universitet, Geografisk Institut.
- Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Healy, D. (1984). *Fighting with shadows or sciamachy*. London: Allison & Busby.
- Hegel, G. W. F., & George, M. (Ed.), & Vincent, A. (Ed.). (1986). *The philosophical propaedeutic*. Oxford: Basil Blackwell.
- Hegel, G. W. F. (1999). *Åndens fenomenologi*. Oslo: Pax.
- Holzkamp-Osterkamp, U. (1979). Erkendelse, emotionalitet, handleevne. In O. Dreier (red.), *Den kritiske psykologi*. København: Rhodos.
- Horkheimer, M., & Adorno, T. (1993). *Oplysningens dialektik*. København: Gyldendal.
- Horsdal, M. (1999). *Livets fortællinger*. København: Borgen.
- Horsdal, M. (2000). *Vilje og vilkår*. København: Borgen.
- Hørby, K. (1991). *Den kristne middelalder* (Det europæiske hus: Bind 3). København: Gyldendal.
- Illeris, K. (1995). *Læring, udvikling og kvalificering*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Illeris, K. (1981). *Modkvalificeringens pædagogik*. København: Unge Pædagoger.

- Illeris, K. (1997). Læring udvikling og uddannelse. In B. G. Hansen (red.), *Voksenliv og læreprocesser i det moderne samfund*. København: Munksgaard.
- Illeris, K., Simonsen, B., & Ahrenkiel, A. (1998). *Udspil om læring og didaktik*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Illeris, K. (1999). *Læring*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Ilsøe, T.-M. (2001). Branding: Mærkevarens superliga. *Politiken* 9.12.01, Media, p. 3.
- Iversen, T. (1996). *Miljøproblematikken i hverdagslivet* (Specialerækken nr. 86). København: Københavns Universitet.
- Jamison, A. (1998). *Technology policy meets the public* (Pesto Papers 2). Aalborg: Aalborg University Press.
- Jamison, A. (1999). Miljøbevægelse i forandring. *Miljøsk*, (17).
- Jamison, A. (2001). *The making of green knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jensen, O. (1976). *I vækstens vold*. København: Fremad.
- Jung, C. G. (1994). *Psykologiske typer*. København: Gyldendal.
- Kant, I. (1998). *De store tænkere – Kant* (3. udg.). København: Rosinante.
- Keating, M. (1994). *Agenda 21*. København: FN-forbundet, & Mellempøkeligt Samvirke.
- Klein, N. (2001). *No logo*. Aarhus: Klim.
- Kløvedal, T. (1978). *Kærligheden, kildevandet og det blå ocean*. København: Gyldendal.
- Kofoed, J., et al. (1995). *Kulturbyens grønne centre* (Rapport Nr. 80). Lyngby: Danmarks Tekniske Højskole, Institut for Veje, Trafik og Byplan.
- Kohut, H. (1990). *Selvets psykologi*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Kolb, D. (1984). *Experiential learning*. New Jersey, NJ: Prentice Hall.
- Kuhn, T. S. (1962). *Videnskabens revolutioner*. København: Fremad.
- Kuhn, T. S. (1973). *The Copernican revolution*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kvale, S. (1998). *InterView*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Lasch, C. (1985). *Det minimale selv*. København: Gyldendal.
- Lasch, C. (1993). *Det eneste sande paradis*. Haslev: Hovedland.
- Lash, S. (2002). *Critique of information*. London: Sage.
- Lash, S., Szerszyanski, B., & Wynne, B. (1996). *Risk, environment & modernity*. London: Sage.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Leithäuser, T. 1977: *Die Entwicklung einer empirischen Forschungsperspektive aus der Theorie des Alltagsbewusstseins*. Frankfurt: Suhrkamp.
- Leithäuser, T. (2000). Teorien om hverdagsbevidsthed i dag. In K. Illeris, *Tekster om læring*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Lomborg, B.: 1999: *Godhedens pris*.
<http://www.ps.au.dk/vip/Lomborg/FP/godhedenspris.pdf>.
 Lokaliseret 20011205.
- Lytard, J.-F. (1996). *Viden og det postmoderne samfund*. Aarhus: Slagmark.
- Læssøe, J. (1987). De danske miljøorganisationers tænke- og handlemåde. *Niche*, 7(4), 29-48.
- Læssøe, J. (1990). Miljøet – og den menneskelige faktor. *På Tværs*, (2), 17-30.
- Læssøe, J. (1993). *Folkeoplysning om bæredygtig udvikling i 90'ernes Danmark*. Lyngby: Danmarks Tekniske Højskole, Tværfagligt Center.
- Læssøe, J. (1999). *Folkelig deltagelse i bæredygtig udvikling*. København: Naturrådet.
- Læssøe, J. 2000: *Status for grøn guide-ordningen 1997-2000: Notat til Miljø- og Energiministeriet*. København.
- Læssøe, J. (2001). *Evaluering af grøn guide ordningen 1997-2000*. København: Den Grønne Fond.

- Læssøe, J., Hansen, F., & Søgaard Jørgensen, M. (1995). *Grønne familier*. Lyngby: Danmarks Tekniske Højskole, Institut for Teknologi og Samfund.
- Macnaghten, P., & Urry J. (1998). *Contested natures*. London: Sage.
- Marcuse, H. (1969). *Det éndimensionale menneske*. København: Gyldendal.
- Miljøforvaltningen. (2000). *Dogme 2000 for kommuner og miljø*. Albertslund: Albertslunds Kommune, Miljøforvaltningen.
- Marx, K. (1974). *Resultater af den umiddelbare produktionsproces*. Aarhus: Modtryk.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self, and society*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Meadows, D. H. (1993). *Hinsides grænser for vækst*. København: Gyldendal.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., & Randers, J. (1974). *Limits to growth*. London: Pan.
- Melucci, A. (1989). *Nomads of the present*. London: Hutchinson Radius.
- Melucci, A. (1996). *Challenging codes*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Mills, C. W. (1959). *The sociological imagination*. New York: Oxford University Press.
- Mortensen, N. (1991a). Modsætninger og forsoninger mellem strukturer og aktører. *Politica*, 23(1), 42-59, 124.
- Mortensen, N. (1991b). Normer. In P. Gundelach, N. Mortensen, & J. C. Tonboe (red.), *Sociologi under forandring*. København: Gyldendal.
- Mortensen, N. (1996). Amerikansk pragmatisme. In H. Andersen, L. B. Kaspersen (red.), *Klassisk og moderne samfundsteori*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Mumford, L. (1944). *The condition of man*. New York: Hartcourt.
- Mumford, L. (1946). *Technics and civilization*. London.
- Mumford, L. (1966). *The myth of the machine*. New York: Hartcourt.
- Mørch, S. (1991). *Den ny Danmarkshistorie 1880-1960* (3. udg.). København: Gyldendal.
- Negt, O. (1977). *Overvejelser til en kritisk læsning af Marx og Engels*. Grenå: GMT.
- Negt, O., & Kluge, A. (1981). *Geschichte und Eigensinn*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins.
- Nielsen, B. S., Aagaard Nielsen, K., & Olsén, P. (1999). *Demokrati som læreproces*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Nielsen, H. K. (1991). *Demokrati i bevægelse*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Nielsen, H. K. (1993). *Kultur og modernitet*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Næss, P. (1992). *Miljøfilosofiske essays* (NIBR notat 1992:115). Oslo: Norsk institutt for by- og regionforskning.
- Parknäs, L. (1990). *Vägen till förändring*. Göteborg: Pax Forlag.
- Pedersen, K., & Land, B. (2001). Den kvalitative forskningsproces. In Bransholm Pedersen, K., & L. Drewes Nielsen (red.), *Kvalitative metoder*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Perkins, D., et al. (1995). *Software goes to school: Teaching for understanding with technology*. New York: Oxford University Press.
- Regeringen. (2001a). *Indikatorsæt: Danmarks nationale strategi for bæredygtig udvikling*. København: Miljøstyrelsen.
- Regeringen. (2001b). *Udvikling med omtanke – fælles ansvar*. København: Miljøstyrelsen.
- Rorty, R. (1982). *Consequences of pragmatism: Essays, 1972-1980*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Sachs, W. (1992). *For love of the automobile*. Berkely, CA: University of California Press.
- Salling Olesen, H. (1985). *Voksenundervisning – hverdagsliv og erfaring*. København: Unge Pædagoger.

- Sartre, J.-P. (1969). *Eksistentialisme og marxisme*. København: Gyldendal.
- Schroll, H. (1989). Bølger i miljøkampen. In *For miljøets skyld*. København: NOAH.
- Schutz, A. (1975). *Hverdagslivets sociologi*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Sennett, R. (1999). *Det fleksible menneske eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Højbjerg: Hovedland.
- Sestoft, M. C. P. (1999). *Den politiske forbruger*. København.
- Smith, A. (1953). *The theory of moral sentiments*. Oxford: Clarendon.
- Smith, A. (1976). *En undersøgelse af nationernes velstand*. København: Rhodos.
- Spradley, J. (1979). *The ethnographic interview*. New York: Harcourt.
- Svendson, L. F. H. (2001). *Kedsomhedens filosofi*. Aarhus: Klim.
- Taylor, C. (1989). *Sources of the self*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Thielst, P. (1996). *Livet forstås baglæns, men må leves forlæns* (2. udg.) København: Gyldendal.
- Usher, F. (1999). *That rebellious town*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Valling, S. (1998). *The Agenda Center in Albertslund*. Albertslund: Agenda Center.
- von Wright, G. H. (1978). *Humanismen som livshållning*. Borgå: Rabén & Sjögren.
- von Wright, G. H. (1986). *Vetenskapen och förnuftet*. Stockholm: Bonnier.
- Weber, M. (1995). *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd*. København: Nansensgade Antikvariat.
- Wenger, E. (1998). *Communities of practice*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- White, L. (1986). *Medieval religion and technology*. Berkeley, LA: University of California Press.
- Wildemeersch, D. (1998). Social learning as social change. I K. Illeris (red.), *Adult education in a transforming society*. Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Williams, R. (1980). *Marx och kulturen*. Stockholm: Bonnier.
- Wittgenstein, L. (1991). *Kultur og værdi*. Aarhus: Modtryk.
- Ziehe, T., & Stubenrauch, H. (1983). *Ny ungdom og usædvanlige læreprocesser*. København: Politisk Revy.
- Ziehe, T. (1989). *Ambivalenser og mangfoldighed*. København: Politisk revy.
- Ziehe, T. (1998). Adieu til halvfjerdsere. In J. Bjerg (red.), *Pædagogik – en grundbog til et fag*. København: Hans Reitzels Forlag.

Ph.d.-projektet beskriver i et historisk perspektiv, hvordan vækstideologien i voksende omfang opstiller en materiel selvrealiseringsramme om den enkeltes liv (identitets-arbejde). Den enkelte oplever imidlertid denne selvrealisering som meningsløs i et eksistentielt perspektiv. Rapporten beskriver, hvordan denne indre forbrugermoralitet er blevet den væsentligste årsag til globale og lokale miljøproblemer. Miljøimperativet kommer følgelig til at stille spørgsmål ved den enkeltes daglige adfærd og i sidste ende rokke ved identiteten. Det har betydet, at en alternativ 'grøn' eller 'etisk' rationalitet kun vanskeligt etableres. Den økonomiske mentalitet er blevet det "normale" og derfor noget ingen stiller spørgsmål ved. Det gør imidlertid miljøimperativet. Det viser ud over den teknisk-økonomiske rationalitet, og det kan medføre, at den enkelte etablerer en alternativ og potentielt mere meningsfuld 'grøn' identitet (rationalitet).

I et efterfølgende læringsperspektiv, hvor det undersøges, hvordan det er muligt, konkluderes, at konkret erfaringsdannelse er en læringsform, som skal prioriteres højt, når nye tanke- og handlestrukturer i hverdagen - i en mere bæredygtig retning - skal etableres. Projektet argumenterer for, at læring (, som kan gå enten i retning af overskridende erkendelse eller tilføje erkendelse,) i høj grad har fokuseret på et naturvidenskabeligt og kognitivt indhold, i stedet for at forstå hverdagslæring fra et divergent (ikke-logisk, følelsesbetonet) perspektiv. Myndigheder, eksperter etc. har 'informeret' fra en instrumentel lærings-forståelse, og ikke kommunikeret fra et divergent perspektiv, selvom det mere (divergente perspektiv) ligner dagligdagens 'normale', mangetydige og ikke-rationelle virkelighed.

Forfatterens egen livshistorie eller selvforståelse bruges som eksempel til at vise, hvor vanskeligt det er at forstå og eksplicite motiver og bevæggrunde til at tillære sig andre tanker og handlinger i forhold til den dominerende økonomiske rationalitet (miljøproblematikken).

